

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Els Blok, Thea Campagne, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Anet Bleich, Jeanne de Bruijn, Dorly Deeg,
Fokkelien van Dijk-Hemmes, Christien Enzing, Floor van Gelder,
Hanneke de Groot, Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom,
Janneke Hoogenkamp, Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter,
Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst,
Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Jantien van den Oord,
Evelien Rijsbosch, Joke de Vries, Marlies Vulto

Redaktiesekretariaat

Jannie Poelstra
Concordiastraat 56b, 9741 BH Groningen

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren *f* 35,— per jaargang, na het eerste nummer *f* 26,50, na het tweede *f* 18,50 en na het derde *f* 10,—. Losse nummers kosten circa *f* 12,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnementsadministratie.

Inhoud

- 135 Redactioneel
- 137 Seksisme op de werkplek *Jeanne de Bruijn*
- 160 Kristeva, een introductie, *Riet Paasman*
- 164 Wie is bang voor Julia Kristeva? Inleiding in Kristeva's theorie over tekensystemen en hun feministiese implicaties
Margret Brüggemann
- 188 Diskussie naar aanleiding van *Te Elfder Ure 27* over seksualiteit
- 214 Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen. Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en anti-feminisme in Nederland in de periode 1870-1914
Anneke Coutinho-Wiggelendam
- 242 De toekomst van vrouwengeschiedenis *Mieke Aerts*
- 248 De politiek van de relatieve autonomie *Annelies Pleiter en Anneke Zijp*
- 266 *Recensies*
- 'Man made language' van Dale Spender
 Rosalien Schenk-van Witsen
- 'L'énigme de la femme. La femme dans les textes de Freud' van Sarah Kofman *Rina Van der Haegen*
- 'Women's oppression today' van Michèle Barrett *Chris Iles*
- 'Violence against wives. A case against patriarchy' van R.E. Dobas en R. Dobash *Renée Römken*
- 'Vrouwenemancipatie in het hoger beroepsonderwijs' *Trudy Wassink en Nelly van der Geest*
- 'Moeders op schoot' van Hannel de Jong, Jeanne Luyten en Ien van Nieuwenhuijzen *Eeuwke Sijdes*
- 'A women's mind is longer than a kitchen spoon. Report on women in Sri Lanka', van Els Postel en Joke Schrijvers (red.), *Will van de Ven*
- 'De onzichtbare strijd van vrouwen in Nicaragua' van Werkgroep Derde Wereld, *Barbara van Koppen*

- 284 *Verslagen van bijeenkomsten*
'Kwaliteit van het wetenschappelijk onderwijs. Het 4e nationaal
kongres "Onderzoek van wetenschappelijk onderwijs" krities
bekeken', *Wientje Meeuwesen en Ank Roos*
Landelijk Overleg Vrouwenstudies, Delft, 22 januari 1981
Marlies Vulto
- 290 *Kroniek*
- 292 *Gegevens over de auteurs*

Redactioneel

In het vorige nummer van het Tijdschrift konkludeerden Liesbeth Bervoets en Toby Frielink aan het slot van hun artikel over arbeidsdeling dat het gescheiden behandelen van lijf-issues en arbeids-issues op den duur weinig vruchtbaar is in het onderzoek naar vrouwenonderdrukking. In dit nummer geeft Jeanne de Bruijn een aanzet tot een meer geïntegreerde aanpak van beide aspecten. Haar artikel, 'Seksisme op de werkplek', behandelt de beelden van vrouwelijkheid en de normen waaraan vrouwen behoren te voldoen. Deze hebben weinig te maken met de eisen van het werk als zodanig, maar bepalen wel voor een belangrijk deel de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen op de werkplek en de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Het tweede artikel, van Margret Brüggemann, is een inleiding op het denken van de franse strukturaliste Kristeva. Het wordt voorafgegaan door een korte introductie van Riet Paasman. Door het analyseren van taal- en tekengebruik van de verschillende wetenschappen probeert Kristeva de ideologieën en vooroordelen ervan bloot te leggen. Zij is daarbij vooral geïnteresseerd in datgene wat het betekenisgeven mogelijk maakt, het betekenisproces. Zowel voor de tekstwetenschap als de *écriture féminine* geeft Kristeva interessante, nieuwe benaderingswijzen.

Het derde artikel is het verslag van een discussie tussen feministiese wetenschappers over het seksualiteitsnummer van *Te Elfder Ure*. Deze discussie is op onze uitnodiging gevoerd door zes vrouwen die op verschillende manieren met vrouwenstudies bezig zijn. Vooral wordt ingegaan op het artikel van Frits van Wel over de feminisering van de seksualiteit. Zijn theoretiese interventie in bepaalde strategieën binnen de vrouwenbeweging ten aanzien van seksualiteit wordt weinig gewaardeerd. Daarnaast komen ook andere teksten uit de bundel meer of minder uitgebreid aan bod.

Over vrouwen van de eerste feministiese golf gaat het artikel van Anneke Coutinho. Zij plaatst de opvattingen van de feministes van

rond de eeuwwisseling in hun historische kontekst door ze te vergelijken met die van prominente anti-feministen. Het blijkt dat het feministies denken in die tijd nog sterk beïnvloed was door de patriarchale opvattingen van de negentiende eeuw en dat er tussen feministes en anti-feministen soms minder verschillen waren dan men op het eerste gezicht zou vermoeden.

Mieke Aerts bespreekt vervolgens de storm van kritiek die van de zijde van de 'echte' vrouwengeschiedenis losbarste naar aanleiding van de Bonte-Was publikatie *De geschiedenis van de vrouwentoeekomst*. Zij stelt dat deze kritiek voor een deel niet terecht is en dat er minder verschillen tussen beide groepen bestaan dan de kritiek ons wil doen geloven.

In de discussierubriek deze keer een artikel van Annelies Pleiter en Anneke Zijp. In 'De politiek van de relatieve autonomie' behandelen zij het probleem van de status van vrouwenstudies. In het eerste deel wordt ingegaan op de verhouding wetenschap-politiek, in het tweede gedeelte staat de vraag centraal waarom de thematiek van herkenning zo prominent is in de discussies over feministies onderzoek. De auteurs menen dat de herkenning, voor zover deze gebruikt wordt als uitgangspunt en niet als onderzoeksprobleem eerder vertroebelend dan verhelderend heeft gewerkt.

In de rubriek recensies zijn dit maal een groot aantal besprekingen van buitenlandse publikaties opgenomen; daarnaast zijn er weer enkele verslagen van bijeenkomsten in het kader van vrouwenstudies. De inventarisatie van het IAV ontbreekt deze keer in verband met de verhuizing van het IAV. De illustraties bij de artikelen van Anneke Coutinho en Jeanne de Bruijn zijn van Frédérique Thomassen.

Nadere informatie over de lezeressenvergadering op 3 oktober volgt in het volgende nummer. We willen met de definitieve opzet wachten tot na de verwerking van de in het vorige nummer bijgesloten enquête. Daarom nogmaals een dringend verzoek om de formulieren vóór 1 juli a.s. ingevuld aan ons terug te sturen.

Jeanne de Bruijn

Seksisme op de werkplek

Onlangs werd aan een universitair instituut een nieuwe sekretaresse aangenomen. Een leuke, vlotte meid. Maar hoewel zoals gebruikelijk een groot deel van haar werk uit typen zou bestaan, was men tijdens het sollicitatiegesprek vergeten haar naar deze vaardigheid te vragen. Ze bleek dit dan ook niet te kunnen.

Laura ging op een 'jong en dynamies' reclameburo werken. Haar baas (noem me maar Rolf, dat ge-u daar doen we hier niet aan) had haar uit een tiental sollicitanten gekozen, omdat ze hem een toffe meid leek, niet zo'n intellektuele tut-hola, zoals hij zei. De sfeer op kantoor beviel haar uitstekend. Dat ze tijdens het werk vaak gestoord werd, bijvoorbeeld om koffie te serveren, nam ze maar op de koop toe en dat de hand van de baas wel eens verder ging dan haar schouder was blijkbaar iets dat bij de informele sfeer hoorde. Toen haar dat op een bepaald moment toch wat te ver ging, gaf ze hem in duidelijke taal te verstaan dat ze daar niet van gediend was. Haar baas vond dat ze niet opeens de preutse trut moest uithangen en niet moest doen alsof ze het zelf niet leuk vond. Vanaf dat moment was de sfeer op kantoor een stuk minder vrolijk, ze werd weer de onzichtbare tikjuffrouw. Laura zocht tenslotte een andere baan. Later hoorde ze dat het ook andere sekretaresses daar zo was vergaan.¹

Vrouwen worden in hun werk kennelijk niet alleen beoordeeld op kennis en vaardigheden die direkt voor het werk noodzakelijk zijn, maar ook op hun 'vrouw-zijn'. Van vrouwen worden extra taken verwacht (het bekende koffie inschenken, de planten verzorgen en de kadopot bijhouden), die afgeleid zijn van de taken van huisvrouwen. Ten aanzien van het uiterlijk en het gedrag van vrouwen bestaan

1. A. Meulenbelt, 'Handen omhoog, je seks of...', in: *Serpentine*, nr. 2, december 1979, p. 6.

bepaalde verwachtingen en gelden specifieke eisen. Van vrouwen wordt bovendien verwacht dat ze bepaalde vormen van 'mannelijk' gedrag aksepteren en dit zelfs leuk vinden (plagerijen, seksistiese opmerkingen, ongevraagde invitaties en ongevraagde lichamelijke aanrakingen). Dit soort verschijnselen maken onderdeel uit van de *kultuur van de werkplek*. De cultuur van de werkplek wordt gevormd door de omgangsvormen tussen mensen, de gedragskode, de verwachte houdingen en klussen die slechts ten dele voortvloeien uit iemands functie, en de betekenis die aan deze houdingen en gedragingen wordt toegekend. Om meer inzicht te krijgen in de onderdrukkingsmechanismen en -praktijken waar vrouwen mee te maken hebben is het belangrijk de cultuur van de werkplek te onderzoeken.

Vrouwen worden in alle beroepen gekonfronteerd met een *beeld van vrouwelijkheid*, een norm van wat vrouwen wel en niet behoren te doen.² Dit beeld komt tot uitdrukking in de manier waarop vrouwen worden behandeld door mannen, maar ook in de manier waarop vrouwen zelf hun werk zien, in de rol die werk speelt in hun leven (sekundair aan het gezin, dicht bij huis, tijdelijk, met aardige mensen werken) en in de geringe deelname van vrouwen aan georganiseerde belangenbehartiging (vergaderingen op tijden dat gehuwde vrouwen thuis moeten zijn om het gezin te verzorgen, de aard van activiteiten die hen niet aanspreekt of hen niet lijkt aan te gaan). In sommige beroepen is vrouwelijkheid een deel van de waarde van de arbeidskracht: van de verpleegster bijvoorbeeld wordt verwacht dat zij dienstbaar en verzorgend ingesteld is, van de receptioniste en de stewardess dat ze seksueel aantrekkelijk zijn. Het zijn extra vereisten die weinig met de directe eisen van het werk zelf te maken hebben, maar die voortvloeien uit het heersende beeld van vrouwelijkheid. Soms is de bereidwilligheid tot seksuele relaties of seksuele handelingen impliciet of expliciet onderdeel van het werk.

Vrouwelijkheid op de werkplek heeft dus verschillende betekenissen en kan verschillende vormen aannemen. In alle gevallen echter ligt er een zekere mate van seksisme in besloten. De hieruit voortvloeiende seksismepraktijken bestaan enerzijds uit ongewenste intimiteiten (seksueel misbruik) uiteenlopend van een hand op de schouder tot verkrachting, anderzijds uit minder zichtbare

2. L. Bland e.a., 'Women "Inside and Outside" Relations of Production', in: *Women Take Issue. Aspects of Women's Subordination*. Londen (Hutchinson) 1978, p. 66.

praktijken zoals mannenhumor en kledingeisen die specifiek voor vrouwen gelden. Juist de onzichtbaarheid van deze laatstgenoemde praktijken maakt het moeilijk ze aan te pakken. Beelden van vrouwelijkheid zijn door mannen en vrouwen zo sterk geïnternaliseerd dat het onderdrukkende en seksistische karakter van seksisme-praktijken nog weinig als zodanig wordt onderkend. Bij seksueel misbruik ligt het probleem duidelijker. Vrouwen staan er afwijzend tegenover. Dit neemt echter niet weg dat ook seksueel misbruik op de werkplek een nog grotendeels verzwegen verschijnsel is, waarschijnlijk mede omdat men aanneemt dat het weinig of niet meer voorkomt.

In dit artikel ga ik in op de beelden van vrouwelijkheid en de daaruit voortvloeiende verwachtingen die ten aanzien van werkende vrouwen gelden. Deze verwachtingen vloeien niet logies voort uit het werk zelf, zijn niet door vrouwen zelf gedefinieerd en worden door hen in toenemende mate als diskriminerend voor hun sekse beschouwd. Hoewel mijn aandacht voor seksisme voortkomt uit een jarenlange onderzoekspraktijk met de Projektgroep Vrouwenarbeid in Groningen naar de achterstelling van vrouwen in het arbeidsproces, is dit artikel geen weergave van eigen onderzoek. Het is een eerste inventarisatie van seksisme op de werkplek op basis van literatuur. Hiermee wil ik aangeven wat het belang is van een tot nu toe in de studie naar vrouwenarbeid vergeten terrein en tevens een aanzet geven voor onderzoek naar het verschijnsel seksisme op de werkplek. Seksismepraktijken zijn mijns inziens belangrijk bij het in stand houden van de achterstelling van vrouwen in de arbeidssituatie en staan in direct verband met bestaande structurele verschillen in macht en machtsuitoefening op de werkplek.

Ik ga achtereenvolgens in op de *plaats van vrouwen in het arbeidsproces*, met name de diskriminatie van vrouwen; *de arbeidsdeling naar sekse*, waarbij ik een tweedeling wil maken tussen werk dat lager gewaardeerd wordt omdat het door vrouwen wordt gedaan, en de manieren waarop vrouwen vernederend behandeld worden in hun werk; *de cultuur van de werkplek*, met name de beelden van vrouwelijkheid aan de hand van leerboeken voor specifiek vrouwelijke beroepen; *ongewenste intimiteiten*; en de relatie tussen seksisme op de werkplek en de structurele achtergronden hiervan: *seksualiteit, geslacht en macht*. In de konklusie doe ik enkele voorstellen voor verder onderzoek.

De plaats van vrouwen in het arbeidsproces

Onderzoek naar de achterstelling van vrouwen in het arbeidsproces is tot nu toe voornamelijk gericht op feitelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen: vrouwen worden lager beloond, maken minder promotie, hebben minder opleiding en komen nauwelijks voor in 'mannenberoepen'. Door deze ongelijkheid op te heffen, deels middels wettelijke maatregelen, leek het mogelijk de achterstelling van vrouwen in het arbeidsproces op te heffen en mannen en vrouwen tot gelijkwaardige arbeidskrachten te maken. Dit streven heeft geleid tot een aantal belangrijke wetten, zoals de wet op de gelijke beloning en de wet op de gelijke behandeling.³ Onderscheid tussen mannen- en vrouwenarbeid was in het verleden deels gebaseerd op verschillen in benodigde fysieke kracht. Doordat fysieke kracht minder noodzakelijk werd in het arbeidsproces, leek ook de achterstelling van vrouwen in dit opzicht tot het verleden te gaan behoren. Door het onderwijs werden vereiste kwalifikatienivo's in principe in gelijke mate voor mannen en vrouwen bereikbaar. Daardoor lijkt het dat individuen hun arbeidskracht aan kunnen bieden in ruil voor loon, ongeacht of het mannelijke of vrouwelijke arbeidskracht betreft. Niettemin verschillen de voorwaarden waaronder vrouwen en mannen hun arbeidskracht kunnen aanbieden.

De arbeidspositie van vrouwen wordt voor een deel bepaald door haar (toekomstige) afhankelijkheid van een echtgenoot en door (toekomstige) 'gezins'-verantwoordelijkheden. Dit heeft tot gevolg dat vrouwen vooral part-time werk verrichten en in beroepen terecht komen waar de kans op promotie gering is. Daarnaast bestaan er specifieke vormen van diskriminatie van vrouwen als arbeidskracht gebaseerd op hun '*vrouw-zijn*'. Deze geslachtsspecifieke diskriminatie komt indirect tot uitdrukking in de arbeidsdeling naar sekse en in de cultuur van de werkplek, in de daarin bestaande beelden van vrouwelijkheid en de daaruit voortvloeiende omgangsvormen tussen mannen en vrouwen.

Sinds de tweede feministiese golf zien we globaal een verschuiving in aandachtsvelden: van vrouwenarbeid naar huishoudelijke arbeid⁴

3. R. Holtmaat, 'De wet gelijk loon voor vrouwen en mannen', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 4, jrg. 1, nr. 4, 1980, pp. 428-457.

4. H.C. Boekraad, F. van Wel (red.), *Politieke economie van de huishoudelijke arbeid*. Nijmegen (SUN) 1977; M. Molineux, 'Beyond the domestic labor debate', in: *New Left Review*, nr. 116, juli/augustus 1979; V. Beechey, 'Women and Production. A critical analysis of some sociological theories of women's work',

en moederschap en vervolgens naar seksualiteit, seksueel geweld en (re)productie van vrouwelijkheid. Deze terreinen worden in veel gevallen nogal afzonderlijk beschouwd. Vooral het laatste terrein is nog weinig in verband gebracht met het arbeidsproces. Zaken als seksualiteit, seksueel geweld en (re)productie van vrouwelijkheid moeten echter niet alleen op zich of in de sfeer van het gezin worden onderzocht, maar ook in het arbeidsproces. Dit lijkt noodzakelijk om tot een omvattender analyse van de positie van vrouwen in het arbeidsproces te komen.

Arbeidsdeling naar sekse

Door feministen wordt bij de analyse van vrouwenonderdrukking de arbeidsdeling naar sekse als cruciaal begrip gebruikt. Mijns inziens terecht, maar tegelijkertijd versluiert dit begrip de specifieke betekenis van de arbeidsdeling naar sekse voor vrouwen. Arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen (zowel tussen arbeid binnenshuis en arbeid buitenshuis als tussen mannenwerk en vrouwenwerk buitenshuis) wordt als *een vorm* van arbeidsdeling beschouwd die binnen de voor de huidige produktiewijze vereiste arbeidsdeling goed blijkt te functioneren. Ze heeft dus een economiese functie: arbeidsdeling naar sekse houdt de lagere beloning van vrouwen in stand, de lagere beloning houdt vrouwen afhankelijk van mannen, moedigt hen aan te trouwen, houdt de hiërarchiese arbeidsdeling in de privé-sfeer in stand en deze geeft op haar beurt vrouwen een verzwakte positie op de arbeidsmarkt.⁵ De overheid versterkt middels haar sociale voorzieningen en wetgeving dit proces.

Het onderdrukkende, hiërarchiese karakter van de arbeidsdeling naar sekse kan echter niet geheel teruggevoerd worden op economiese factoren, hoe functioneel arbeidsdeling naar sekse (en de wisselende vormen die ze aanneemt) voor het economies proces ook blijkt te zijn. Oorzaken voor het voortbestaan van deze arbeidsdeling naar sekse moeten ook gezocht worden in de mechanismen die vrouwelijkheid en mannelijkheid in de werksituatie (re)produceren.

in: A. Kuhn en A. Wolpe (red.), *Feminism & Materialism*. Londen, (Routledge & Kegan Paul) 1978, pp. 155-197.

5. H. Hartmann, 'Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt. De historische basis van de beroepssegregatie', in: *Socialisties Feministische Teksten 2*, Amsterdam (Sara) 1978, pp. 36-75.

Dit betekent dat we moeten nagaan welke vormen vrouwelijkheid en mannelijkheid in de arbeidssituatie aannemen, zoals:

- de beeldvorming ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid,
 - de impliciete en expliciete gedragsvoorschriften en -verwachtingen voor respectievelijk mannen en vrouwen,
 - de waardering van het werk in termen van vrouwelijk of mannelijk,
 - ongewenste lichamelijke en psychiese intimiteiten,
 - de seksuele betekenis van werkverhoudingen tussen mannen en vrouwen,
- kortom, aspecten van de cultuur van de werkplek.

In de arbeids- en organisatiesociologie heeft de arbeidsdeling naar sekse en de betekenis daarvan voor de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen binnen de arbeidssituatie tot nu toe weinig aandacht gekregen. Aan de sociale relaties tussen de seksen, aan het bestaan van mannelijke, vrouwelijke en gemengde werkplekken, aan het bestaan van hogere mannelijke en lagere vrouwelijke functies en de uitzonderingen daarop is weinig betekenis toegekend. Volgens Richard Brown moet de arbeidsdeling naar sekse niet worden toegeschreven aan de aard van het werk, maar aan de *kontrole* van de arbeidsmarkt door mannen, hun vakbonden en het personeelsbeleid van werkgevers. Volgens hem is het expliciet beschouwen van de betekenis van de arbeidsdeling naar sekse en het ter discussie stellen van de norm van mannelijke overheersing essentieel voor een meer adequate analyse van de arbeidspositie van vrouwen en mannen.⁶

De speciale uitbuitingsgraad in de relaties tussen enerzijds werkgevers, mannelijke leidinggevenden en mannelijke collega's en anderzijds vrouwelijke werknemers is weinig onderzocht. Het belang van deze problematiek wordt echter duidelijk wanneer we zien dat *vrouwen en hun werk* bij voortduring (op enigerlei wijze) ondergeschikt worden gemaakt en worden gehouden aan mannen of aan het werk dat mannen doen, ook wanneer vrouwen en mannen gelijkwaardige functies uitoefenen.

Heidi Hartmann schrijft de oorzaken voor die algemene onderschikking van werkende vrouwen deels toe aan arbeidsmarkt-factoren en deels aan het gedrag van mannen (werkgevers, collega's en vakbondsmannen):

6. R. Brown, 'Women as employees: some remarks on research in industrial sociology', in: D. Barker en S. Allen (red.), *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. Londen 1976.

‘De beheersing van vrouwenarbeid door mannen werd veranderd door het systeem van loonarbeid, maar er niet door geëlimineerd. De dominante positie van mannen op de arbeidsmarkt werd gehandhaafd door middel van de dubbele arbeidsmarkt.’
‘Omdat zowel de arbeidsdeling tussen de seksen als de dominantie van de man al zo lang bestaan, zal het moeilijk zijn ze uit te roeien en zal het onmogelijk zijn de laatste uit te roeien zonder de eerste (...) Maar de gevolgen van deze arbeidsdeling gaan zeer diep, tot op het nivo van het onderbewuste. Het onderbewuste beïnvloedt gedragspatronen, die de mikro-grondslagen (of complementen) vormen van de maatschappelijke instituties en op hun beurt weer versterkt worden door die maatschappelijke instituties.’⁷

Hartmann geeft het belang aan van onderzoek naar de door mannen gedefinieerde gedragskodes ten aanzien van man-vrouw-verhoudingen: bijvoorbeeld de gedragsregel dat mannen niet ondergeschikt kunnen zijn aan vrouwen van dezelfde klasse en de angst om geïdentificeerd te worden met de andere sekse. Een recent voorbeeld geeft een rapport van de Inspectie voor het Brandweerwezen waarin de problemen geschetst worden die men verwacht bij toelating van vrouwen tot het mannenbolwerk van brandweerteams. ‘Openlijke afwijzing en vijandigheid wordt mede veroorzaakt door het feit dat veel mannen de komst van de vrouw als prestigeverlies ervaren en de sfeer van “mannen onder elkaar” bedreigd zien.”⁸

Globaal is in het proces van voortdurende onderschikking van vrouwen een tweetal aspecten te onderscheiden:
– de lagere waardering (zowel in status als beloning) van het *werk* dat vrouwen verrichten, *omdat* het door vrouwen wordt gedaan;
– de manier waarop vrouwen *zelf* vernederend worden behandeld of zich laten behandelen; hierbinnen valt het al gemaakte onderscheid tussen seksismepraktijken voortvloeiend uit bestaande beelden over vrouwelijkheid en praktijken van seksueel misbruik.

Bij beide aspecten vervult de patriarchale ideologie een relatief autonome rol, welke tot uitdrukking komt in diverse vormen van controle. Hierbij moet niet zozeer gedacht worden aan bewust geplande strategieën van werkgevers, kollega’s of vakbondsmannen. De ideologische invloed van deze vormen van handhaving van

7. H. Hartmann, a.w., pp. 54 en 72.

8. Rapport *Vrouwen bij de Brandweer*. Ministerie van Binnenlandse Zaken 1981, geciteerd bij J. Haagmans, ‘Een vrouw als brandweerman’, in: *De Waarheid*, 4-8-1981.

mannelijke dominantie en verzekering van vrouwelijke onderschikking is juist dat ze vrij geruisloos 'vanzelf' ge(re)produceerd worden. Mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten nemen veelal vrijwillig hun plaats in binnen de heersende cultuur op de werkplek en gaan voldoen aan de normen van die heersende cultuur. Instemming van vrouwen met mannelijke dominantie en het internaliseren van volgens 'mannelijkheidsnormen' gedefinieerde omgangsvormen, maken het seksisties karakter ervan nog grotendeels onzichtbaar.

Over de lagere waardering van werk *omdat* het door vrouwen gedaan wordt, hebben A. Phillips en B. Taylor een interessant artikel geschreven.⁹ Ze laten zien dat vakbekwaamheid veeleer een ideologische categorie is die vaak weinig heeft te maken met de werkelijke kwalificatievereisten of de inhoud van het werk, maar des te meer met het feit of het werk door vrouwen dan wel door mannen wordt verricht en door de macht van de desbetreffende groep arbeidskrachten.

'Waar het kapitaal probeert de macht van mannen te ondermijnen door toelaten van vrouwen in het werk dat voorheen als "mannelijk" gold, is de vijandigheid openlijk (...) De duurzaamheid van de hiërarchie naar sekse is intrinsiek verweven geraakt met de strijd tegen de werkelijke onderwerping aan het kapitaal, waardoor claims op de kwalificatie "geschoold" meer en meer gebaseerd zijn op de sekse van de arbeidskracht en steeds minder op de aard van het werk.'¹⁰

Door de ontwikkeling van technologie en management-technieken in de laatste decennia zijn de mogelijkheden om het arbeidsproces te controleren sterk toegenomen en is de benodigde vakbekwaamheid in veel vormen van arbeid gereduceerd en tevens meer gelijk geworden.¹¹ De ontwikkeling van funktiewaarderingssystemen waarin vaardigheden sekse-gebonden worden gewaardeerd, met daarnaast het verzet van mannelijke arbeiders (en bonden) tegen degradering van hun werk hebben tot gevolg dat werk verricht door

9. A. Phillips en B. Taylor, 'Sex and Skill: Notes towards a Feminist Economics', in: *Feminist Review*, nr. 6, 1980, pp. 79-88.

10. Idem, p. 86.

11. H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital; the degradation of work in the twentieth century*. New York/Londen (Monthly Review Press) 1974.

mannen geïdentificeerd wordt met geschoold en werk van vrouwen met half- of ongeschoold.

Het tweede terrein, de wijze waarop vrouwen *zelf* vernederend worden behandeld of zich laten behandelen, is nog meer bepaald door de patriarchale ideologie: door ideeën over vrouwelijkheid, man-vrouw-verhoudingen en seksualiteit. Naast de vormen waarin deze ideeën in de werksituatie tot uitdrukking komen, bijvoorbeeld in werkverhoudingen die lijken op die in het gezin, gaat het ook om verschillen in definiëring en voorstelling in omgangsvormen en in taalgebruik.

Als vrouwen mannelijk gedrag gaan definiëren als seksisties geeft dat aan dat vrouwen andere betekenissen gaan toekennen aan vrouwelijkheid, omgangsvormen en seksualiteit. Vooral vrouwen in functies gelijkwaardig aan functies van mannen, ervaren bepaald gedrag als seksisties. Het verzet van deze vrouwen begint meestal met het niet meer verrichten van de verwachte vrouwelijke taken en klusjes en het openlijk niet waarderen van of zich afzetten tegen zogenaamde mannenhumor. Maar het nog steeds vanzelfsprekende karakter van de patriarchale cultuur van de werkplek heeft tot gevolg dat nog weinig seksisties gedrag als zodanig wordt gedefinieerd door vrouwen. Vrouwen die het wel doen wordt het vaak moeilijk gemaakt in de werksfeer of ze ondervinden nadelige gevolgen voor hun positie als werkneemster.

Kultuur van de werkplek; beelden van 'vrouwelijkheid'

In het voorgaande is gesteld dat een analyse van seksisme op de werkplek moet aangeven hoe de patriarchale ideologie samenhangt met de economische voorwaarden waaronder deze ge(re)produceerd wordt. Tevens is echter gewezen op het feit dat de patriarchale ideologie ook relatief zelfstandige vormen en voorstellingen aan kan nemen die niet geheel tot economische factoren te herleiden zijn. Iets van de patriarchale ideologie in de cultuur van de werkplek kunnen we in kaart brengen door handleidingen en leerboeken voor vrouwelijke beroepen en autobiografische verhalen van vrouwen over hun werk als bronnenmateriaal te gebruiken. Autobiografische verhalen geven aan hoe vrouwen zelf hun vrouw-zijn in de arbeidssituatie ervaren. Deze autobiografische verhalen zijn beperkt beschikbaar. Handleidingen en leerboeken zijn ruimer voorhanden en zijn voorlopig in zoverre geschikter als bronnenmateriaal voor studie

naar de cultuur van de werkplek omdat ze juist gaan over *verwachtingen* ten aanzien van vrouwen als werkneemster. Er worden beelden van vrouwelijkheid in voorgesteld en gedragskodes en omgangsvormen in beschreven die vrouwen zich eigen moeten maken.

De volgende aspecten van de cultuur op de werkplek komen achtereenvolgens aan de orde:

1. de hiërarchiese man-vrouw-verhoudingen in het werk tussen bijvoorbeeld bazen en sekretaresses of artsen en verpleegsters;
2. verwachtingen ten aanzien van vrouwen in de vorm van dienstbaar of verzorgend zijn;
3. verwachtingen ten aanzien van vrouwen met betrekking tot hun uiterlijk;
4. verschillen tussen vrouwen die in vrouwengemeenschappen werken ('pools' van typistes, telefonistes en dergelijke) en vrouwen die

geïsoleerder in mannengemeenschappen werken, wat betreft ideeën over hun positie als werknemster, hun toekomstverwachtingen in en buiten het werk en over solidariteit met andere vrouwen.

Hieronder volgen een aantal voorbeelden uit de beroepen van privé-sekretaresse, 'kantoor-juffrouw' en verpleegster.

Ad 1. Uit handboeken voor sekretaresses blijkt welke verwachtingen er ten aanzien van vrouwen gelden. Fiona McNally¹² besteedt in haar onderzoek onder vrouwelijk kantoorpersoneel veel aandacht aan de cultuur van de werkplek, zowel onder 'pool'-vrouwen als privé-sekretaresses. Zij stelt dat een belangrijk deel van de loyaliteit van sekretaresses aan hun bazen en hun aanpassing aan de daar heersende omgangsvormen toegeschreven moet worden aan de nadruk die in de vorm van morele en gedragsvoorschriften in hand- en leerboeken voor sekretaresses wordt gelegd op de vrouwelijke kwaliteiten en op hun van mannen afgeleide status. Sekretaresses worden er voortdurend op gewezen dat de kracht van de vrouwen als rechterhand van de baas, gelegen is in hun bekwaamheid om zijn oordelen te eerbiedigen en zich er naar te voegen. Ze moet haar baas begrijpen, zoals een vrouw gevoelig moet zijn voor de 'nukken en grillen' van haar echtgenoot:

'Bestudeer hem aandachtig; wees behoedzaam de eerste weken, probeer achter zijn voorkeuren en afkeer te komen, en achter zijn dagelijks humeur. Probeer te ontdekken wat de beste tijd is om hem te interrumperen, als dat nodig is. Pas langzamerhand je werkmethoden aan zodat ze gemakkelijker passen bij de zijne. Een gebrek aan begrip zal je sukses als sekretaresse bederven.'¹³

Een sekretaresse behoort op de eerste plaats super-efficiënt te zijn, maar ze moet bovendien de kunst verstaan werk te maken. Ze moet in staat zijn tegenover anderen de schijn op te houden dat ze veel werk te doen heeft en belangrijk is en dat dus haar baas belangrijk is.

'Voor de sekretaresse is het essentieel om zich de telefoonethiek eigen te maken. (...) De belangrijkheid van de baas is direkt

12. F. McNally, *Women for Hire: A Study of the Female Office Worker*. Londen 1979.

13. B. Rowe, *The Private Secretary*. Londen 1958, 1967², pp. 14-15, geciteerd in: F. McNally, a.w., p. 56.

gerelateerd aan de tijdsduur die gewacht moet worden, voordat degene die opbelt de baas te spreken krijgt; de belangrijkheid van de opbeller is omgekeerd evenredig aan deze wachttijd. Als de sekretaresse na geruime tijd aan de telefoon terugkeert en zegt dat de baas 'in vergadering' is, dan weet de opbeller dat de baas echt belangrijk is (...) Men kan zich voorstellen hoe delikaat de situaties zijn waarin beide partijen sekretaresses hebben; (...) gevallen waarin een telefoonkontakt bestond uit dagen of zelfs weken van manoeuvres en tegenmanoeuvres.'¹⁴

Volgens Wright Mills ontlenen veel vrouwen in het werk hun status en macht aan het beschermheerschap van de man:

'Mensen vinden op een bijna masochistische manier voldoening in hun positie van ondergeschiktheid (...) Kantoorvrouwen in lagere posities (ook sekretaresses, *J.d.B.*) met weinig gezag zijn geneigd tot identifikatie met een gezaghebbende man, overgebracht uit vroegere of geprojecteerd op toekomstige gezinsverhoudingen.'¹⁵

Vaak wordt gesuggereerd dat dit masochisme, dat wil zeggen het innemen van een ondergeschikte of zelfs van een slachtofferpositie, een vrije keuze of wil van vrouwen is, en dat ze het leuk vinden. Het is zeker zo dat vrouwen tot op zekere hoogte de patriarchale cultuur hebben geïnternaliseerd. Desondanks wordt het in de opleidingen voor vrouwenberoepen nodig geacht veel aandacht te besteden aan het stimuleren van een dergelijke houding van onderschikking en dienstbaarheid. In een nog steeds in gebruik zijnde nederlandse Prismapocket over het beroep sekretaresse en haar benodigde kwaliteiten lezen we bijvoorbeeld:

'Je mag hem niet afvallen. Wanneer er vergissingen zijn gemaakt dien je die, indien mogelijk, op je eigen rug te nemen, zodat je baas zijn gezicht ten opzichte van zijn werknemers niet verliest. Dit is geen slaafsheid, zolang je baas waardeert dat je dit doet. Als hij zelf gaat geloven dat jij het bent die de fout heeft gemaakt zit er iets mis, waarmee ik niet wil zeggen dat hij het woordelijk behoeft toe te geven. Nee, hier is de houding het antwoord. Je moet alles

14. J. Ann, 'The Secretarial Proletariat', in: R. Morgan (red.), *Sisterhood is Powerful*; zie noot 27, New York 1970, pp. 86-101, hier pp. 96-97.

15. C. Wright Mills, *White Collar*. Londen 1951.

weten, zonder dat je ooit iets wordt verteld. Als sekretaresse moet je nooit te beroerd zijn zelf eens een naar klusje op te knappen (...) Neem dus nooit een arrogante houding aan, zo van, daar ben ik te goed voor (...)

Een goed humeur en gevoel voor humor zijn ook twee belangrijke kwaliteiten. Je baas mag soms wel een slechte bui hebben, maar laat je daar niet door beïnvloeden. Laat hem rustig even in zijn eentje uitmopperen, breng hem na een half uurtje een vers kopje koffie en vraag vriendelijk of de boze bui over is (...)

Je zult misschien ook wel eens privé-zaken voor de baas op moeten knappen, zoals het laten repareren van zijn horloge, offertes aanvragen voor zijn nieuwe zonwering thuis, een tafel reserveren voor een privé-dineetje of plaatsen in de schouwburg. Doe dit met plezier en laat je inventiviteit werken.¹⁶

De persoonlijke afhankelijkheid in de verhouding baas-sekretaresse wordt sterk benadrukt evenals de wijze waarop deze in dienstbaarheid tot uitdrukking kan en moet komen.

Ad 2. Bij verwachtingen ten aanzien van vrouwelijkheid in de vorm van dienstbaarheid komen steeds kwaliteiten terug die in het verlengde liggen van die welke van een echtgenote, moeder, gastvrouw of dienstmeisje verwacht worden. Over de moederfiguur lezen we:

‘De oudere, meestal ongetrouwde sekretaresses, die hun bazen als hun kinderen beschouwen en ze altijd in bescherming nemen, functioneren als kinderjuffrouwen. Ze hebben in het bedrijf een speciale positie en er wordt niet verwacht dat ze al te veel één lijn met de anderen zullen trekken. Ze zeggen: “Hij heeft nu eenmaal zo iemand nodig zoals ik. Ik ben erg netjes en hij zou nooit iets kunnen vinden als ik het niet voor zijn neus legde”, of: “Och, hij moet zoveel reizen, hè, en iemand moet ervoor zorgen dat hij de nodige stukken bij zich heeft en dat er een hotel voor hem gereserveerd is”, of: “Ik weet niet hoe dat met zijn huwelijk zou lopen als ik er niet was. Hij denkt er nooit aan even op te bellen als hij laat thuis komt”.¹⁷

16. B.S.M.A. Kupers-de Kort, *De sekretaresse; taken, werkzaamheden, wetenswaardigheden*. Utrecht/Antwerpen (Spectrum) 1978, p. 130.

17. M.K. Benét, *Sekretaresse. Een speurtocht in een vrouwengetto* (oorspronkelijke titel: *Secretary*, 1972). Utrecht/Antwerpen 1972, p. 148.

Uit een amerikaans onderzoek bleek dat 74% van de sekretaresses bereid was om inkopen te doen voor hun bazen en gezinnen.¹⁸ Hierbij worden vormen van dienstbaarheid en onderschikking bij vrouwen gekonstateerd, die overigens wederom sterk benadrukt worden in de leerboeken. Als we er de Prisma voor sekretaresses weer op naslaan lezen we onder 'sekretaresse als gastvrouw':

'Kleine handigheidjes die je in je bureaula moet hebben, naast de lijsten met telefoonnummers van personeelsleden, goede relaties, bloemisten, hotels, delicatessenzaken enz., ook onder andere een schoenpoetsborstel (je hoeft natuurlijk zelf de borstel er niet over te halen, laat hij dat zelf maar doen, maar het is wel prettig als jij eraan denkt en hem er op attendeert), een klein naai-étuitje (het gebeurt iedereen wel eens dat er ineens een knoop van het colbertje van je baas of van je eigen jurk afspringt (...)).'¹⁹

Ook in de opleidingsboeken voor verpleegsters nam het aanleren van een bepaalde houding en gedrag een belangrijke plaats in. 'Vrouwelijke kwaliteiten' als toewijding, dienstbaarheid, zelfopoffering, inschikkelijkheid en goede uiterlijke verzorging kwamen tot 1950 in de leerboeken voor. Het waren zelfs de voornaamste punten waarop een goed verpleegster werd beoordeeld.²⁰ Truus Spijker is voor nederlandse leerboeken nagegaan welke veranderingen hebben plaatsgevonden: 'Tekenend (...) tot 1950 is dat de relaties vooral een patriarchaal karakter dragen. Het gaat om samenwerking binnen een hiërarchie die men moet leren aanvaarden. Men benadert deze samenwerking vanuit de (gevestigde) rolpatronen'.²¹ Ze konstateert dat na 1950 minder eisen worden gesteld aan gedrag en houding. Zinsneden als 'De verpleegkundigen zullen zich in het privé-leven zodanige ethische normen stellen, dat het aanzien van het beroep niet wordt geschaad' en 'In hun persoonlijke gedragingen behoren de verpleegkundigen niet opzettelijk de gebruikelijke omgangsvormen te veronachtzamen' zijn nu uit de leerboeken verdwenen. Maar in de praktijk zijn het

18. G. Greer, *The Female Eunuch*. Londen 1971, p. 123, geciteerd in: F. McNally, a.w., p. 57.

19. B.S.M.A. Kupers-de Kort, a.w., pp. 121-122.

20. E. Garmarnikow, 'Sexual division of labour: the case of nursing', in: *Feminism & Materialism*, a.w., pp. 96-124.

21. T. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*. Reeks Verpleegkundige Studies, nr. 26, Lochem (De Tijdstroom) 1979, p. 42.

roepingsideaal, de dienstbaarheid, de ambivalentie ten aanzien van de vrouwentaak (het 'mooiste' beroep, maar ook het laaggewaardeerde huishoudelijke werk) en de vanzelfsprekendheid van de hiërarchie nog steeds aanwezig, zij het in meer verhullende vorm. Teamverpleging bijvoorbeeld suggereert meer zeggenschap en autonomie, maar in werkelijkheid funktioneert het nog nauwelijks en overweegt de hiërarchie.²²

Ad 3. In hand- en leerboeken voor vrouwenberoepen wordt veel aandacht besteed aan het uiterlijk:

'Is je haar schoon, en vrij van roos? (...) Zie je er op toe dat je adem schoon is en goed ruikt? (Speciaal na een maaltijd met uien) Ga je dagelijks in bad? Gebruik je elke dag een goede deodorant? (...) Zijn je kleren smetteloos en vrij van transpiratiegeurtjes? (...) Onthaar je je oksels en benen regelmatig?'²³

In de bovenla van het buro van elke sekretaresse hoort een extra paar panties te liggen:

'Je blijft net even aan de punt van een kastje hangen en je loopt de hele dag voor schut. Er zal dan net een relatie komen. En al komt er géén belangrijke relatie het staat sowieso slordig, ook voor je baas, je kollega's en voor jezelf.'²⁴

Een sekretaresse mag echter niet te sexy zijn. Vele woorden zijn geschreven over de weg naar sukses voor de sekretaresse. Voortdurend wordt de raad gegeven zich bescheiden te kleden en te gedragen; smaakvol en modieus maar niet opzichtig.

'Een aantrekkelijk overkomende sekretaresse is niet alleen een decoratief bezit; haar smaakvolle verschijning onderscheidt haar als zeer elegant – en kenmerkt haar baas als een bekwame jongen omdat hij haar heeft uitgekozen.'²⁵

22. Idem, pp. 59-60.

23. H. en J. Whitcomb, *Strictly for Secretaries*. Londen 1959, pp. 49-50, geciteerd bij: F. McNally, a.w., p. 57.

24. B.S.M.A. Kupers-de Kort, a.w., p. 121.

25. H. en J. Whitcomb, a.w., p. 44, geciteerd bij: F. McNally, a.w., p. 58.

De voorbeelden laten zien dat de belangen van vrouwen voortdurend worden getransformeerd tot en geïdentificeerd met de belangen van anderen, hoger geplaatsten, klanten, patiënten of (andere) mannen. Vrouwen worden erin getraind gemoedsstemmingen en wensen van anderen te leren peilen en intuïtief aan te voelen, ten koste van het onderkennen van eigen belangen en behoeften.²⁶

Ad 4. Judith Ann schrijft vanuit eigen ervaring over de leefwereld van vrouwen op grote kantoorzalen.²⁷ Volgens haar heerst er een groot saamhorigheidsgevoel onder vrouwen in een pool of in dezelfde werkruimte, vooral onder jonge ongetrouwde meisjes, die ook buiten werktijd vaak vriendinnen zijn en de vrije tijd met elkaar doorbrengen. Deze meisjes hebben een grote afkeer van hun werk en hun superieuren gemeen. Rivaliteit en afgunst bestaan wel naar vrouwen in andere pools en andere werkruimten, maar niet onderling. De twee belangrijkste gespreksonderwerpen van deze kantoormeisjes zijn: 'een andere baan' en 'mannen':

'Natuurlijk, we veronderstelden dat al dit gepraat over toekomstige "betere" beroepen alleen werd bepaald door ons ongehuwd zijn, en we hadden de vaste overtuiging dat aan het eind van alle huidige sleur er een eindbeloning was: "het huwelijk".'

'(...) omdat de arbeidsvoorwaarden zo slecht zijn en ons dagelijks leven zo saai is, wordt het enige opwindende licht in onze levens onze relaties en het wachten op relaties met mannen. We proberen te ontkomen aan onze onderdrukking als werkende vrouwen door te vluchten in door mannen overheerste instituties zoals het huwelijk, (...) en in een werkelijkheid ontvluchtende consumptie van make-up en mooie kleren.'²⁸

Onder vrouwen die in grote pools werken bestaat er deels een andere cultuur dan bij vrouwen die in meer patriarchale werkverhoudingen zitten, waar vrouwelijkheid meer gedefinieerd wordt in de afhankelijkheidsrelatie tot de hoger geplaatste. In kantoorpools

26. R. Römkes, 'Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3, jrg. 1, nr. 3, 1980, pp. 267-293, hier p. 285.

27. J. Ann, 'The Secretarial Proletariat', in: *Sisterhood is Powerful; an anthology of writings from the women's liberation movement*. ed. R. Morgan, New York, 1970, pp. 86-101.

28. Idem, pp. 89-90.

bestaat meer onderlinge solidariteit en definiëren de vrouwen hun positie niet in termen van de positie van een baas. In meer patriarchale werkverhoudingen is de geïsoleerdheid van vrouwelijke kollega's groter, is er meer concurrentie. Werkverhoudingen worden daar op een speciale manier gepersonaliseerd: wanneer je als secretaresse voor een baas werkt, gaat je loyaliteit uit naar hem en niet naar andere vrouwen die er werken.

Ongewenste intimiteiten

Seksueel misbruik op de werkplek is geen nieuw verschijnsel. Vrouwenarbeid buitenshuis werd in het verleden, in het bijzonder in de negentiende en begin twintigste eeuw, vaak in verband gebracht met seksueel misbruik. Vrouwen die buitenshuis gingen werken, stelden zich hieraan bij voorbaat bloot ('vrouwenarbeid als voorportaal van prostitutie')²⁹, omdat zij door uit werken te gaan hun eigen terrein ('binnenshuis') hadden verlaten. Arbeid en vrouwelijke taken waren niet met elkaar te verenigen in de ogen van de negentiende-eeuwse burgerij. Vrouwen die buitenshuis gingen werken, lieten daarmee ook hun persoonlijke integriteit vallen (denk bijvoorbeeld aan de opvattingen over het moreel van fabrieksmeisjes/vrouwen in het begin van de industrialisatie).

Dit 'veroorloofde' aan mannen bepaalde seksuele praktijken waarvan vrouwen enerzijds de gevolgen als schuld op zich moesten nemen (het ontslag van de dienstbodes bij zwangerschap) en waartegen vrouwen anderzijds zoveel mogelijk beschermd moesten worden (door hun arbeid buitenshuis zoveel mogelijk te beperken of door hen afzonderlijk van mannen te laten werken, in aparte beroepen of ruimtes).

Extreme vormen van seksueel misbruik van vrouwen lijken grotendeels verdwenen te zijn. Uit recent onderzoek blijkt dit niet het geval te zijn. Van de 400 vrouwen die reageerden op een onlangs gehouden enquête in het blad *Viva* was 86% in meer of mindere mate wel eens lastig gevallen op het werk. In de meeste gevallen ging het om opmerkingen, onnodig aanraken, maar ook pogingen tot

29. E. Sullerot, *De geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid* (oorspronkelijke titel: *Histoire et sociologie du travail féminin*, Parijs 1968), Nijmegen (SUN) 1979, p. 31.

aanranding en verkrachting blijken nog voor te komen (6%).³⁰ Uit een Amerikaans onderzoek in 1975 kwam naar voren, dat 70% van de respondenten tenminste in enigerlei vorm ervaring had met ongewenste intimiteiten op het werk. 90% van hen zag het als een serieus probleem voor werkende vrouwen.³¹ We gaan hier verder in op het Amerikaanse onderzoek; van het recente Nederlandse onderzoek zijn nog geen uitgebreide gegevens beschikbaar.

Vrouwen van alle leeftijden en in alle bevolkingsgroepen blijken gekonfronteerd te worden met ongewenste intimiteiten. Vrouwen in de kantoorsektor en serveersters komen er relatief het meest mee in aanraking. Vrouwen afkomstig uit de arbeidersklasse, vooral in dienstverlenende beroepen, ondervonden zowel fysieke als verbale vormen van ongewenste intimiteiten, terwijl bij vrouwen afkomstig uit de middenklasse en bij 'professionele' vrouwen de ongewenste intimiteiten een overwegend verbaal karakter hadden. Middenklasse vrouwen waren meer geneigd dergelijke situaties te ontkennen of te veranderen van baan om confrontaties te vermijden.

Bij meer dan de helft van vrouwen die ongewenste intimiteiten

30. W. Arts, M. Verloo, 'Hoe heeft zo'n chef het lef?!', in: *Viva*, nr. 14, 1981, pp. 8-37.

31. D. Silverman, 'Sexual Harassment: Working Women's Dilemma', in: *Quest*, vol. III, nr. 3, winter 1976-1977, pp. 15-25. Andere Amerikaanse studies die ingaan op het verschijnsel van seksueel misbruik op de werkplek: L. Farley, *Sexual Shakedown. The Sexual Harassment of Women on the Job*. New York 1978; C. MacKinnon, *Sexual Harassment of Working Women. A Case of Sex Discrimination*. New Haven 1979. Zie voor boekbesprekingen hiervan: W. Arts, 'Ongewenste intimiteiten', in: *Lover*, nr. 4, 1980, pp. 156-159.

ervaren hadden, ging het om mannen die in hogere functies werkten dan de respondenten, in 20% van de gevallen waren het bezoekers of klanten. In bijna de helft van de gevallen was er meer dan één man bij betrokken. Driekwart van de respondenten had emotionele of fysieke gevolgen ondervonden van de ongewenste intimiteiten:

‘Als ik me alle seksuele misvattingen en negatieve werkervaringen herinner, dan voel ik me ziek, hulpeloos en ontdaan, in plaats van kwaad.’

‘Het houdt me in een voortdurende toestand van agitatie en frustratie.’

‘Ik dronk veel.’ ‘Maagpijn, migraine, geen eetlust.’³²

De wijzen waarop vrouwen zich verzetten geeft de onmachtspositie van vrouwen aan, zowel in de economische machtsstructuur waarin ze zitten als in het zelf definiëren van normen over vrouwelijkheid en omgangsvormen. Ook hier gaat op wat Reneé Römkes konstateerde over het verzet van vrouwen tegen mishandeling in het huwelijk: er is nauwelijks sprake van openlijk verzet.³³ Meestal ontkenden vrouwen het gebeuren, bij de meesten had dit herhaling van het lastigvallen tot gevolg. Eenderde van de vrouwen werd in haar werk gestraft voor het niet positief reageren op ongewenste intimiteit.

De meeste vrouwen dienden geen officiële aanklacht in via de geëigende kanalen, vooral omdat men het gevoel had dat dat niets uit zou halen (42%).

‘Niemand zou me geloven’, ‘ik wilde niet dat hij in moeilijkheden zou komen’, ‘ik dacht dat het mijn probleem was’, ‘ik zou gezien worden als wreed en niet professioneel’, ‘belangrijker is dat ik getraind ben om me te richten op wat anderen van mij denken: proberen andere mensen te plezieren in plaats van mijn eigen wensen na te streven’.³⁴

Van de respondenten vreesde 33% negatieve gevolgen voor zichzelf, variërend van schaamte en angst om belachelijk gevonden te worden tot konkrete straffen in het werk zelf, en diende om die reden geen aanklacht in. 20% van de vrouwen gaf aan dat er geen kanalen waren

32. D. Silverman, a.w., pp. 18-19.

33. R. Römkes, a.w., pp. 267-293.

34. D. Silverman, a.w., pp. 20-21.

of dat de man(nen) om wie het ging deel uitmaakte(n) van die kanalen!

Bij vrouwen die wel een klacht hadden ingediend werd in eenderde van de gevallen geen enkele stap ondernomen door de werkgever, eenderde werd ten gevolge van de klachtindiening in haar werk gestraft. In slechts een klein aantal gevallen werd iets ondernomen tegen de man in kwestie. Het meest verregaande was dan dat de man werd overgeplaatst of in geval van cliënt of bezoeker, diens aanwezigheid niet meer op prijs werd gesteld.

De Verenigde Staten kennen sinds 1964 een algemene anti-diskriminatiewetgeving, waarin ook bepalingen zijn opgenomen over sekse-diskriminatie.³⁵ In Nederland zijn we zo ver nog niet. In theorie kan ook in Nederland een vrouw 'wegens dringende redenen' in geval van voortdurend lastig gevallen worden ontslag nemen en schadevergoeding van de werkgever vragen. Het Burgerlijk Wetboek vindt namelijk dat van de arbeider/ster redelijkerwijs niet gevergd kan worden de arbeidsovereenkomst voort te zetten: 'wanneer (de werkgever) een arbeider/ster, diens familieleden of huisgenoten mishandelt, grovelijk beledigt of op ernstige wijze bedreigt (...) of tracht te verleiden tot handelingen, strijdig met de wetten of de goede zeden (...) of gedooft dat dergelijke handelingen door huisgenoten of ondergeschikten worden gepleegd.'³⁶ Een dergelijke wetgeving gaat echter geheel voorbij aan de aard van het probleem: weliswaar kan het slachtoffer, wanneer zij in het gelijk wordt gesteld, een werkloosheidsuitkering krijgen, maar de bewijslast ligt bij de vrouw en het gedrag van de man wordt op zich niet strafbaar gesteld.

Seksualiteit, geslacht en macht

Sinds de tweede feministiese golf wordt in de strijd tussen de seksen een centrale rol toegekend aan lichamelijkeheid. Vrouwen eisen het zelfbeschikkingsrecht op over hun eigen lichaam. Dit is niet verwonderlijk als we zien dat onderdrukking van vrouwen en vooral geweld tegen vrouwen nog steeds seksuele vormen aanneemt. In de huidige westerse cultuur zijn macht, seksualiteit en geweld nauw met elkaar verweven (bijvoorbeeld in verkrachting, pornografie). In

35. K. Lawrence (red.), *Sex Discrimination in the Workplace*. The Center for Compliance Information, Aspen Publication, z.p. 1978.

36. *Burgerlijk Wetboek*, artikel 1639 q.

intieme relaties zoals wij die kennen maken machtsverschillen een belangrijk deel uit van deze relaties. Om deze machtsverschillen bloot te leggen is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen machtsaspecten en seksuele aspecten in relaties tussen mensen. Van Ussel geeft aan dat veel gedragingen en handelingen in onze maatschappij als seksueel worden gedefinieerd, terwijl ze in feite niets met seksualiteit te maken hebben, maar alles met macht:

‘Er wordt weinig aandacht geschonken aan machtsverschillen als het gaat om seksualiteit in intieme relaties. In de westerse maatschappij worden mensen bijzonder gevoelig gemaakt voor geslachtelijke aspecten van gedragingen. De gevoeligheid voor machtsverschillen is veel kleiner. In de alledaagse omgang voelen weinigen zich gekwetst of vernederd wanneer een arbeider, een kelner of student zich slaafs gedraagt.’

‘Een geseksualiseerde visie versluiert het machtsverschil tussen mensen.’³⁷

Door de minder hiërarchies wordende gezagsverhoudingen (met name in het gezin) worden bevoogdende en moralistische normen ten aanzien van seksualiteit steeds minder geaksepteerd. Vrouwen en jongeren zoeken naar eigen definiëringen en nieuwe vormen van seksualiteit en seksuele relaties. Doordat het gezin beschouwd werd als hét instituut voor regulering van seksualiteit, is dit verschijnsel lange tijd vrijwel uitsluitend binnen het gezin bekeken. Daardoor bleef de betekenis van seksualiteit, seksuele relaties en seksuele onderdrukking in de arbeidssituatie onderbelicht, ook in de theorievorming over vrouwenarbeid. De verwevenheid van seksualiteit, macht en geslacht wordt niet alleen in de privé-sfeer maar ook in de arbeidssituatie ge(re)produceerd. Er bestaat een samenhang tussen voorstellingen over vrouwelijke seksualiteit op de werkplek en de daar bestaande structurele machtsverschillen en machtsuitoefening. Door deze voorstellingen van seksualiteit kunnen de bestaande machtsverschillen onderdrukkende seksuele uitingsvormen krijgen. Duidelijk is dit bijvoorbeeld in cartoons over werkverhoudingen tussen mannen en vrouwen en in ongewenste lichamelijke intimiteiten.

In een analyse van seksuele onderdrukking moeten seksualiteit en macht onderscheiden worden. Economiese of institutionele macht

37. J. van Ussel, *Intimiteit*. Antwerpen 1975, p. 14.

kan seksuele vormen aannemen, maar heeft op zich geen seksuele oorsprong. Catherine MacKinnon³⁸ die onderzoek heeft gedaan naar seksuele vormen van machtsmisbruik in de werksituatie, vergelijkt de problematiek met die van verkrachting. Volgens haar is de economische macht van mannen in voor vrouwen vernederende omgangsvormen vergelijkbaar met fysieke macht bij verkrachting. Zoals verkrachting een geweldsdaad is, zo is seksuele onderdrukking op de werkplek een 'daad van machtsmisbruik' en zijn ook andere vormen van seksisme uitdrukking van machtsverhoudingen. De seksuele onderdrukking van vrouwen in het arbeidsproces (en daarbuiten) is geen natuurlijk gegeven, geen individuele zaak of privé-aangelegenheid, maar een algemeen en structureel probleem.

Seksismepraktijken ondergraven de mogelijkheid van vrouwen tot gelijkwaardigheid in het werk. Zowel de vrouw zelf als haar werk worden 'geseksualiseerd' op eenzelfde wijze als in de privé-sfeer: verwachtingen ten aanzien van 'vrouw-zijn' en internaliseren van of meegaan in maskuliere seksuele normen in omgangsvormen worden gekombineerd met een definitie van werk in termen van taken die de man dienen. Dit wordt nog eens versterkt doordat veel vrouwen in de praktijk geen mogelijkheid hebben economies onafhankelijk te zijn: veel 'vrouwenlonen' zijn gebaseerd op niet-kostwinnerschap, belastingen en sociale verzekeringen zijn gebaseerd op afhankelijkheid van een partner.

Konklusies

Een beschrijving van de cultuur van de werkplek kan inzicht geven in de verschillende beelden en uitdrukkingsvormen van vrouwelijkheid en in de werkverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Dit artikel is hiertoe een aanzet. De voorbeelden laten enige structurele elementen zien van de onmachtpositie waarin vrouwen werken:

- hun ondergeschikte positie als werkneemster,
- de verwachting dat vrouwen anticiperen op en zich schikken in de bestaande hiërarchie,
- verwachtingen en voorschriften ten aanzien van vrouwelijkheid in de vorm van dienstbaarheid, uiterlijk en seksualiteit.

Om het structurele karakter van tot nu toe nog onzichtbare vormen van seksisme zichtbaar te maken is verder onderzoek

38. C. MacKinnon, a.w., p. 218.

noodzakelijk naar de beleving van vrouwen zelf, hun zelfbeeld, hun ideeën over werkverhoudingen en omgangsvormen en naar de positie waarin vrouwen verkeren binnen de machtsstructuur op hun werkplek en binnen de machtsrelaties tussen de seksen.

Uit angst voor reperkussies blijft openlijk verzet van vrouwen, zelfs tegen seksueel misbruik in het werk, vaak achterwege. Ook het verzet tegen traditionele vrouwbeelden en door mannen bepaalde omgangsvormen is nog pas in een beginfase, deels doordat ook hierbij het verpesten van de werksfeer of het in gevaar brengen van de arbeidspositie vrouwen ervan weerhoudt in verzet te komen.

Vrouwen uiten vaak hun verzet in meer latente vormen die niet als zodanig worden onderkend, zoals 'vluchten in het huwelijk', berusting, ontevredenheid, vaak gepaard aan schuldgevoelens:

- geen uitzicht hebben op ander werk toeschrijven aan te weinig of een verkeerde opleiding, in plaats van aan een personeelsbeleid dat voor vrouwen laag-beloonde 'dead-end-jobs' in stand houdt;
- het zich schikken in ongewenste omgangsvormen toeschrijven aan niet assertief genoeg gedrag of denken dat het aan je zelf ligt.

Beschrijvingen van de werking van de patriarchale ideologie in de vorm van definities en voorstellingen kan aangeven welke seksetegenstellingen en welke strijd er op dit nivo bestaan in de werkverhoudingen. Als voorbeelden voor verder onderzoek zouden kunnen dienen het onderzoek naar de cultuur van de werkplek zoals Tolson dat heeft gedaan voor mannen,³⁹ en het onderzoek van Coward naar voorstellingen over vrouwelijke seksualiteit.⁴⁰

De internalisering van (delen van) de patriarchale ideologie, de versterking daarvan in beroepsopleiding en werksituatie, gekoppeld aan de machtsstructuur waarin vrouwen werken, leidt tot, in de ogen van sommigen, paradoxale gedragingen en houdingen van vrouwen: 'vrouwen hebben toch dezelfde mogelijkheden, maar ze willen niet', of 'vrouwen maken zelf gebruik van hun vrouwelijke kwaliteiten en seksualiteit om hun werknemerspositie te verbeteren'! In de praktijk hebben vrouwen nog weinig mogelijkheden gehad om een autonoom zelfbeeld van vrouwelijkheid en eigen normen voor omgangsvormen in werkverhoudingen te ontwikkelen. De patriarchale ideologie wordt zo, steunend op de economische voorwaarden, gemakkelijk gereproduceerd.

39. A. Tolson, *The Limits of Masculinity*. Londen (Tavistock) 1977.

40. R. Coward, "Seksuele bevrijding" en het gezin', in: *Te Elfder Ure* 27, *Seksualiteit*, november 1980, pp. 221-236.

Kristeva, een introductie

Nadat lange tijd de aandacht van degenen die zich bezighouden met vrouwen en literatuur (om het moeilijk te definiëren begrip feministische literatuur even te vermijden) gericht is geweest op de ontwikkelingen in het angelsaksische taalgebied, heeft het onderzoeksterrein van de nederlandse onderzoeksters zich de laatste jaren verlegd naar Frankrijk. Niet toevallig overigens: er bestaat ongetwijfeld samenhang tussen deze terreinverlegging en de impulsen die bijna alle takken van wetenschap gekregen hebben onder invloed van ‘het nieuwe denken’ in Frankrijk, waarvan de belangrijkste woordvoerders, althans in Nederland, Lacan, Foucault en Althusser zijn.

Ook in Frankrijk zelf hebben allerlei disciplines en groeperingen de invloed ondervonden die dit ‘nieuwe denken’ heeft. Zo heeft zich uit het totaal van de franse vrouwenbeweging één belangrijke groep onderscheiden van de andere, te weten die van vrouwen die hun aandacht richten op de *écriture féminine*. Zij hebben vooral belangstelling voor het schrijven-zelf, dat ze beschouwen als een onderzoek naar de mogelijkheden van de taal en de taalvorm. Daarom leggen ze in hun onderzoekingen het aksent op de ‘signifiant’ (betekenismvorm of betekenaar), op experimenten met de grammatika en woorden en lettergrepen in de versbouw, op transtekstuele werkwijzen, op vermenging van genres en op andere vormaspecten van taal. Ze zien het schrijven als politieke daad, propageren het zelf-schrijven, baseren zich in hun theorieën hierover op linguïstische en structurele uitgangspunten, marxisme, psychoanalytische begrippen en hanteren bepaalde dekonstruktie strategieën. (Dit begrip is afkomstig van de franse filosoof Derrida, wiens manier van lezen van een tekst als zodanig is betiteld. Het gaat er hierbij om dat de dekonstruktie de inkoherentie van de tekst produceert door een strategie die er juist op gericht is die inkoherentie aan te wijzen en door de bedoelingen van de tekst af te breken.)

Deze vrouwen kunnen tot de avantgardistische beweging in het

algemeen gerekend worden omdat ze streven naar een omverwerping van de ideologische kodes en naar een omvorming van de gevestigde voorstellingen en beelden van vrouwen. Centraal staat het doel het vrouwelijke, het verzwegene, in taal te achterhalen.

Julia Kristeva is een van de vrouwen die zich met deze vorm van onderzoek bezighouden. Ze werd in 1941 in Bulgarije geboren, studeerde frans, engels en vergelijkende literatuurwetenschap en is sinds 1966 in Frankrijk; momenteel is zij werkzaam als docente aan de Universiteit Paris VII. Ze is al geruime tijd lid van de redactie van het literaire tijdschrift *Tel Quel*, waarin vanuit strukturalistische optiek beschouwingen verschijnen over literatuur.

In de jaren zestig ontstond er in de kring rondom *Tel Quel* grote belangstelling voor het strukturalisme, waartoe vooral de antropoloog Lévi-Strauss en de psychoanalytiekus Lacan de aanzet gaven. Zij vonden in hun theorieën aanknopingspunten bij de ideeën van de Zwitserse linguïst De Saussure, de grondlegger van het strukturalisme in de taalwetenschap. Hij heeft als eerste het object van de taalwetenschap expliciet bepaald door de taal als taal te bestuderen en niet meer aan de hand van daarbuiten liggende verklaringen. Definities bijvoorbeeld van klank en betekenis, die tot vóór hem beschreven werden in niet-linguïstische categorieën als luchttrilling en idee, verving hij door termen die alleen door hun onderlinge relatie bepaald worden, de betekenisvorm of betekenaar (signifiant) en de betekenisinhoud (signifié). Taal valt zo niet meer te zien als een afspiegeling van gedachten of dingen, maar is een systeem van tekens, waarin de elementen slechts betekenis hebben op grond van hun onderlinge relatie of wel op grond van hun structuur.

Deze opvatting van taal had als konsekwentie de systematische en algemene bestudering van tekens, tekensystemen, tekenstructuren en betekenisprocessen: de semiotiek. Vanuit semiotisch perspectief kan elk menselijk handelen als betekendend beschreven worden. Het object van de semiotiek is dan iedere vorm van menselijk handelen in zoverre ze betekendend is.

Onder invloed van ontwikkelingen binnen bepaalde marxistische en psychoanalytische stromingen is later kritiek geleverd op deze vormen van strukturalisme en semiotiek, kritiek van methodische en maatschappelijke aard.

In haar eerste teksten zag Kristeva haar werk nog als een wetenschappelijke constructie, als een axiomatische semiotiek, die modellen ontwerpt om daaruit betekenisssystemen af te leiden. Haar latere werk heeft een sterk maatschappij- en wetenschapskritische

komponent. Ze wil in de eerste plaats kritiese wetenschap bedrijven die, door het analyseren van het taal- en tekengebruik van de verschillende wetenschappen, de ideologieën en vooroordelen daarvan kan blootleggen. De toepassing van deze kennisopvatting in de praktijk, de semiotiek, is voor Kristeva niet zozeer de wetenschap van het teken (waarvan ze de traditionele, ideologische opvatting, namelijk het ‘representatieve’ karakter bekritiseert), alswel die van de betekenende praxis, zoals die zich in alle sociaal-kulturele systemen kan manifesteren, in het bijzonder in dat van de tekst. In plaats van nog eens een nieuwe interpretatie te plaatsen naast de bestaande, verlegt ze de problematiek van de betekenisgeving naar datgene wat die betekenisgeving mogelijk maakt, van de betekenis naar het betekenisproces. Hiermee legt ze het materialistische fundament voor haar analyse en maakt het mogelijk gebruik te maken van begrippen en methoden uit de psychoanalyse.

Door middel van de *sémanalyse* is Kristeva in staat de verschillende vormen van betekenisprocessen (‘signifiante’) in een tekst te expliciteren. Deze term is gevormd in analogie met psychoanalyse: zoals in de psychoanalyse het onderbewuste te lezen valt uit het verhaal dat de analysant vertelt met daarin de aarzelingen, ontkenningen en herhalingen, zo valt in de *sémanalyse* tussen de regels van de tekst door het proces van betekenisgeving te lezen dat de basis is voor bepaalde betekenisverschijnselen.

Een andere overeenkomst tussen de *sémanalyse* en de psychoanalyse is dat zij zowel subjeet als objekt van haar eigen praktijk is: de *sémanalyse* is, zoals elke wetenschap, een taal (een betekenende praktijk in de termen van Kristeva), maar tegelijk is de taal haar problematiek. Aan deze paradox valt niet te ontkomen: zou je de taal objektiveren in termen van diezelfde taal, dan wordt ze een spiegelbeeld van zichzelf en tenslotte gereduceerd tot een structuur. Het gaat Kristeva echter niet om die structuur, maar juist om dat wat in die objektivering buiten spel blijft, om wat buiten het taalsysteem valt.

Hierin ligt dan ook haar aanknopingspunt met de opvattingen van de *écriture féminine*. Dat wat men het vrouwelijke noemt, is het verzwegene, dat wat zich onttrekt aan het logiese denken en wat tussen de regels door gelezen moet worden, als kontradikties van de tekst. Op basis van Kristeva’s *sémanalyse* hebben we zowel voor wat betreft de tekstwetenschap als wat betreft de *écriture féminine* nog veel van haar te verwachten.

Literatuur

E. Berns, S. Ysseling en P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida*. Alphen a/d Rijn (Samsom) 1979.

Paul Claes, *Het netwerk en de nevelvlek. Semiotiese studies*. Leuven (Argostudies/ Acco) 1979.

Margret Brüggmann

Wie is er bang voor Julia Kristeva?

Inleiding in Kristeva's theorie over tekensystemen en hun feministiese implicaties*

‘De as, waarop zich de “identiteit van de vrouw”, het specifieke van haar produktiviteit bevindt, is niet het klassebewustzijn – het zijn de reproductieverhoudingen en daar binnen iets, wat je het onbewuste kunt noemen.’

Julia Kristeva

Binnen de groep franse feministes trekt Julia Kristeva veel aandacht vanwege haar complexe theorievorming. Van huis uit is zij materialisties-strukturaliste. Haar theorie sluit echter aan bij de psycho-analyse van Freud, waar zij de grondslag vindt voor het ontwikkelen van haar eigen begrippenapparaat. Haar faam als theoretika is groot; vanuit een omvattende kennis van onder andere de filosofie en de linguïstiek bouwt zij een zeer complexe theorie op over tekensystemen, de zogenaamde sémanalyse. Kristeva beperkt zich niet tot een kritiek van de linguïstiek; zij verbindt haar theorie ook met het feminisme en met politieke analyses. Ik wil eerst haar theorie over tekensystemen nader toelichten, dan ga ik in op de consequenties die deze theorie heeft voor het subjeet, de taal en de kennisorganisatie om tot slot op haar visie op vrouwelijk schrijven in te gaan.

Algemene theorievorming over tekensystemen

Julia Kristeva omvat met haar theorievorming een breed terrein, dat zich uitstrekt over de linguïstiek, het strukturalisme, het materialisme en de psychoanalyse. Zij heeft de invloed ondergaan van zulke

* Illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit: Max Ernst, *La femme 100 têtes; une semaine de bonté*. Berlijn (Gerhardt Verlag) 1963.

uiteenlopende denkers als De Saussure, Jakobson, Lévi-Strauss, Marx en Lacan. Door middel van de- en rekonstruktietheorieën, die ik hierna uiteen zal zetten, probeert zij een kritiek op het cartesische denken¹ te formuleren.

Ik wil eerst een kleine beschrijving van Kristeva's theorie over tekensystemen geven, om vervolgens de toepassing van haar semiotische theorie op de psychoanalyse te verduidelijken. Als derde element zal ik haar mening over feministische teksten en vrouwelijke produktiviteit uiteenzetten.

Het is Julia Kristeva bij het bestuderen van mythen, rituelen en morele kodes opgevallen, dat deze een soort wetmatigheid vertonen volgens welke ze gestructureerd zijn als een taal. Kristeva wijst erop, dat niet alleen economische en politieke invloeden belangrijk zijn voor het structureren van ideologieën, maar ook een reeks van betekenisdragende regels binnen de orde van de taal. Met behulp van een semiotisch taalmodel, waarin met deze betekenisdragende regels rekening gehouden wordt, is het 'economisme' van ideologiekritiek duidelijk te weerleggen.

De taal heeft een dubbele geleiding: zij valt uiteen in een signifiant en een signifié. Als ik 'vlag' zeg 'be-teken' ik iets, namelijk het 'be-tekende' teken 'vlag'. Deze tweeledigheid staat in een willekeurige relatie tot de 'referent', de materiële konkretisering van het teken, want deze wordt automatisch weer tot signifiant, tot iets dat 'betekent'. De Nederlandse vlag verwijst weer naar duizend andere betekenissen, zoals bijvoorbeeld territorium, militaire eer enzovoort. Elke sociale handeling wordt op identieke manier gesplitst in referent en symbool waardoor steeds weer een verschuiving van signifié naar signifiant optreedt.²

Betekenen bestaan dus niet op zichzelf, maar konstitueren zich binnen de algemene sociale wet, waarvan taal de symbolische dimensie uitmaakt. Deze denktrant richt zich aan de ene kant tegen een idealistische filosofie van op zichzelf staande betekenissen, en aan de andere kant tegen een 'vulgaire-materialistische' filosofie, die

1. Cartesiaans is afgeleid van het cartesianisme, de filosofie van de exegeten van Descartes. Deze filosofie is gekenmerkt door het uitgaan van een zelfbewust bewustzijn (cogito ergo sum, ik denk dus ben ik), door een streng dualisme van lijf en ziel en door een rationalistische wiskundige methode.

2. Zie verder: Julia Kristeva, 'Het systeem van het sprekende subject', in: *Raster*, nr. 8, 1978, pp. 54-59.

veronderstelt dat ideologieën alleen door externe factoren bepaald worden.

Aangezien de traditionele semiotiek zich uitsluitend beziggehouden heeft met het beschrijven van communicatie-konstituerende structuren schiet het linguïsties-deskriptieve model dat binnen deze semiotiek gehanteerd wordt tekort bij het beschrijven van betekenisdragende praktijken, die zich aan de sociale systematiek proberen te onttrekken. Deze dienen wel tot communicatie, maar maken zich tegelijkertijd schuldig aan systeemovertreding. Kristeva bekritiseert dan ook deze binnen het positivisme gevangen semiotiek en eist een terrein-uitbreiding binnen het objectgebied.

‘Haar (de semiotiek) reden van bestaan, als zij er een moet hebben, moet daarin liggen dat zij de systematische dwingende kracht binnen iedere betekenende praktijk identificeert (daartoe gebruik makend van geleende of originele modellen), maar, meer dan dat nog, dat zij binnen de praxis alleen datgene specificeert wat buiten het systeem valt en de specificiteit van de praxis als zodanig karakteriseert.’³

Hier vinden wij de verwijzing naar een wetenschapsmodel dat zich probeert te onttrekken aan het heerschapsmechanisme van het positief aanwijsbare. Juist bij het onderzoek naar het vrouwelijk element in de taal c.q. de cultuur zou dit een aanknopingspunt kunnen bieden om een reorganisatie van de sociale/kulturele/filosofische structuur op grond van het afwezige gecensureerde te beginnen.

In dit verband zou ook de samenhang tussen ‘de vrouw’ en ‘het vrouwelijke’ krities onderzocht moeten worden: zij zijn niet kongruent, maar wel zijn er zekere kausale verbanden te leggen tussen de onderdrukking van de biologiese vrouw en het kulturele element, dat we hier voor het gemak ‘het vrouwelijke’ noemen, iets wat een signaal is voor de ingeslopen lineariteit van het door de rationaliteit gedomineerde denken.⁴ Juist door de veelvoud in het denken uit te bannen en een gesystematiseerde logika in te voeren, ontbreekt (althans men poogt haar te laten ontbreken) volgens Kristeva de negativiteit tot systeemverandering, dit wil zeggen de

3. Julia Kristeva, a.w., p. 55.

4. Foucault toont in *L'histoire de la folie* aan, dat in de ontwikkeling van het westerse denken de pluriformiteit uitgebannen is ten gunste van een rationaliteit, waarvan men de uiterste konsekventie het positivisme zou kunnen noemen.

drijfveer om systeemdoorbrekende of -veranderende momenten te ontwikkelen. Dit verstorende element werd steeds, omdat het beangstigend is, zoveel mogelijk uitgebannen, wat zich in laatste instantie aan de perifere positie van kunstenaars laat aflezen.

Het heimatloos subjekt – heroriëntering met betrekking tot het subjektbegrip

Bij de beschrijving van een betekenisleer gaat Kristeva uit van een theorie van het sprekende subjekt, dat in zijn historiciteit ingebed is in de semiotiese logika van de maatschappelijke structuur: het sprekende subjekt realiseert zich binnen de structuur van de maatschappij door zijn individuele afwijkingen van de wetmatigheid van deze structuur in het histories moment van het handelen.

Volgens Kristeva moet een meer uitgebreide semiotiek zich richten tegen een vorm van transcendentiaal ego, bijvoorbeeld de ‘ideal speaker’, want hierbij zou het lijken alsof het sprekende subjekt zich bij de taaldaad een ogenblik van zichzelf zou distantiëren en op dat moment buiten zijn historische kontekst zou staan, wat uiteraard zuiver fiktioneel is. Het afbrokkelen van het autonome subjekt heeft een lange traditie. Kristeva wijst in deze samenhang op Sigmund Freud, die opmerkt ‘dat het ik geen baas in zijn eigen huis is’⁵. Freud heeft met deze aanzet veel invloed op Lacan en de anti-psychiatrie gehad. De existentiële vrijheid van het autonome subjekt, die van tijd tot tijd weer met vuur verdedigd wordt, zou echter volgens een materialistische analyse begraven moeten worden.

Kristeva richt zich daarom tegen een verfijning van logies-mathematische systemen ter beschrijving van taal, en baseert zich liever op een psychoanalytische analyse van het subjekt. Zij ziet de beschrijving van een betekenisleer als volgt:

‘(...) zij zal zich aanpassen aan de theorie waarin het sprekende subjekt een verdeeld subjekt is (bewust, onbewust) en doorgaan te proberen de werking die karakteristiek is voor beide zijden van deze tweedeling te specificeren. Daarbij zullen beide aspecten blootgesteld worden aan de krachten die buiten het logische en het systematische vallen, dat wil zeggen enerzijds aan bio-fysiologische processen (die zelf al onvermijdelijk deel uitmaken van de betekenisvolle processen en door Freud “driften” zijn genoemd) en anderzijds aan sociaal dwingende krachten (gezinsstructuren, produktiewijzen, etc.).’⁶

5. Antoine Mooij, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel 1977³, p. 107.

6. Julia Kristeva, a.w., p. 56.

Uitgaande van het psychoanalytisch model plaatst Julia Kristeva het sprekende subjeet binnen een systeem, dat is uitgesplitst in een grafiek van verschillende coördinaten, waarbij de ene lijn 'bewust / onbewust' zou representeren, en de andere, die daar loodrecht op staat, 'biologische / sociale' krachten voorstelt. Beide coördinaten staan echter in een flexibele positie ten opzichte van elkaar. Ik ga daar bij Kristeva's kritiek op het vrouwelijke schrijven nader op in. Ik wil me nu meer op de psychoanalytische component van haar semiotische analyse richten.

Het dak is niet zonder de kelder — het tot stand komen en functioneren van taal

Bij het proces van betekenisgeving maakt Kristeva een verschil tussen het voortalige, de natuurlijke driftorganisatie, 'het semiotische' ('le sémiotique'⁷) en de talige organisatie, 'het symbolische'. Deze twee componenten staan in een dialektische verhouding tot elkaar en samen konstitueren zij het sprekende subjeet. Het semiotische gaat aan het tot stand komen van tekens vooraf, waardoor het subjeet zich als symbolisch subjeet introduceert. Kristeva baseert zich hier op Jacques Lacan, die twee fasen bij het tot stand komen van het subjeet aanwijst. De eerste ontwikkelingsfase omvat het spiegelstadium, waarin het kleine 'ik' zich als eenheid herkent in de ander, dus niet in zichzelf. Het krijgt dus het gevoel van een 'ik' als geheel via een ander, het wordt daarom ook het 'imaginaire ik' genoemd, het is namelijk niet reëel maar denkbeeldig. De tweede konstitutieve fase voor het subjeet is de oedipale fase. In de oedipale fase erkent het kind dat de moeder niet uitsluitend op hem gericht is, maar dat het object van het begeren van de moeder ook de vader is. Bij deze teleurstelling en daarmee samenhangend het inzicht in de onvervulbaarheid van alle wensen die het kind naar de moeder toe heeft, gaat het talige een verbindende functie voor het formuleren van de wensen vervullen. Door de vader te accepteren maakt het kind tegelijkertijd zijn intrede in de maatschappelijke orde, aan de wetten waarvan het zich onderwerpt. Hiermee is het kind tevens binnen de wet van de taligheid geïntroduceerd.

Kristeva wijst er bij haar uiteenzetting altijd op, dat het semiotische

7. Julia Kristeva maakt verschil tussen 'la sémiotique', d.w.z. het tekensysteem, en 'le sémiotique', de in de tekst genoemde definitie. Ik zal het tweede begrip in het vervolg van dit artikel in het Nederlands vertalen door 'het semiotische'.

een theoretische konstruktie is binnen een theorie van betekenisgeving. Je kunt de splitsing semioties/symbolies niet in een historische continuïteit zien, alhoewel bepaalde elementen daarvan in de ontwikkeling van het biologische menszijn aan te wijzen zijn. Kristeva ziet in het proces van de betekenisgeving altijd een compilatie van het semiotische en het symbolische, die samen het sprekende maatschappelijke subject uitmaken.

Aan de hand van deze theorie over het subject kunnen we al zien, hoe kwetsbaar deze (ideële) eenheid is. Om zichzelf te konstitueren heeft het subject dus vele hulpmiddelen nodig, die het van buitenaf moet oproepen. Lacan noemt deze instantie 'het andere'. En omdat dit subject zo bedreigd is, vormt de moeizaam ingebonden wensproductie⁸ altijd een gevaar, een soort verstorende factor⁹ die het symbolische bedreigt. De woordkeuze bij deze omschrijving lijkt op een uitsluitend negatieve interpretatie van dit feit; Kristeva weet echter duidelijk te maken dat dit verstorende element tegelijkertijd ook het vernieuwende element representeert.

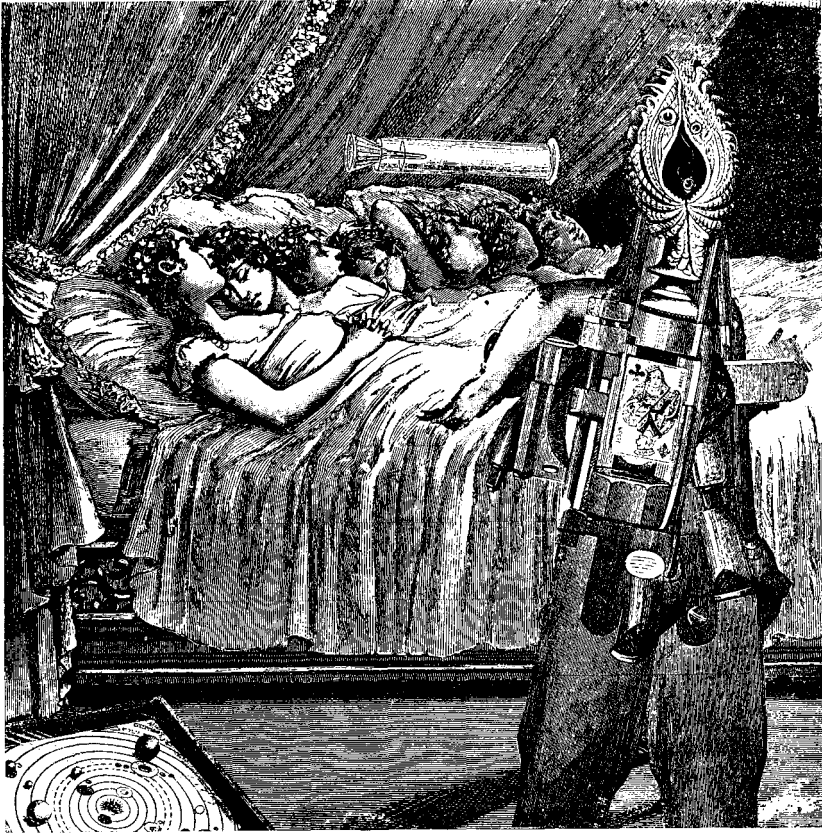
De tekst verlaat de 'rechte' weg en duikt in de jungle van de polyvalentie

Bij de pogingen om de uiterlijke natuur te beheersen was, en is, het noodzakelijk de innerlijke natuur ook steeds meer te beheersen¹⁰, dat wil zeggen de mensen moesten leren hun driften te beheersen om de wetten van de natuur voor zichzelf bruikbaar te kunnen maken. Binnen de tekst zou dat betekenen dat het semiotische ten gunste van het symbolische gekanaliseerd en ingebonden of onderdrukt moet worden. En precies hier, in dit proces, ligt ergens het draaipunt van het verdwijnen van 'het vrouwelijke', waarvan de vrouw konkreet het slachtoffer werd. Haar eigen seksualiteit, het vermogen tot baren en menstruatie vormen altijd een bewijs voor de onmogelijkheid de natuur volkomen te beheersen.

Kristeva probeert aan de hand van de tekst, waarvan de gesproken taal deel uitmaakt, dit proces te volgen. Zij wil met haar sémanalyse¹¹ geen tekensysteem konstrueren, maar het beteknende proces, het

8. Zie hiervoor G. Deleuze/F. Guattari, *L'anti-oedipe*, en Lacans theorie over het ontstaan van het gebrek in zijn talige konsekwenties. Een uitgebreide uitleg daarvan staat in: Antoine Mooij, *Taal en verlangen* (zie noot 4).

9. Volgens Kristeva is dit de 'negativiteit'.

ontstaan van betekenissen, beschrijven. Kristeva deelt daartoe de tekst in twee momenten in, de 'génotekst' en de 'phénotekst'.¹² De génotekst is niet herleidbaar tot een taalsysteem, maar komt binnen het betekenende proces vrij en representeert de door sociale kodes geregelde driften. De phénotekst is de gestructureerde oppervlaktestructuur, hij representeert tegelijkertijd de génotekst die voor de eigenlijke substantie van de tekst zorgt. Bijzonder duidelijk is de aanwezigheid van de génotekst binnen de phénotekst bij de poëtische taal. Hier wordt de mobiele topologie van tekst, subjeet en betekenisgeving heel duidelijk. Tekst en subjeet staan hier in een

10. H. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft*. Frankfurt a/M 1967.

11. Kristeva gebruikt het woord *sémanalyse* in tegenstelling tot semantische analyse om het verschil aan te geven tussen de traditionele semiotiek en haar psychoanalytische geïnspireerde, materialistische analyse.

12. Zie een uitvoerige uiteenzetting in. Julia Kristeva, *La révolution du langage poétique*. Parijs 1974.

direkt dialektiese verhouding tot elkaar. Kristeva noemt deze duidelijk aanwijsbare verstrengeling binnen de poëtische tekst de ‘*disposition sémiotique*’. Hiervan geeft ze een paar voorbeelden zoals het afwijken van de grammatikale regels, artikulatorische effecten die naar de driftorganisatie terugleiden, overgedetermineerde stijlfiguren en syntaktische onregelmatigheden.¹³ Deze variaties zijn gebaseerd op primaire processen zoals verschuiving en verdichting¹⁴ en zij staan loodrecht op de logies-symboliese processen. In de betekenende praktijk wordt de symboliese wet dus niet alleen aanvaard maar telkens ook overtreden met het doel deze te vernieuwen.

Kristeva beschouwt dit moment van overtreding als zeer belangrijk.¹⁵ Ze beschrijft de tekst-praktijk als een dialektiese verhouding van het producerende subjeet en de gestructureerde wetmatigheid in de symboliese orde van de taal. Binnen de praktijk wordt de splitsing (ordering) tussen representatie en libido gedeeltelijk opgeheven, waardoor een zekere vervreemding doorbroken wordt, die het subjeet door het zijn binnen de symboliese orde ondergaat via het refereren aan zijn eigen libidineuze ekonomie. Dit libidineuze element veroorzaakt een vorm van genot bij het in gevaar brengen van de symboliese orde.

Kristeva wijst erop, dat vernieuwing van de kodes alleen binnen de symboliese orde revolutionerend werkt. Deze gedachte zou voor vrouwelijk schrijven (vrouwelijk, hier als sekse en stijl) heel belangrijk kunnen zijn. Kristeva opponeert hier tegen stromingen binnen het schrijven van vrouwen, die elke talige wetmatigheid als patriarchaal

13. Zie uitgebreide voorbeelden in de in noot 12 vermelde tekst. Deze stijlfiguren en structurele verstoringen zijn o.a. aan te wijzen in de poëzie van Rimbaud, Mallarmé en Baudelaire.

14. Kristeva's interpretatie van verschuiving en verdichting moeten we eerder in het licht van de freudiaanse terminologie zien dan in die van Jakobson, alhoewel er structurele overeenkomsten zijn aan te wijzen.

15. Julia Kristeva: ‘Het systeem en het sprekende subjeet’, a.w., p. 57: ‘Het moment van de overtreding is het essentiële moment in de praxis. Van praxis kunnen we spreken wanneer de systematiciteit overschreden wordt, d.w.z. wanneer de eenheid die het *transcendentale ego* eigen is, overschreden wordt. Het subjeet van de praxis kan niet het transcendentale subjeet zijn, dat is verschuiving, die splitsing mist in de logiese eenheid die teweegebracht wordt door de taal die, binnen het betekenende lichaam, de symboliese orde scheidt van de werking van de libido (die door de *disposition sémiotique* aan het licht komt). Wil men de *disposition sémiotique* identificeren, dan moet men in feite de verschuiving binnen het sprekende subjeet identificeren, zijn vermogen de orde waarin hij gevangen zit te vernieuwen. Voor het *subject* betekent dit vermogen het vermogen om te genieten.’

afwijzen. Bij een dergelijke extreme opstelling is het gevaar van een psychose aanwezig, dus een ontbinding van het ego. Er is dan geen communicatie mogelijk die zich op een breder referentiekader kan baseren, waardoor onder andere de politieke strijdwaarde vermindert.¹⁶

De elementen van verschuiving, splitsing en opschuiving leiden terug tot operaties van heterogeen karakter in de pre-symboliese sfeer. In deze sfeer vindt een krachtmeting plaats tussen de levende materie van de organismen en de sociale komponent. Kristeva aksentueert met name het proceskarakter binnen de tekst. Deze heeft geen vaste betekenis maar verwijst voortdurend naar andere teksten met andere betekenissen en is daardoor zelf deel van het proces van betekenisgeving. Kristeva meent op deze wijze de materialistische komponent in de semiotiek geïntroduceerd te hebben. Materialiteit verwijst hier naar de heterogeniteit van het negatieve, van het ordeverstorende en ordevernieuwende, namelijk het semiotiese. Haar kritiek richt zich op de logika van een transcendentaal ego en het uitbannen van de negativiteit, die volgens Hegel de grondslag voor iedere rationele handeling is.

In haar tekst *Polylogue*¹⁷ trekt Kristeva de politieke konsekwentie uit deze theorie door een kritiek op het stalinisme als denkstructuur te formuleren. In de politieke praktijk hiervan ziet zij het bewijs voor de terreur van de lineariteit (de Partij) door het uitbannen van de negativiteit binnen een politieke discussie (de oppositie). Een dergelijke maatschappelijke formatie is gedoemd tot eenzijdigheid, uitsluiting en verstarring. Zonder een inherente heterogeniteit wordt elk (teken-) systeem tot transcendentie, tot godsdienst.

De rehabilitatie van de praktijk en de heterogeniteit vereist, tenminste op sommige momenten, het prijsgeven van het transcendentale ego. Een dergelijke semiotiek overstijgt de klassieke positie van het marxisme, waar de geschiedenis van de produktie als objektieve instantie, als onherleidbare faktor gezien wordt. Door de ontkenning van de specifieke status van het sprekende subjekt en diens betekenende praktijk kan de semiotiek volgens Kristeva

16. Zie ook: Catherine Clément: 'Hexe und Hysterikerin', in: *Alternative* 108/109, 1976, pp. 148 e.v. Hier wijst Clément op de mogelijkheden en gevaren van de positie van de hysterika's. In hun positie als buitenstaander kunnen zij maatschappelijke misstanden signaleren, hun konkrete maatschappelijke positie is echter zwak, omdat ze hun protest niet politiek kunnen omvormen. Meestal worden deze vrouwen gemedikaliseerd en/of opgesloten.

17. Julia Kristeva, *Polylogue*. Parijs 1977.

bijdragen tot een historische typologie van de tekstpraktijk. Mallarmé's uitspraak 'indicible qui ment' hoeft dan geen teken van terugtrekking en zwijgen te zijn, maar een verwijzing naar de pluriformiteit van een tekst. Of in navolging van Nietzsche's uitspraak 'er bestaan geen feiten, er bestaan slechts interpretaties' zou men analoog aan de semiotici kunnen zeggen 'er bestaan geen betekenissen, er bestaat alleen een betekenend proces'. Daarmee wordt de tekst als een gesloten object en een onderzoeker in de ideële distantie geëlimineerd.

De betekenisgeving moet men zien als de 'arbeid' aan de tekst, dat wil zeggen een opnieuw positie bepalen ten opzichte van de tekst door middel van differentiëring, tegenoverstelling, rangschikking enzovoort, die binnen de structuur van de taalorde in praktijk gebracht wordt.

De tekst en de westerse kennisorganisatie

Net zo min als de tekst één vaste betekenis heeft, is hij in zijn praktijk een antropologische konstante. Kristeva wijst op de historische vooronderstellingen die de tekst zelf weer beïnvloeden. Voor Frankrijk noemt ze Lautréamont en vooral Mallarmé als koplopers van wat zij als 'de revolutie van de poëtische taal' aanduidt.

'De ingreep van de tekst in de geschiedenis, in het reële, voltrekt zich op negatieve wijze: doordat hij de identifikatie van de zinvolle kommunikatietaal met de geschiedenis als een voorstelling van een lineair geheel tegengaat of onderbreekt, kreëert hij een oneindige ruimte, waarin een gebroken geschiedenis met plurale tijden te herkennen valt, die alle op verscheidene maatschappelijke en historische praktijken van de betekenisgeving wijzen.'¹⁸

Hier wordt verwezen naar het probleem van de fiktieve lineariteit van de geschiedenis, waaraan de tekst tot dan onderworpen was, en die deze teksten tegengaan: zij onttrekken zich aan de fiktieve eenduidigheid van het 'weten' van feiten, doordat ze weigeren aan één zingeving te beantwoorden. Kristeva schrijft aan de tekst twee grensverleggende eigenschappen toe. Aan de ene kant is de praktijk

18. Reinold Werner in zijn inleiding bij: Julia Kristeva, *Die Revolution der poetischen Sprache*. Frankfurt a/M 1978, p. 12.

van de tekst oneindig door een voortdurend hernieuwde zingeving. Ten tweede kan de tekst door het aftasten van de grenzen van de materialiteit van de taal zelf de grenzen van het histories subjeet verleggen door het maatschappelijk getaboeïseerde, onzegbare, in het heersende diskours binnen te halen. Michel Foucault wijst in zijn opstel 'La folie, l'absence d'oeuvre'¹⁹ op het feit dat dit proces voortdurend en eindeloos aan de gang is en altijd in een stadium van benadering zal blijven.

Kristeva is van mening dat de tekst het onzegbare steeds meer benadert in een voortdurend histories-maatschappelijk proces. Daarbij botst de tekst in zijn pluraliteit met de fiktieve poging van het diskours van het weten om in deze veelheid van betekenissen een lineariteit te brengen. Dit verlangen is gebaseerd op de specifieke mogelijkheden van het subjeet dat zich inbeeldt onafhankelijk te zijn van de ideologische voorwaarden van zijn historische materialiteit. Omdat de tekst zich echter als praktijk positief manifesteert, ligt tussen zijn presens en de negativiteit daarvan het spoor²⁰ van alle niet gezegde mogelijke betekenissen, die de eenduidigheid van de tekst imaginair maken.

In analogie met Lacans theorie van het ontstaan van het imaginaire 'ik' door het aanvaarden van het spiegelbeeld als eenheidscheppende signifiant, beschrijft Kristeva de verdere maatschappelijke praktijk van het ik ten opzichte van alle andere maatschappelijke praktijken. Deze scheiding ziet zij ook als oorzaak van histories gegroeide begrenzingen zoals de scheiding tussen de sekse-rollen, tussen geestelijke en lichamelijke arbeid enzovoort. De scheiding tussen signifiant en signifié krijgt op deze manier een antropologische status. De tekst echter voltrekt deze 'gewelddaad' in omgekeerde richting

19. Michel Foucault: 'La folie, l'absence d'oeuvre', in: *La Table ronde*, maart 1964.

20. Zie Egide Berns, Samuel IJsseling en Paul Moyaert, *Denken in Parijs*. Hier wordt een summier inleiding gegeven op de theorievorming van Derrida. Derrida ziet geen fundamenteel verschil tussen gesproken en geschreven taal. Aangezien beide arbitrair zijn is het teken 'slechts denkbaar vanuit het schrift, d.w.z. een indruk, dat het teken instelt. Hij noemt een dergelijk ingesteld indruk een ingesteld spoor ("trace instituée")' (p. 155) ... Het gaat dus niet zomaar om een verwijzing van een signifiant naar een signifié. Derrida stelt, dat 'als een dergelijke verwijzing arbitrair is, zij slechts denkbaar is als ingrijping, als ingesteld of geworden spoor' ... De ingrijping is niet uitwisbaar. 'Elke uitwissing grift immers een nieuw spoor in, zodat het ingegrifte spoor steeds vóór blijft gaan ... Tekens worden dus, doch worden uit andere tekens, zoals de kar als teken van de boer werd uit het karrespoor als teken van de kar' (p. 156).

door met het positief signifikante tegelijkertijd op het negatieve, verzwegene, niet in de tekst aanwezige te wijzen. Hierdoor beweegt de tekst zich ook altijd buiten de begrenzingen van de betekenende, inkaderende praktijk en is dus van maatschappelijk splijtstof voorzien.

Als wij deze vele sporen die een tekst aanwijst, gaan volgen is het niet verwonderlijk dat teksten in verschillende historische omstandigheden niet hetzelfde zeggen. Het herontdekken van ‘vergeten’ schrijvers/schrijfsters, het herinterpreteren van teksten door maatschappelijke en ideologische verschuivingen maken wij dagelijks mee. Een roman als *The Awakening* van Kate Chopin, die destijds bij zijn eerste publikatie als aanklacht tegen de ‘onzedelijke’ fantasieën van de auteur zelf beschouwd werd, dient tegenwoordig als indrukwekkende getuigenis van de beperkingen die een vrouw opgelegd waren/zijn en wordt op deze manier tot een aanklacht tegen de specifieke maatschappelijke machtsverdeling tussen de seksen.

Mogelijkheden en kortsluitingen bij het vrouwelijk schrijven

Kristeva houdt zich niet alleen bezig met een *sémanalyse* van teksten in het algemeen, maar past deze ook toe op het terrein van de literatuur die een specifiek vrouwelijke manier van schrijven bezigt. Deze specifiek vrouwelijke manier van schrijven is niet zonder meer te herkennen. Binnen de literaire avantgarde, die volgens haar probeert de ideologische en talige kodes te doorbreken en, in een poging ervaringen uit te drukken, de polyvalentie van de zinging te aksentueren, ziet Kristeva geen specifiek vrouwelijk element dat biologiese oorzaken heeft. Op grond van haar *sémanalyse* komt ze tot de volgende konklusie, die vooral het psychoanalytiese aspect sterk aksentueert:

‘Als het waar is, dat het onderbewuste de negatie en de tijd ignoreert, om zich als een keten van verschuiving en verdichting samen te voegen (...) dan zou ik zeggen dat het schrijven het geslacht ontkent en diens differentie in de *discrétion* van de taal en de (noodzakelijkerwijs ideologische en historische) betekenis verschuift, om daaruit knooppunten van het verlangen te maken. Dit is onder andere een manier om met de volledige onmacht te kunnen omgaan, die van grondleggende betekenis is voor het sprekende wezen, dit van het moederlijke kontinent en de dingen überhaupt te vroeg gescheiden, eeuwig te vroeg geboren wezen, en deze scheiding door een onoverwinnelijk wapen op te heffen: de talige symbolisering; een mechanisme, dat er niet in bestaat deze fundamentele afstand, die karakteristiek is voor de sprekende, te verwerken door het poneren van een ‘ander’ (een andere persoon, een ander geslacht: dat zou psychologies humanisme betekenen) of van een ‘Ander’ (een absolute signifiant, god), maar door middel van een raster waarin driften, signifiants en zinging zich in een raadselachtige dynamiek verbinden en weer ontknopen; een dynamiek, die tot de existentie van een vreemd soort lichaam leidt. Het is noch man noch vrouw (...) Het houdt niet op aan de moderne rationaliteit de hachelijke vraag te stellen naar een (onder andere ook seksuele) identiteit, die ontstaat, nieuw geboren wordt uit de kracht van het spel van de tekens (...)’²¹

21. Julia Kristeva in een interview met Françoise van Rossum-Guyon: ‘A partir de polylogue. Questions à Julia Kristeva’, in: *Revue des sciences humaines*, nr. 168, 1977, p. 496. Het begrip *discrétion* in de franse tekst is hier onvertaald gelaten vanwege de vele konnotaties die het heeft. In zijn veelduidigheid verwijst het naar beleefdheid, differentie, verzwegen-worden.

Kristeva baseert zich hier op dat aspekt van de theorie van Lacan dat het intreden in de orde van de taal beschrijft, en waarin hij dit intreden koppelt aan de ontdekking dat de verlangens niet onmiddellijk bevredigd worden, wat te maken heeft met de bewustwording van de splitsing in 'ik' en 'de ander'. Kristeva ziet de verwerking daarvan niet in een fetisjering van een 'ander' maar in het konstrueren van een lenig raster van tekens waarin het onderbewuste en het bewuste zich uiten. In dit spel van krachten overschrijdt het subjeekt telkens de grens van de symboliese orde vanuit het verlangen naar driftbevrediging.

Kristeva vindt het onjuist deze dekonstruktie van de bestaande tekensystemen op één seksuele identiteit, namelijk die van de vrouw, vast te leggen. Zij ziet dit meer als een teken, dat de avantgardistische schrijfpogingen op modieuze wijze verkocht moeten worden. Ze wijst ook pogingen van schrijfsters af om hun identiteit te herschrijven via rekonstruktie van zingeving, wat we volgens haar bij die stroming aantreffen waarin vrouwen proberen zich via het schrijven een eigen identiteit te konstrueren. Hier vallen zij terug in de positie van het humanisme, of in het geval van ongestructureerde tekenophoping, in pseudo-avantgardisties eskapisme (Kristeva noemt geen voorbeelden).

'In elk geval zien zij zich niet als een deel van de verworvenheden van de avantgarde en de nieuwe mogelijkheden tot kennisverwerving. Wat wij moeten doen is vrouwen helpen te begrijpen, dat deze moderne breuk met de traditie en het ontwikkelen van nieuwe vormen van het diskours de vrouwenbelangen ondersteunen. Door deel te nemen aan deze subversieve aktiviteit (die op het nivo van de taal, de familie en de maatschappij bestaat) en het opbouwen van nieuwe mogelijkheden tot kennisverwerving zullen zij dit ook herkennen.'²²

Kristeva pleit dus voor een vernieuwing en afbreking van het symbolies systeem van binnenuit. Deze strategie is volgens haar theorie zinvol, in het maatschappelijke veld echter biedt ze voor vrouwen, gezien hun achtergestelde positie, weinig effectieve mogelijkheden tot verzet. Kristeva haalt haar voorbeelden van libidineuze omzetting van maatschappelijke strukturen uit China, waar volgens haar met de dekonstruktie van het gezin de

22. Julia Kristeva, geciteerd door Elaine Marks in: 'Women and Literature in France', in: *Signs*, summer 1978, vol. 3, nr. 4, p. 837.

maatschappelijke spil van het patriarchaat geëlimineerd werd en de vrouw haar libidineuze ekonomie niet uitsluitend op het reproductieveld hoeft te verdelen. Kristeva heeft zich nog niet uitgesproken over de terugval in het postulaat van het kerngezin in China na Mao's dood.

Kristeva staat zeer skepties tegenover feministiese teksten die op het ogenblik veel aftrek vinden, voor zover het een typies vrouwelijke manier van schrijven betreft.²³ Ze ziet wel bepaalde thematische en stilistische verschillen ten opzichte van mannenliteratuur, maar ze vraagt zich af of dit niet een trendgerichte vercommercialisering van traditioneel vrouwelijke waarden is:

'Maar als men het over deze bijzonderheden heeft, lijkt het mij op het moment moeilijk om te beoordelen, of zij strikt genomen op een vrouwelijke bijzonderheid berusten, op een socio-kulturele marginaliteit of heel eenvoudig daarop, dat de tegenwoordige markt uit het hele ensemble van mogelijkheden een heel specifieke (bijvoorbeeld de hysteriese) structuur prefereert.'²⁴

Het klinkt in eerste instantie heel cru om de pogingen van vrouwen die hun eigen lichaam (be-)schrijven, als markt-politieke zet te diskwalificeren. Toch zouden we dit aspect niet al te snel van tafel willen vegen, gezien de stortvloed van vrouwelijke publikaties die op de boekenmarkt het gat van de behoefte aan identifikatieliteratuur vullen, en die het nivo van het narcisties zelfbeklag nauwelijks overstijgen.

We zouden echter ook heel voorzichtig moeten omgaan met die teksten (bijvoorbeeld van Hélène Cixous, Verena Stefan) die uitgaande van het bewustzijn van de onderdrukking van hun eigen seksualiteit de structurele onderdrukkende componenten binnen de maatschappij in talige vorm proberen te beschrijven. Dit is geenszins, zoals Kristeva meent, een puur apokalypties zelfbeklag, maar toont door de analyserende manier van schrijven tegelijkertijd wegen tot bevrijding van deze onderdrukking, zij het niet in gesimplificeerd positivistiese blauwdrukken van een vrouwelijke heilstaat.

Kristeva kan echter ook bij de *stijl* van vrouwelijke schrijvers geen

23. Ze oefent geen kritiek uit op met name genoemde schrijfsters, maar hekelt eerder een ongereflekteerd gebruik van het onderbewuste in naam van een oorspronkelijke vrouwelijkheid. De aandachtige lezeres zou hierin een verwijzing naar het werk van Cixous kunnen zien.

24. Julia Kristeva in: 'A partir de polylogue' (zie noot 21).

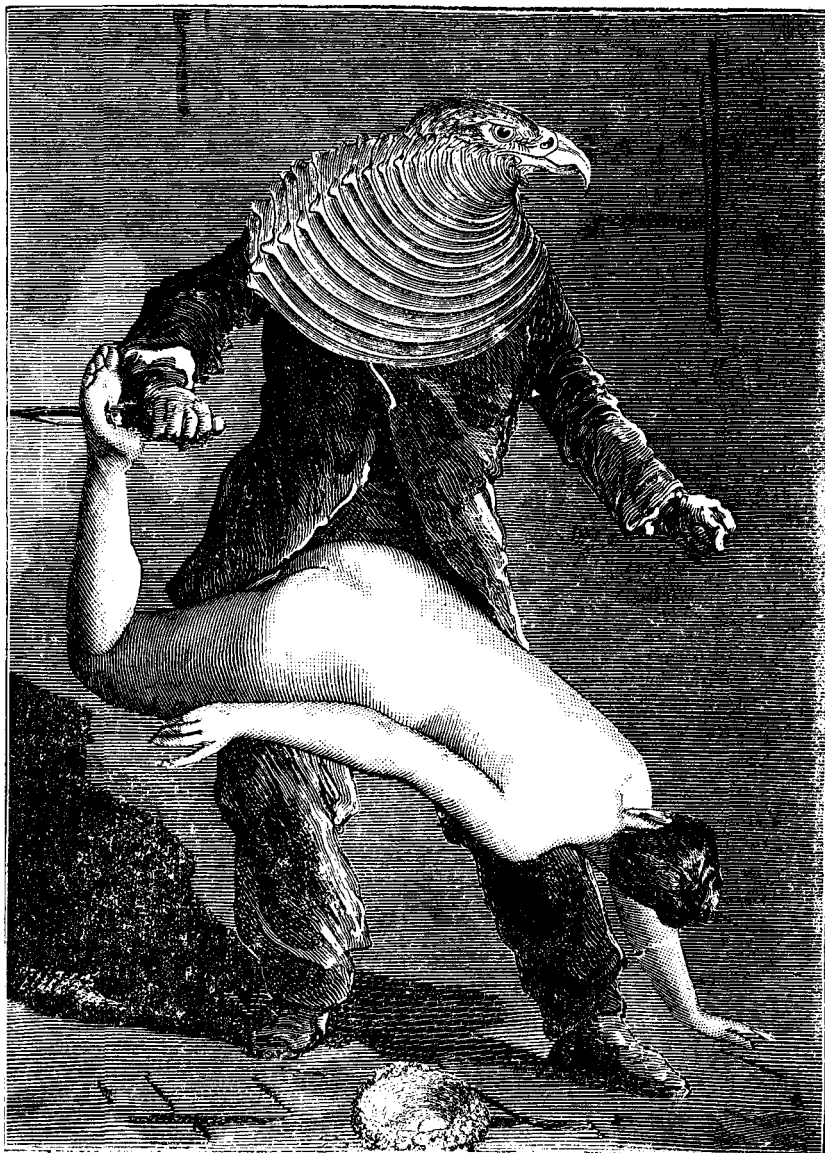
positieve kenmerken vinden. Zij verwijt vrouwen dat ze de distinktieve kenmerken van signifiants niet voldoende kennen en de signifiants tot neutrale bouwstenen maken, die omvergeworpen moeten worden. Kristeva wijt deze manier van verstoren van de tekens aan de teleurstellende praktijk van vrouwen. Vrouwen proberen daarom een 'nieuw' signifiant-systeem te konstrueren, Kristeva vindt echter dat deze poging geen explosieve kracht heeft. Mijns inziens is deze stelling ongegrond radikaal en in haar beslistheid af te wijzen. Wie teksten van Djuna Barnes, Emily Dickinson, Sylvia Plath en vele anderen gelezen heeft, kan Kristeva alleen maar tegenspreken.

Wat de *kompositie* van teksten van vrouwen aangaat heeft Kristeva ook weinig vertrouwen. Aan de ene kant verwijt zij vrouwen, dat ze de signifiants te kunstmatig rangschikken, aan de andere kant ziet ze een soort van geschreven zwijgen, dat op de – monologiese – structuur van de westerse cultuur duidt. Deze variant vindt Kristeva nog het meest interessant. Hier zou men op de talrijke klaagzangen van mannelijke schrijvers kunnen wijzen, die het verwoorden van het kultureel uitgesloten element tot hun thema gemaakt hebben (Nerval, Artaud, Hölderlin, Kleist en anderen).

Kristeva's ingang tot het feminisme en haar visie op de vrouwelijke taken

Misschien wordt Kristeva's invalshoek ten aanzien van vrouwelijk schrijven en haar psychoanalytische geïnspireerde *sémanalyse* duidelijker als men haar motivatie om zich met dit onderwerp bezig te houden en haar visie op de positie van vrouwen in de cultuur beter leert kennen. In tegenstelling tot vele wetenschap-bedrijvende vrouwen ziet Kristeva het als een dubbel privilege als subjeekt-vrouw ten opzichte van de theorie te staan. Zij zal zich (gemotiveerd door haar rol in de biologische reproductie) niet gauw tot een negativiteit aangetrokken voelen die teken-verstorend optreedt. Bij haar overweegt de ethiese komponent (ethies in die zin, dat elke theorie aan de noodzaak van de bewijsbaarheid vasthoudt). Bovendien voelt ze zich in de luwte van de macht en op deze manier niet gebonden aan de heersende lineaire denktrant.

'Een vrouw (is) de eeuwige dissidente ten opzichte van de sociale en politieke consensus, levend in ballingschap met betrekking tot de macht; dus altijd op haar eentje, verbrokkeld, demonies, een

heks, en wel onder andere daarom, omdat een vrouwelijke praktijk negatief moet zijn, om te kunnen zeggen, dat “dit het niet is” en dat “dit het nog niet is”²⁵.

25 Aanhaling van een uitspraak van Julia Kristeva door Françoise van Rossum-Guyon in: ‘A partir de polylogue’ (zie noot 21).

Zij kan zich dus in haar positie als niet-deelhebbend aan de macht bezighouden met het verstopte, het revolutionerende element binnen de theorie en ook de praktijk. Kristeva's enigszins optimistische visie op de subversieve kracht van de vrouw zou kunnen voortkomen uit het feit, dat zij zich in Bulgarije meer bij het openbare leven betrokken voelde dan een vrouw dat in onze samenleving doorgaans doet.

Haar reflexie op de situatie van de vrouw heeft twee uitgangspunten, een individueel en een meer theoretisch. Op het individuele nivo is Kristeva haar eigen historische en biologische sporen in een analytisch proces nagegaan, waarbij ze als een essentieel moment het zich bezighouden met de rol van de moeder ziet. Ze komt tot de konklusie dat 'de vrouwelijkheid' als wezenscategorie, als ideaal-typisch concept, niet bestaat, maar dat er net zoveel vrouwelijkheden bestaan als er vrouwen zijn. Ze keert zich fel tegen groepsvorming binnen de vrouwenbeweging, omdat ze vreest dat er weer één waarheid verkondigd wordt en tot dogma verheven. Kristeva signaleert het gevaar van de verstarring binnen een groep, tegelijkertijd zou ze echter moeten bedenken, dat de culturele guerilla van vrouwen een zekere organisatie en consensus nodig heeft, wil ze een zekere strijdwaarde hebben.

De interesse van Kristeva voor de situatie van de vrouw komt vooral voort uit haar theoretische arbeid, namelijk uit interesse in de boven reeds uitvoerig besproken these, dat taal vanuit de praktijk van het sprekende subjeet en diens libidineuze ekonomie geanalyseerd moet worden.

'Het gaat erom, kritische posities van subjektieve ervaring te bediskussiëren met behulp van de strengheid van de formaliseerbare en mathematische wetenschappen om deze modellen weer ter discussie te stellen, om de fantasie weer te aktiveren of om de niet-geldigheid van het systematiseerbare ten opzichte van bepaalde grenservaringen te demonstreren. Ik noem deze denktrant ethies, omdat hij, zoals elke andere theorie, voortkomt uit een vasthouden aan een bewijsvoering, aan een zin, aan de thesis, aan de mededeling van een waarheid, ook als ze opnieuw beargumenteerd moet worden.'²⁶

Kristeva vindt echter dat deze waarheidsvinding rekening houdt met het lustprincipe, omdat ze niet ophoudt bij de zin, maar door de

26. Julia Kristeva in: 'A partir de polylogue'.

grensoverschrijding de ruimtes van het verstand en het socialiseerbare vergroot. Juist hier ziet zij het standpunt van vrouwen vertegenwoordigd.

‘Ik zou willen beweren, dat voor talrijke vrouwen hun eigen identiteit overeenstemt met deze ethiese eis.’²⁷

Vrouwen zijn op grond van hun historische positie meer bezig met de tegenwoordige crisis van de identiteit en het in twijfel trekken van de gangbare maatschappelijke beperkingen dan mannen. Hun strategie ten opzichte van deze problematiek is echter volgens Kristeva niet eenduidig, zij kunnen de buitenstaanders, heksen blijven, ze kunnen ook aanhangsters van een nieuwe doktrine worden of de derde oplossing proberen te realiseren, waarvan Kristeva een voorstandster is:

‘Zij kunnen bijdragen aan het denken, ontwerpen van een nieuwe legitimiteit, die ook hún genot en hún verlangens mee koncipieert; een ethiek, die niet door dwang gewaarborgd is, maar door een logika, die altijd poly-logies is — een logika van de liefde.’²⁸

Kristeva verstaat onder dit postulaat niet alleen het private, de traditionele rol van de vrouw als emotionele reserve, maar ze bedoelt eerder met het begrip ‘liefde’, analoog aan Claudine Herrmann, een structureel, zich steeds buiten de orde bevindend element dat de lineariteit van de signifiants ter discussie stelt.

Strukturele problemen van vrouwelijke produktiviteit

Kristeva onderzoekt in haar structurele analyse hoe de identiteit van de vrouw zich uit als effect in de symboliese orde en als subjeet in de maatschappelijke samenhang. Ze maakt onderscheid tussen het ‘effect vrouw’ en de ‘functie van de moeder’.

Het ‘effect vrouw’ is daardoor gekarakteriseerd, dat binnen de taal het vrouwelijke noch macht bezit noch over een eigen tekensysteem beschikt. In het bereik van de taal noemt Kristeva deze positie het semiotiese (we zijn eerder op het functioneren hiervan ingegaan). Maatschappelijk gezien uit zich het ‘effect vrouw’ daarin, dat de vrouw wel als ruilobject konstitutief voor de macht is, daaraan echter niet deelneemt.²⁹ Dit ‘effect vrouw’ vinden we in de verhouding

27 Julia Kristeva in. ‘A partir de polylogue’.

28. Julia Kristeva in. ‘A partir de polylogue’.

29. Kristeva baseert zich hier op Lévi-Strauss.

heer-slaaf, het is volgens Freud konstitutief voor elke groepsvorming binnen de maatschappij en is niet alleen op vrouwen van toepassing.

Voor vrouwen zijn echter twee reactie-mogelijkheden aan te wijzen. Wijst de vrouw de intrede in de maatschappelijke groep af, dan blijft ze dus in de negativiteit, waardoor het gevaar van regressie

in het pre-oedipale aanwezig blijft. Dit uit zich in het terugvallen op mythen van de archaïese moeder. We kunnen in de vrouwenbeweging en -literatuur talrijke voorbeelden aanwijzen van een kultus rond de 'grote moeder' en natuurfilosofieën waarin aan vrouwen grote macht toegeschreven wordt. In meer actuele vorm is deze reactie te vinden in het herwaarderen van de hysterika's. De andere reactie op het 'effekt vrouw' is de aanpassing aan de macht, de identifikatie met het patriarchaat. Dit resulteert óf in een machtige moederfiguur met mannelijke trekken óf in een nivellering van de bijzonderheden van het 'effekt vrouw' binnen een monotheïstiese maatschappij.

Kristeva ziet dat het binnen het patriarchale systeem, waar de 'wet van de vader', de symboliese orde heerst, moeilijk is om als vrouw te produceren zonder in een van de twee extremen te vervallen en zo een eigen specifiek vrouwelijk inbreng mogelijk te maken. Refererend aan haar theorie van het semiotiese binnen het symboliese ziet zij als scheppend element de inbreng van de pre-oedipale libidineuze structuur van de vrouw in de structuur van het symboliese.

'Is in onze maatschappij het mannelijk gekodeerde, de logika, de syntaxis, overheersend, de ritmen daarentegen, de glossolalia (ongeartikuleerde klanken, *M.B.*), zijn tot het pre-oedipale, dus de moeder, dat wil zeggen de vrouw terug te voeren. Men kan dus zeggen, dat elke produktie niet het verschil (*différence*) van de geslachten laat zien, maar de seksuele verscheidenheid (*différenciation*) tussen deze twee polen in het spel brengt.'³⁰

Kristeva wil hiermee zeggen, dat de histories bepaalde positie van de biologiese man respektievelijk vrouw niet het verschil in de artistieke produktie uitmaakt, maar de libidineuze organisatie tussen het 'mannelijke', het symboliese, en het 'vrouwelijke', het semiotiese. Het pre-oedipale is dus niet aan de vrouw gebonden als haar enige uitdrukkingsmogelijkheid, maar als een element binnen haar schaal van creativiteit, die ze echter geheel volgens haar eigen individualiteit en historische situatie kan invullen. We herinneren hier aan Kristeva's these van de oneindige veelvuldigheid van vrouwelijkheden. Tegelijkertijd breekt ze met de conceptie van vrouwelijkheid gelijk aan 'zacht, rond en roze' en daarmee opent zich voor de vrouwelijke produktiviteit het hele spektrum aan esthetiese mogelijkheden.

30 Uit. 'Produktivität der Frau', interview door Eliane Boucquey met Julia Kristeva, vertaald door Lily Leder in: *Alternative*, 108/109, 1976, p. 171.

Kristeva ziet echter ook de moeilijkheid van de specifiek vrouwelijke produktiviteit binnen de maatschappelijke kondities. Ze probeert hiervoor een psychoanalytische verklaring te geven, die mijns inziens slechts gedeeltelijk bevredigend is. Uitgaande van de these dat, volgens Freud, de socialisatie van het individu de verdringing en sublimatie van de pre-oedipale moeder eist, is het voor de man gemakkelijker dit gebrek te kamoufleren door de liefde voor een vrouw. Voor de heteroseksuele vrouw is de moeder echter rivale. De creatieve vrouw kan de semiotische wortels niet in een vrouwelijke muze vinden, maar moet een andere konstruktie kiezen, die in haar breekbaarheid altijd de psychische labiliteit van de kunstenares zal veroorzaken. Kristeva ziet voor de vrouw twee mogelijkheden voor creativiteit, ten eerste een sterke haat-liefde tot haar moeder, die door haar sublimatie tot grote creativiteit kan leiden. Marie Cardinal, Sylvia Plath zijn beroemde voorbeelden hiervan. Aan de andere kant ziet Kristeva in de homoseksualiteit, die de identifikatie met de man mogelijk maakt, een steunpunt voor vrouwelijke creativiteit. Gertrude Stein zou hier als voorbeeld kunnen dienen. Deze konstrukties zijn echter zeer wankel en bewegen zich altijd op de rand van de wens het 'ik' te verstoren: de doodsdrijf wordt hier zeer moeizaam beheerst. Een voorbeeld zou Virginia Woolf kunnen zijn. De positieve ontvangst van haar teksten diende haar niet als narcistische beloning, zoals bij mannelijke schrijvers, maar versterkten haar angst voor de volgende produktie, de angst voor het falen, de sprakeloosheid, de waanzin. Virginia Woolf echter was het ook die naast de psychologische komponent de sociale factoren noemde die het zo moeilijk voor vrouwen maakt om scheppend te zijn, zoals eigen ruimte, eigen geld, bewegingsvrijheid, morele restrikties enzovoort. Misschien zijn deze factoren van groter belang voor de creativiteit dan Kristeva zou willen toegeven. Ze haalt deze factoren weliswaar zijdelings aan in haar bovengenoemd interview met Van Rossum, maar ze kent ze uiteindelijk geen doorslaggevende betekenis toe. Aangezien de maatschappelijke achterstelling van vrouwen tot op heden niet opgeheven is, blijft dit punt onduidelijk in het splitsingspercentage van psychoanalytische en sociale factoren ten opzichte van de specificiteit van vrouwelijke creativiteit.

Slotoverdenking bij Kristeva's theorie

Bij nader inzien blijkt de boze wolf van de theorie eigenlijk meer op de kat van Alice in Wonderland te lijken, deze kat die heel afstandelijk en voorzichtig de wereld (der theorie) benadert. Het 'er zijn' en verdwijnen en toch tegelijkertijd 'er zijn' doet mij denken aan de komponent 'het semiotiese' die altijd in het representerende symboliese aanwezig is, maar die, als je hem sec wilt grijpen in een signifiant, deze al weer verlaten heeft. De grijns van de kat wijst alleen nog op de aanwezigheid van de kat, die toch zo duidelijk in de boom zat en met Alice praatte.

Kristeva laat met haar theorievorming sommige duidelijkheden verdwijnen en andere problemen juist duidelijker worden. Zij kan aantonen dat het tekensysteem van de taal niet een vaststaand geheel is dat de macht representeert van de heersende orde, maar dat dit teken-systeem fiktioneel is in zijn eenduidigheid. Vrouwen hoeven dus niet een nieuwe taal, een soort vrouwelijk 'esperanto' te ontwikkelen. Als vrouwen hun sensibele ten opzichte van de heersende structuren niet inruilen voor een klakkeloos aangepast functioneren binnen de heersende orde, zullen ze in en met hun creativiteit vanuit hun libidineuze economie tot een produktie komen, die binnen de avantgarde bijdraagt tot vernieuwing van de symboliese orde. Vrouwen zouden dan aan de ene kant verstarring en uitsluiting voorkomen en aan de andere kant genot beleven aan een aan hun verlangens adequate heroriëntering van de maatschappij, waarvan taal en kunst deel uitmaken.

Diskussie naar aanleiding van *Te Elfder Ure 27* over seksualiteit

Bewerking door Marijke Geurten en Annemiek Hoogenboom*

Inleiding

Op verzoek van de redactie hebben wij een diskussie georganiseerd naar aanleiding van het verschijnen van het themanummer van *Te Elfder Ure* over seksualiteit. Daarvoor hebben we een aantal vrouwen uitgenodigd die in het kader van vrouwenstudies op verschillende manieren bezig zijn met de in deze bundel geïntroduceerde theorieën. In alfabetiese volgorde:

Margret Brüggmann, wetenschappelijk medewerkster bij de afdeling Vrouwenstudies aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam en bezig met literatuurwetenschap en de franse écriture féminine;

Annemiek Hoogenboom, wetenschappelijk medewerksters Vrouwenstudies aan het Pedagogies Didakties Instituut van de Universiteit van Amsterdam, bezig met een projekt over vrouwen, seksualiteit en macht;

Aafke Komter, wetenschappelijk medewerkster Vrouwenstudies bij de vakgroep Sociale Psychologie van de Universiteit van Nijmegen, bezig met onderzoek naar vrouwen en machtsrelaties;

Sylvia Lammers, wetenschappelijk medewerkster Vrouwenstudies aan het Pedagogies Didakties Instituut van de Universiteit van Amsterdam, bezig met psychoanalyse en feminisme;

Riky van Og, studente kultuurpsychologie aan de Universiteit van Nijmegen en deelnemster aan een projekt over vrouwen, seksualiteit en macht;

Jolande Withuis, wetenschappelijk medewerkster Vrouwenstudies bij de subfakulteit Politicologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam, bezig met feminisme en psychoanalyse.

* Met dank aan Riky van Og voor haar hulp bij het organiseren van de diskussie en het uitwerken van een gedeelte van de band.

Elk van hen heeft voor de diskussie een aantal stellingen op papier gezet. De meeste daarvan zijn ook tijdens de diskussie aan de orde geweest. Voor zover dat niet het geval was, hebben we gedeelten daaruit verwerkt in de korte inleidingen bij de verschillende thema's. Daarvoor hebben we met name gebruik gemaakt van de teksten van Aafke Komter, Margret Brüggmann en Annemiek Hoogenboom. We geven niet de hele diskussie integraal weer, doch een aantal van de interessantste fragmenten eruit.

De diskussie beweegt zich voor het grootste gedeelte rond het artikel van Frits van Wel over de feminisering van de seksualiteit in het themanummer van *Te Elfder Ure*. De meeste van de aanwezige vrouwen zien dat artikel als een ongewenste theoretische interventie in bepaalde strategieën binnen de vrouwenbeweging ten aanzien van seksualiteit. Desalniettemin komen aan de hand van de bespreking van dit artikel ook verschillende andere theorieën die in de bundel zijn opgenomen, ter sprake. Met name aan de teksten van Irigaray en Ellis is de nodige aandacht besteed.

1. Het machtsvertoon van de mannelijke discours

(De centrale vraag en tevens centrale stelling in het artikel van Frits van Wel is dat er een continuïteit bestaat in het denken over seksualiteit binnen de linkse beweging van de jaren zestig en in dat binnen de vrouwenbeweging van de jaren zeventig. Volgens zijn redenering, en die baseert hij op verschillende theoretici, blijft de grondslag van het denken over seksualiteit namelijk een radikaal humanisme of essentialisme waarin de hoofdrol wordt vervuld door een subjeet dat door bewustwording van de eigen behoeften tot bevrijding komt; alleen is dat subjeet in de loop van die tien jaar wel van geslacht veranderd. Opvallend aan het artikel is dat een systematische verantwoording van deze stelling middels bronnenonderzoek ontbreekt, wat blijkbaar geen belemmering is om vergaande hypothesen en konklusies over het denken en functioneren van de vrouwenbeweging te formuleren. Bovendien wordt er daarbij grofweg gegeneraliseerd. Hoewel het lijkt alsof de tekst betrekking heeft op de vrouwenbeweging als geheel met al haar heterogene feministische posities, gaat het in feite slechts om bepaalde aspecten van radikaal feministies denken en niet eens om de praktijken daarvan. Terwijl feministen het resultaat van de onbewuste en bewuste werking van het sekseverschil tot uitgangspunt nemen van

hun denken, legt Van Wel hen in de mond dat zij op zoek zouden zijn naar datgene wat aan hun onderdrukking voorafging: een specifiek vrouwelijke natuur.)

Aafke: Wat ik werkelijk onthullend vond, zijn de beide titels bij het artikel van Van Wel. De hoofdtitel spreekt van opvattingen over vrouwelijke seksualiteit in de jaren zestig en zeventig, waarbij het woordje vrouwelijke tussen haakjes is gezet. Deze formulering verradt de mannelijk-dominante positie die als uitgangspunt geldt van de traditie om het vrouwelijke te partikulariseren en daarmee het mannelijke impliciet als norm te stellen. Uit de subtitel van het artikel blijkt een soortgelijke vergissing: Feminisering van *de* seksualiteit, terwijl het sinds Freud bekend is dat de mannelijke en vrouwelijke seksualiteit twee verschillende werelden representeren met elk een eigen specifieke ontwikkelingsgang en verbonden aan duidelijk uiteenlopende maatschappelijke posities. Dan hebben beide titels nog een andere vertekening, namelijk dat er impliciet wordt uitgegaan van heteroseksualiteit. Terwijl ook homo- en heteroseksualiteit tot verschillende werelden behoren, om nog maar te zwijgen van verschillen in vrouwelijke en mannelijke homoseksualiteit.

Margret: Ook mijn eerste indruk was dat Van Wel – ondanks het feit dat hij er veel over zegt, zoals de meeste mannen veel over vrouwelijke seksualiteit spreken – niet over vrouwelijke seksualiteit spreekt, maar over de visie van mannen op de vrouwelijke seksualiteit.

Jolande: Dat blijkt ook uit het woord ‘feminisering’ heel duidelijk. Mijn bezwaar daartegen is dat wanneer je praat over feminisering je dan net doet alsof de wereld eerst neutraal was; het verwijst naar een soort algemeenheidsmythe. Van Wel kijkt vanuit de man, doet alsof alles gewoon was en zoals het hoort en zegt vervolgens dat wij vrouwen de seksualiteit feminiseren. Dat vind ik een verdraaiing van de werkelijkheid. Je zou veel beter van démaskuliniseren kunnen praten.

Annemiek: Van Wel heeft het ergens over feminisering als vrouwen zijn begonnen over seksualiteit te praten en over seksualiteit te schrijven. Wat dat verder betekent voor het denken van mannen en of die nou ook zijn gaan denken in termen van de tegenstelling tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteit, die volgens hem in de jaren zeventig de plaats heeft ingenomen van de tegenstelling tussen ware en vervreemde seksualiteit die in de jaren zestig centraal stond, daar

laat hij zich niet over uit. Het enige wat blijkbaar ‘gefeminiseerd’ is, is het praten van vrouwen zelf over hun seksualiteit.

Margret: Dat betwijfel ik trouwens, want Van Wel geeft – dacht ik – zelf aan hoe hij dat feminiseren door de vrouwenbeweging of door vrouwen ziet. Hij stelt namelijk op een gegeven moment dat, terwijl er in de jaren zestig werd vertrouwd op de strategie van het spreken over seksualiteit ter oplossing van seksuele relatieproblemen, nu in de vrouwenbeweging met als uitgangspunt de eigen ervaring de hoop wordt gevestigd op het buitengesloten vrouwelijk spreken. En dat laatste koppelt Van Wel dan aan het vrouwenlichaam. Hij doet dat door de meest ingewikkelde theorieën oppervlakkig en onvoldoende samen te vatten en dan te beweren dat vrouwen zich terugtrekken op hun eigen lichaam en in die zin een humanistische en biologistische visie krijgen. Een redenatie die onder meer wordt opgehangen aan de franse feministes, die juist niets anders doen dan juist tegenspreken dat de vrouwelijkheid aan de traditionele biologistische kijk op het vrouwenlichaam gekoppeld moet worden. Zij geven veel meer een kultuurkritiek en proberen via de ingang van het symboliese en de tekendragende elementen in de patriarchale cultuur het vrouwelijke naar boven te krijgen. Je ziet bijvoorbeeld bij Irigaray dat zij heel expliciet is als haar wordt gevraagd: Bent u een vrouw? Zij noemt de vraag onzinnig en voelt zich geenszins in staat om het vrouwelijke in te vullen. Irigaray vindt juist dat je van die eenduidigheid moet loskomen.

Aafke: Zij zegt in feite dat de essentie van het vrouwelijke is, dat het geen essentie heeft.

Sylvia: Om terug te komen op wat Annemiek daarnet zei: de kwestie is inderdaad niet dat seksualiteit gefeminiseerd wordt, want het gaat bij Van Wel om vertogen over seksualiteit. Hij praat over het denken over seksualiteit en niet over seksuele praktijken. Wat er in die seksuele praktijken verandert, daar kan hij helemaal geen zinnig woord over zeggen.

Jolande: Maar dat doet hij wel.

Sylvia: Ja, hij zegt er wel wat over, maar hij onderzoekt die praktijken niet.

Aafke: De kleine vrije lustonderneemster, nou me dunk! Dat vond ik een bijzonder grove belediging.

Annemiek: Daarmee plaatst hij de vrouwenbeweging in een kleinburgerlijke traditie, terwijl hij absoluut niet onderzoekt waar Dolle Mina bijvoorbeeld vandaan komt.

Riky: Dat vind ik ook. Zo heeft Van Wel het over de linkse beweging

en over de vrouwenbeweging, maar stelt niet ter diskussie dat de linkse beweging — en zeker in de jaren zestig — voor het overgrote deel uit mannen bestond, en wel mannen die op een bepaalde manier over seksualiteit dachten en dat op een bepaalde manier naar buiten brachten, zoals hij zelf nou ook doet. Daar had hij toch minstens een opmerking over moeten maken.

Jolande: Dat is opnieuw een versluiering van het maskulie van zeg maar vroeger, van de linkse beweging, waarin we als vrouwen gewoon niet aan de orde kwamen. Wat Van Wel primair een strategie van zelfbevrijding noemt, is voor een deel het gewoon überhaupt eens over onszelf hebben. We zullen wel moeten.

Annemiek: Überhaupt kunnen spreken en eigen ervaringen formuleren.

Aafke: Daaruit blijkt naar mijn gevoel dat het vrouwelijk spreken verboden moet blijven.

Margret: Niet het vrouwelijk spreken, maar het spreken van vrouwen, denk ik. We mogen niet te snel zeggen: het vrouwelijk spreken. Ons discours is ook heel erg gevangen in het maskulie discours. Dat vrouwen vaak niet eens mochten spreken, dat zij als ze het woord namen werden afgestraft, en of je als vrouw ook iets specifiek vrouwelijks zegt over jezelf, dat zijn twee verschillende dingen. Op die laatste vraag geeft Irigaray als antwoord: dat weet ik niet, we kunnen alleen maar het heersende discours belachelijk maken, het ironiseren, erover heen lopen enzovoort. Zelf gebruikt zij dan ook metaforen, want het is niet mogelijk er begrippen of definities voor te gebruiken.

Annemiek: Wat ik het meest irritant vond aan het artikel van Van Wel is dat hij ontzettend veel toeschrijft aan wat er in de vrouwenbeweging gebeurt, aan wat er gedacht wordt en aan onderzoek wordt gedaan. Hij signaleert een aantal verschuivingen in het aksent dat wordt gelegd op de kern waaruit vrouwenonderdrukking zou bestaan, zonder daar argumenten voor aan te voeren en zonder te gaan kijken naar een onderzoekspraktijk bijvoorbeeld, zoals die in Nederland aan de gang is. Zijn stelling is dat wij steeds radikaler worden allemaal, dat mannen uiteindelijk steeds meer onze grote centrale tegenstanders zijn geworden en tenslotte komt hij erop uit dat wij allemaal een soort van liberale kleine zelfstandigen zijn, die zich allemaal toewerken naar een soort van zelfbevrijding. Het meest radikale is dan het gelijk willen zijn aan mannen, of nee: het willen hebben van gelijke seksuele rechten.

Margret: Ik dacht dat Van Wel verschil maakt tussen de

inhaalmanoeuvre en de kwalitatief andere seksualiteit voor beide seksen, en dat hij van de inhaalmanoeuvre eigenlijk zegt: daar doen ze niet aan – zo slim zijn ze – daar zijn ze overheen.

Aafke: Het is veel erger! Ze willen een *eigen* vrouwelijke seksualiteit ontdekken en dat is natuurlijk volstrekt onmogelijk. Dat is een manier van denken met reaktionaire implicaties, vind ik. Van Wel redeneert rechtstreeks vanuit Althusser, Foucault, Donzelot of een combinatie daarvan, als hij stelt dat het subjeet maatschappelijk gekonstrueerd is en dat is ook waar. Maar waar feministen het over hebben en waar het begrip bevrijding in de vrouwenbeweging betrekking op heeft, is iets waarbij wordt geredeneerd vanuit het resultaat van het hiërarchies geordende sekse-verschil en niet vanuit het ontstaan daarvan. Dat laatste is natuurlijk maatschappelijk gekonstrueerd, dat weten we allemaal al ontzettend lang. We hebben het dus over het resultaat en van daaruit gaan we theoretiseren en politieke strategieën opwerpen. In die kontekst moet het begrip bevrijding gezien worden zoals dat binnen de vrouwenbeweging wordt gehanteerd. Van Wel doet echter alsof het begrip bevrijding zelf suggereert, dat je uitgaat van een essentie, een vrouwelijke natuur, een individuele behoefte of een verlangen en dat bestaat allemaal niet, want er is geen subjeet met zelfbepaling. Dat lijkt me een misverstand van enorme omvang en niet zonder politieke achtergronden. Er zit een belang achter dat hij juist deze vergissing maakt, dat hij juist deze spraakverwarring genereert.

2. De bedreiging door het vrouwelijk spreken

(Door Van Wel wordt opnieuw de schijnwerper gericht op de andere sekse in een poging haar 'zwijgen' te verklaren, zodat mannen hun eigen spreken niet ter diskussie hoeven te stellen. Vrouwen zijn niet alleen buitengesloten van de symboliese orde en tot zwijgen gedoemd, zij moeten dit ook blijven. Omdat het zwijgen van vrouwen de voorwaarde vormt tot het mannelijk spreken, betekent het vrouwelijk spreken alleen al de ondermijning van de heersende mannelijke discours. Het artikel van Van Wel is daar duidelijk een reactie op.)

Jolande: Het is niet toevallig dat Frits uit angst voor zelfbepalende vrouwen zijn toevlucht neemt tot uitgerekend de meest sombere delen Freud (de eeuwige tegenstelling tussen natuur en cultuur) en

met terugwerkende kracht, nu de seksuele bevrijding ook door ons wordt opgeëist, het hele idee van bevrijding voor onmogelijk (en humanisties en essentialisties en optimisties en hedonisties-utillaristies) verklaart. Aan het slot snellen reaktionaire theorieën als die van Lasch Van Wel te hulp en blijkt elke verandering angst en onzekerheid teweeg te brengen. Bij wie is voor mij vrij duidelijk: zeker bij degenen van wie macht wordt afgepakt zal dat angst en onzekerheid teweegbrengen. Dan valt er opeens niets meer te zeggen over seksualiteit en daarmee eindigt hij.

Aafke: Dan is hij weer een beetje à la de grote meester, want Freud eindigt ook zo bescheiden met de verzuchting: wat is de vrouw toch eigenlijk een raadsel!

Jolande: Als je het eind hebt gelezen en je leest dan het artikel opnieuw dan vallen de dingen op hun plaats naar mijn gevoel en blijkt het geheel door de persoonlijke bangheid van een man te zijn ingegeven en worden allerlei theorieën van daaruit gebruikt.

Sylvia: Waarvoor, ik bedoel waar is hij nou precies persoonlijk bang voor?

Annemiek: Als hij zich daarvan bewust was geweest had hij ook al datgene wat met mannelijke seksualiteit of met mannen gebeurd is, in kaart moeten brengen. En dat blijft angstvallig buiten beschouwing. Niet voor niets noem ik het de angstige reactie van een man op de crisis in de heteroseksualiteit. Ik denk dat Aafke gelijk heeft als zij in haar bijdrage stelt, dat wij vrouwen op een gegeven moment zijn begonnen met het afbreken van die gekonstrueerde definities, waarin was vastgelegd hoe we moesten voelen, hoe we onze seksualiteit moesten beleven en hoe we over onze seksualiteit moesten denken en dat ook als maatschappelijke en politieke konstrukties zagen die we opgedrukt kregen en waaronder we ontzettend moesten zoeken naar een plek voor onze eigen ervaringen.

Aafke: Maar zodra je dit zegt ben je voor Van Wel essentialisties en op zoek naar een eigen natuur.

Annemiek: Zo'n denken heeft toch fascistoïde konsekwenties, want dan beweer je dat het gaat om een soort wezen, of aard, die vrouwen terug zouden zoeken onder datgene wat er over hen heen gekonstrueerd is. Het fascisme heeft de behoeften van vrouwen ook georganiseerd met een beroep op hun wezen. Zo'n denken is in zijn konsekwenties uiterst reaktionair.

Aafke: Ja, waarom legt hij ons dat in de mond? Van Wel is gewoon niet in staat om de vrouwenbeweging op haar functie te beoordelen. Hij kan er alleen maar allerlei onvrede in projekteren, dingen

verdraaien, ridiculiseren en vervolgens onschadelijk maken en heeft daar enorm veel bombast voor nodig. Termen als humanisme en radikalities subjekt-centrisme kom je voortdurend tegen. Hij doet alsof hij argumenteert, maar ondertussen maakt hij uiterst emotionele verwijten aan de vrouwenbeweging. Hij voelt zich door zoveel dingen bedreigd. Kijk, vrouwen beginnen te praten, kennis te ontwikkelen over vrouwelijke seksualiteit. Dat is waanzinnig bedreigend, want dat is in strijd met wat de kennis tot nu toe ons leerde over vrouwelijke seksualiteit. Ook Foucault spreekt erover dat in de 17e/18e eeuw allerlei juridiese en mediese praktijken ontstonden die over vrouwelijkheid steeds meer gingen weten. Intussen wordt er gezwegen over het zwijgen over mannelijke seksualiteit. Men praat niet over het zwijgen van mannen over hun eigen seksualiteit.

Margret: Dat ben ik absoluut niet met je eens. Er wordt konstant gepraat over mannelijke seksualiteit. Je hoeft alleen niet iets te problematiseren als er niet iets anders is, dat als maatstaf voor het totale geldt.

Aafke: Natuurlijk wordt er impliciet in dit artikel voortdurend over mannelijk seksualiteit gesproken.

Annemiek: Foucault zou het zelf ook onmiddellijk toegeven dat het seksualiteitssysteem gedomineerd wordt door mannelijke seksualiteit. Hij zegt zelf: het waren vrouwen die als eersten werden ingevoegd in het seksualiteitsdispositief, het waren vrouwenlichamen die werden gehysteriseerd. Vrouwen werden in de mediese circuits als pathologische gevallen bekeken.

Aafke: Toch verhuult deze uitvoerige beschrijving dat er niet gepraat wordt over mannelijke seksualiteit. Het moet expliciet gemaakt worden dat aan het praten over vrouwelijke seksualiteit de mannelijke seksualiteit ten grondslag ligt.

Margret: Expliciet maken betekent al dat je een stuk van je macht prijsgeeft.

Aafke: Dat bedoel ik nou juist. Het is toch significant dat dat niet gebeurt.

3. De mythe van het narcisme

(Met zijn bewering dat er in de loop van de jaren zeventig steeds meer aandacht is gekomen voor het domein van het persoonlijke, heeft Van Wel zonder meer gelijk. Wat hij echter verzuimt om aan te geven

is dat deze tendens juist mede als reactie op het voorbijgaan aan het persoonlijke van de linkse beweging aan het eind van de jaren zestig is ontstaan. Bovendien is deze ontwikkeling een algemeen maatschappelijk verschijnsel dat zich bepaald niet in de vrouwenbeweging alleen voordoet, zoals Van Wel ons suggereert. Zeker waar hij veronderstelt dat die aandacht voor het persoonlijke binnen de vrouwenbeweging de plaats heeft ingenomen van een analyse van de maatschappelijke verhoudingen gaat hij voorbij aan een aantal belangrijke publikaties. Een van de verdiensten van de vrouwenbeweging was juist dat zij de aandacht vestigde op het door en door maatschappelijke karakter van mannelijke en vrouwelijke subjecten en hun relaties. Over de functie van die aandacht voor persoonlijke relaties binnen de vrouwenbeweging lopen de meningen uiteen.)

Sylvia: Uit de manier waarop er hier gepraat wordt, lijkt het net alsof de hele vrouwenbeweging tegenover Van Wel staat, terwijl ik zelf bijvoorbeeld ook vind dat in bepaalde groepen of in bepaalde praktijken dat humanisme en dat heel erg gekoncentreerd zijn op de eigen persoon, dat narcisme, zeker wel hier en daar aanwezig zijn en ik vind dat ook politiek gezien voor de vrouwenbeweging heel gevaarlijk.

Aafke: Onder mannen gebeurt ook heel veel, maar dat wordt niet als zodanig signaleerd.

Sylvia: Nou, Lasch bijvoorbeeld geeft wel heel duidelijk aan dat dit niet specifiek is voor de vrouwenbeweging alleen, maar voor een bepaald soort trainingen en ervaringsgroepen.

Aafke: Het is ook niet specifiek voor de vrouwenbeweging, maar een veel algemener maatschappelijk verschijnsel op het ogenblik, een cultureel verschijnsel.

Margret: Inderdaad en dat kan voor vrouwen heel positief werken, omdat zij van kind af aan juist gesocialiseerd worden om niet narcisties te zijn, om zichzelf te haten, om hun lichaam te haten, om hun eigen seksualiteit te ontkennen, om alleen zorgend voor anderen te zijn en dat soort dingen.

Sylvia: Daar ben ik het volkomen mee eens, maar de vraag is of ze daarvan afkomen door zich alleen maar met zichzelf bezig te houden.

Margret: Dat doen vrouwen ook niet, dat is een mythe.

Annemiek: Die mythe wordt opnieuw gekreëerd door iemand als Van Wel die van vrouwen een karikatuur maakt en zegt dat zij in hun eigen ik verdrinken, terwijl vrouwen zich eigenlijk voor het eerst sinds deze eeuw op een manier kunnen manifesteren en praten en

schrijven, waarin ze zichzelf serieus kunnen nemen en zich niet konstant hoeven af te vragen wat de ander ervan vindt.

Aafke: Natuurlijk leidt dat tot excessen, maar dat is niet specifiek voor de vrouwenbeweging.

Margret: Het is iets wat mannen altijd al gedaan hebben en zodra vrouwen ermee beginnen is het opeens verwerpelijk, volgens mij uit angst dat vrouwen door die narcistische fase van zelfaffirmatie heen wel eens tot een onafhankelijke positie zouden kunnen komen en mannen inderdaad iets moeten inleveren. Want mannen verzetten zich niet voor niets tegen de vrouwenbeweging: zij lopen het risico om iets te verliezen en hoewel ze er zelf beter van zouden worden als vrouwen ook als mensen gezien werden, is het onzeker wat ze daarmee winnen. Daarom dat verzet als vrouwen bepaalde trekken van narcistische zelfbespiegeling van mannen overnemen, die bij elke mannelijke kunstenaar te zien zijn bijvoorbeeld.

Annemiek: Terwijl vrouwen dat op eigen kracht moeten doen, want mannen hebben altijd nog de bevestiging van vrouwen achter zich gehad. Wat ook Kristeva heel duidelijk stelt is dat juist het zwijgen van vrouwen onder de heersende taal en de heersende macht van mannen ligt en ook de mogelijksvoorwaarde is daarvoor. Het buiten schot laten van mannen in het algemeen en de mannelijke lust in het bijzonder door Van Wel in dit artikel is in feite een bevestiging van de macht van mannen door het portretteren en illustreren van vrouwen.

Jolande: Van Wel heeft het op een gegeven moment over een gefeminiseerd humanisme waarin de verandering van individuele persoonlijkheidskenmerken als strategies doel geldt en het maatschappelijk veld inkrimpt tot het geheel van persoonlijke relaties tussen individuen, waarmee de maatschappelijke verhoudingen als de objectieve bepaling van subjecten zich oplossen in intentionele relaties tussen personen. Naar mijn idee zit het histories gezien heel anders in elkaar: we zijn allemaal begonnen met links te zijn, te weten dat alles maatschappelijk bepaald is en nooit naar onszelf te kijken. Nadat we eindelijk ontdekten dat het socialisme voor vrouwen niet alles op zou lossen, zijn we gaan kijken naar hoe dat psychologies werkt in individuele psyches van mannen en vrouwen. Dat laatste wordt nu opeens navelstaarderij genoemd. Volgens mij is het geen inkrimping, maar juist een uitbreiding: wij hebben ingezien dat je zowel maatschappelijke veranderingen als individuele psychiese veranderingen bij mannen en vrouwen op gang moet brengen.

Margret: Als de bewegingen van na '68 bekijkt, dan zie je dat er een

algemeen maatschappelijke tendens is om juist dat wat Van Wel schetst in negatieve bewoordingen ook in de mannenwereld binnen te halen. Dat komt eigenlijk doordat de studentenbeweging of de linkse beweging van toen heeft verwaarloosd dat mensen ook een emotionele, een gevoelsbasis hebben en relaties met mensen in een privésfeer. Je moest altijd vooral zonder enige libidineuze betrokkenheid praten over dingen die ver van huis lagen. De grote terugslag daarvan zie je nu over de hele linie. Ook onder mannelijke studenten en linkse intellectuelen begint men oog te krijgen voor wat dicht bij huis is. Dat blijkt ook uit bepaalde publikaties. Van Wel trekt die parallel niet en verwijt alleen vrouwen dat zij weer in het ouderwetse patroon vervallen van zich op relaties concentreren. *Annemiek*: Je ziet inderdaad dat alle politieke bewegingen van dit moment, zoals de vredesbeweging, de milieubeweging en met name de kraakbeweging en de punkbeweging zich heel sterk richten op het concreet aanwezige en het persoonlijke in plaats van op een abstrakt en ver toekomstideaal. Zij richten zich ook op het organiseren van een bepaalde vorm van seksualiteit en het verkrijgen van een eigen leefwereld.

Jolande: Ik vind het heel gevaarlijk om met een theorie als die van Lasch mee te gaan en het ontzettend slecht te vinden om aan jezelf te denken. Het is eigenlijk een hele vooruitgang voor de linkse beweging om ook eens aan mensen als concrete individuen met eigen gevoelens te denken en dat is iets heel anders dan een narcistische cultuur.

Sylvia: Toch ben ik van mening dat als je alleen naar gevoelens kijkt...

Jolande: Dat doen we niet alléén.

Sylvia: Dat wil ik net zeggen, dat je gevoelens toch altijd moet plaatsen in een politiek perspectief.

Jolande: Maar wij verbinden dat persoonlijke en politieke juist, terwijl Van Wel ze scheidt.

Sylvia: Misschien kan ik met een voorbeeld duidelijk maken wat ik bedoel. Op een vergadering over akties rond Dodewaard laatst in Nijmegen vond er op een gegeven moment een discussie plaats over welke strategie er gebruikt zou moeten worden, en dan hoor ik dat een aantal vrouwen daar helemaal vanuit hun gevoel over praten. Daar heb ik dan ontzettend veel bezwaren tegen om op grond van je gevoelens alleen een politiek te gaan uitstippelen. Het fascisme heeft mensen ook altijd ontzettend aangesproken op hun gevoelens, daarom vind ik het heel belangrijk dat je gevoelens plaatst in een politiek perspectief.

Jolande: Maar dan mag je deze vergelijking al niet meer maken!

Sylvia: Ik wil de vrouwenbeweging ook niet vergelijken met het fascisme. Toch is er een verschil tussen mij en een aantal van jullie. Hoewel ik het helemaal eens ben met jullie kritiek op Van Wel, geloof ik dat ik zijn artikel gedeeltelijk met andere ogen lees en niet uitsluitend vanuit seksisme-kritiek alleen reageer. Er is volgens mij überhaupt een verschil tussen ons in de manier waarop we theorie lezen. Donzelot bijvoorbeeld kan best seksistische opmerkingen maken, maar heeft voor mij toch een manier van analyseren waar ik iets mee kan doen. Datzelfde geldt voor Freud en Lacan, zodat ik ook hun theorieën niet op grond van seksisme-kritiek alleen afschrijf, maar me ook afvraag wat je daar vanuit een feministies perspectief mee kunt doen. Voor wat betreft Van Wel ben ik het over het geheel genomen helemaal eens met jullie kritiek, maar vind ik tegelijkertijd dat die neiging tot subjektivisme die hij beschrijft inderdaad hier en daar aanwezig is.

Aafke: In de vrouwenbeweging alleen of ook daarbuiten?

Sylvia: Ook daarbuiten.

Aafke: Goed. Nou, dat vind ik een heel essentiële opmerking. Uit jouw woorden lijkt het alsof seksisme-kritiek iets is dat niet toereikend is. Maar je zou het woord seksisme eruit kunnen laten. Het is geen ondergeschikt onderdeel van de kritiek die er mogelijk is, maar een zeer fundamentele theoretische kritiek. Het beeld van de gangbare seksisme-kritiek is dat het kritiek is op taalgebruik, kritiek op een gekleurde weergave, in dit geval van de vrouwelijke seksualiteit. Maar het is een algemene kritiek op vooronderstellingen en theorieën die gebruikt zijn.

Annemiek: Het is niet juist om te veronderstellen dat seksisme-kritiek niet serieus zou ingaan op de eigen verdiensten van een theorie en deze niet in hun waarde zou laten, want die eigen waarde is aan de seksisme-kritiek gebonden. Van Wel bijvoorbeeld haalt verscheidene theorieën aan. Voor zover hij echter Foucault en Donzelot aanhaalt en de franse diskussie rond de psychoanalyse introduceert, neemt hij die theorieën niet als zodanig, om ons een beter beeld te geven van hoe er over mannelijke en vrouwelijke seksualiteit te denken valt. Hij zet die theorieën in voor zijn eigen politieke belang en gebruikt ze om ons te wijzen op het essentialisties denken in de vrouwenbeweging.

4. Het 'Grote Theoretiese Gelijk'

(De aannames waarop de vrouwenbeweging haar politieke strategieën baseert, zijn volgens Van Wel theoreties ongefundeerd. Net als de linkse beweging in '68 kan de vrouwenbeweging er ook niet in slagen een blijvende bron van inspiratie en verandering te zijn. Door haar een verkeerde 'subjekt-opvatting' in de schoenen te schuiven ontnemt hij de beweging haar bestaansrecht en plaatst zich aan de kant van het 'Grote Theoretiese Gelijk', in gezelschap van andere woordvoerders van het heersende vertoog: Lacan, Foucault, Freud en Donzelot. Afgezien van het feit dat abstracte kritiek politiek niet funktioneert, is de bodem voor die theoretiese kritiek erg mager: onvoldoende en oppervlakkige samenvattingen van theorieën, misleidende interpretaties van theorieën en een op eenduidigheid gerichte lektuur van teksten.)

Margret: Van Wel legt ons essentialisme in de mond, omdat hij de discours van de franse – want die haalt hij meestal slechts aan – vrouwen niet kan lezen, omdat hij het spelen met argumenten van iemand, het ironiseren van iets niet kan lezen. Hij leest het lineair, alsof het een wetenschappelijk vertoog is. Terwijl Irigaray in 'vragen' zegt dat wij moeten proberen om dat juist na te apen om te laten zien hoe belachelijk het is om op die manier te redeneren. Of we moeten proberen om eroverheen te lopen, in elk geval er niet op dezelfde manier op moeten ingaan zoals het betoog van mannen doet. Van Wel beziet alles vanuit zijn mannelijk standpunt, vanuit zijn man-zijn, zoals Freud dat heel duidelijk doet als hij over vrouwen praat en over Weiblichkeit. De klitoris is dan een kleine penis, de vrouw voelt zich dus minderwaardig. Van Wel denkt ook vanuit het gevestigde kader van begrippen en traceert de pogingen van vrouwelijk schrijven daardoor met een niet-adekwaat instrumentarium. Daarom haalt hij de teksten zo uit elkaar.

Aafke: Van Wel weet de franse theoretika's gewoon niet naar waarde te schatten. Irigaray plaatst hij, zoals vaker gedaan wordt door Monique Plaza en anderen, in de hoek van biologisme en essentialisme. Terwijl Irigaray zelf vrouwelijkheid niet herleidt tot een natuur of essentie; ze probeert juist het tegenovergestelde te doen: het verminkende van essentialisties denken aantonen.

Margret: Je zou kunnen zeggen dat Irigaray – in haar artikel *Quand nos lèvres se parlent*, dat jammer genoeg niet in dit nummer van *Te Elfder Ure* staat – een spel speelt met het gebrek dat vrouwen

aangepraat wordt, op basis van de biologie: het niet hebben van een fallus. Irigaray grijpt dezelfde biologie aan om te zeggen: 'de vrouw heeft geen gebrek'. Daarmee wil ze zuiver metafories aangeven dat we, als al via mannelijk lichaam het vrouwelijk gebrek geïntroduceerd wordt, op dezelfde manier redenerend vanuit het vrouwelijk lichaam de vrouwelijke seksualiteit als een non-gebrek kunnen definiëren. Dat beeld schetst ze spelenderwijs, zoals ze altijd speelt met argumenten en dat heeft niets met biologie te maken. Maar Van Wel leest dit niet als een metaforiese kritiek en vat haar letterlijk op, zoals Plaza doet. Hetzelfde doet hij met Kristeva: de pre-oidipale moeder verschijnt bij Van Wel ineens als konkrete moeder.

Annemiek: Van Foucault geeft Van Wel ook een heel eigen interpretatie als hij zegt dat het in crisis zijnde verwantschapssysteem overwonnen is door het seksualiteitsdispositief, dat het oude verwantschapssysteem in leven had weten te houden. Het seksualiteitsdispositief verschijnt bij Foucault als een maatschappelijke konstellatie, als resultaat van een proces waarin macht en kennis zich meester hebben gemaakt van individuen. Als het verwantschapssysteem, dat individuen hun plaats geeft in de maatschappij, als ordeningsprincipe uit elkaar gaat vallen, ontstaat een wisselwerking van macht en kennis tussen individuen die een bepaald seksueel gedrag mogelijk maakt en opeist. Daardoor kunnen mensen zich invoegen in gezinnen en kunnen gezinnen gaan ontstaan. De psychoanalyse was op haar beurt in staat om, via het incesttaboe, onder de seksualiteit van individuen weer de seksuele relaties en gezinsverhoudingen te ontdekken. En het is niet vanwege deze ontdekking dat Foucault de psychoanalyse bekritiseert, zoals Van Wel meent, wel bekritiseert hij haar denken in termen van wetten, de wet van de vader bijvoorbeeld.

Margret: Het verwantschapssysteem legt vast uit welke familie je komt. Het bekentenissysteem dat dan in de 16e en 17e eeuw verschijnt, richt zich op de individualiteit van de mens, op wat men anders is dan iemand anders. Die procedure komt voort uit de steeds grotere maatschappelijk-strukturele behoefte van mensen om zich uit de rigide verwantschapskonstellatie los te maken.

Sylvia: Maar geldt dat niet alleen voor mannen? Vrouwen zijn altijd gedefinieerd als dochter en vrouw van.

Aafke: Foucault ontleent zijn ideeën over vrouwen onder meer aan de allang bekritiseerde Levi-Strauss.

Annemiek: Maar hij geeft wel een andere lezing daarvan, want Levi-Strauss heeft het over uithuwelijking, de universele wet van

vrouwenruil en systemen en regels die machtsverhoudingen en bezit van familiegroepen moeten garanderen. Het energie stoppen in mensen heeft voor vrouwen anders gewerkt dan voor mannen. Het zou een kritiek kunnen zijn op Foucault dat hij dat niet analyseert op de konsekwenties voor hun posities. Van Wel verdraait Foucault als hij zegt dat het seksualiteitssysteem het verwantschapssysteem gaat beheersen, terwijl Foucault laat zien dat door het spreken over de individuele seksualiteit het seksualiteitsdispositief ontstond.

Margret: Maar hij zegt niet dat alleen door het praten over seksualiteit een soort ik, een individu geschapen werd.

Riky: Het kan kloppen dat praten over vrouwelijke seksualiteit toch ook weer ingebouwd wordt in machtsstrategieën. Maar Foucault heeft het ook over een omkeringsstrategie, haalt zelfs vaak de vrouwenbeweging aan en haar manier van met seksualiteit omgaan als voorbeeld van die omkeringsstrategie: het op een andere manier omgaan met lichamen en lusten om het heersend praten om te keren. Dat vergeet Van Wel hier helemaal.

Annemiek: Door nieuwe cultuurvormen en politieke praktijken kunnen vrouwen het heersend seksualiteitsvertoog doorvoren en zijn ze mogelijk in staat nieuwe vormen van seksualiteit te kreëren, volgens Foucault.

Margret: Ik vind het gevaarlijk dat vrouwen weer als een humaniseringsinstantie gebruikt worden om de ellende van de wereld op te lossen. Dat deed Marcuse ook al. We moeten de vrouw als concreet-politieke figuur en het vrouwelijke als een cultureel-structureel element niet op één lijn stellen. Kristeva ziet ook het vrouwelijke wel in mannen; ze noemt Kleist bijvoorbeeld en Hölderlin. Het vrouwelijke, dat met name in franse theorieën als element van het onderbewuste gezien wordt, wordt niet alleen gekoppeld aan de vrouw.

Sylvia: Van Wel doet ook Donzelot geen recht. Die wordt hier voorgesteld als een marxistische staatstheoretikus, terwijl Donzelot niet spreekt over staatsapparaten, maar over het sociale, over interventies en over het gezin als snijpunt van interventies. Frits maakt er een aanvulling op Althusser van.

Annemiek: Ergerniswekkend vind ik die passage over de groeiende staatskontrolle op het moederschap: doordat de staat moederschap via wetgeving en uitkeringen reguleert zouden er steeds meer éénoudergezinnen komen! Alsof vrouwen daarom vrijwillig op bijstandsnivo zouden gaan zitten.

Sylvia: Volgens mij zegt hij het andersom: omdat er meer eenouder-gezinnen komen verstatelijkt het moederschap.

Jolande: Maar verstatelijking betekent nog geen afname van patriarchale macht. Van Wel suggereert dat verstatelijking de macht van de vrouw vergroot, terwijl ik denk dat verstatelijking juist macht aan vrouwen onttrekt. Gezondheidszorg, onderwijs, krèches ontnemen onder de huidige voorwaarden macht aan vrouwen.

Aafke: In die zin gebruikt Van Wel de theorie van Donzelot weer zoals het hem te pas komt. Donzelot zelf ziet allerlei processen van verstatelijking van het patriarchaat waardoor het patriarchaat in het gezin ondermijnd wordt. Juist dat neemt Frits, die de fixatie van de vrouwenbeweging op de man/vrouw-verhouding afkeurt, van Donzelot over.

Annemiek: Van Wel haalt trouwens Donzelot's opmerkingen uit hun historische kontekst. Donzelot heeft het over het verlies van macht door de soevereine vader, de patriarch, in de 18e eeuw. De macht over en binnen het gezin gaat dan veel gespreider liggen over pedagogen, artsen en moralisten die met de familie te maken hebben. En daarmee komt er meer aandacht voor de moeder...

Aafke: Ja, ze krijgt méér macht volgens Donzelot.

Annemiek: In die zin dat ze niet langer absoluut onderworpen is aan een patriarch, dat ze macht krijgt over de kinderen. Maar je kan zo'n opmerking over opwaardering van de moeder natuurlijk niet doortrekken naar de situatie nu: doorgaande verstatelijking betekent nog geen doorgaande positieverbetering van vrouwen.

Jolande: In het artikel van Van Wel komt de Freud-interpretatie erop neer dat hij Lacan leest en vervolgens Freud weergeeft, zoals die door Lacan wordt geïnterpreteerd. Maar hij wekt de suggestie dat hij *de* enige juiste Freud-interpretatie geeft. Andere mogelijke manieren om Freud te bekijken noemt hij niet.

Sylvia: Ik vind dat op zich niet zo belangrijk. Iedereen weet toch allang dat Freud op een heleboel verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden.

Aafke: Nee, het heeft heel veel betekenis! Er zit opnieuw een belang achter. En dat is trouwens ook datgene waarover we het laatste kwartier praten: het belang dat Frits heeft om theorieën op een bepaalde manier te lezen.

Jolande: Als ik lees dat Van Wel stelt dat 'de discussie over vrouwelijke seksualiteit in de jaren dertig is doodgebloed en pas rond Lacan weer opnieuw tot leven gekomen', dan denk ik bijvoorbeeld aan De Beauvoir, Kinsey, Masters & Johnson. Het is onbegrijpelijk dat

hij alleen maar naar de psychoanalyse kijkt. Bovendien Masters & Johnson hebben natuurlijk alles met psychoanalyse te maken, De Beauvoir ook en eveneens Chasseguet-Smirgel, die hij maar even weglaat.

5. Porno en de veilige positie van de toeschouwer

(John Ellis geeft in zijn artikel 'Pornografie en vrouwenbeelden' geen voyeuristische analyse van de vrouwelijke lust. In tegenstelling tot Van Wel maakt hij zich niet tot superieure portretteur van de kleine vrouwelijke lustonderneemster, maar verschuift de aandacht naar de veilige positie van de toeschouwer. Daarmee maakt hij de mannelijke lust, die altijd als gegeven en bekend verondersteld wordt, tot object van onderzoek en stelt hij het superioriteitsgevoel van het publiek aan de kaak. Over zijn strategie verschillen de meningen.)

Annemiek: In het artikel van John Ellis wordt wel expliciet gemaakt dat aan de voorstelling van vrouwelijke seksualiteit mannelijke lust ten grondslag ligt. Hij stelt de toeschouwer van porno centraal en daarmee degene die lust beleeft aan vrouwelijke seksualiteit. De laatste tijd wordt in de zachte porno de vrouwelijke lust actief voorgesteld en in alle mogelijke variaties, in plaats van de vroegere vernederingen van vrouwen. Volgens Ellis kan dat omdat dit de superioriteit van de mannelijke toeschouwer blijft waarborgen. Hij beschikt immers over de voorwaarde voor vrouwelijke lust, maar die blijft buiten schot. Dat vond ik interessant in vergelijking met het artikel van Van Wel, die immers in zijn portret van vrouwelijke seksualiteit zelf buiten schot blijft.

Aafke: De beschrijving die Ellis geeft van vrouwelijke seksualiteit bevindt zich uitsluitend op het nivo van de voorstelling. Hij wil de aandacht afleiden van het probleem door te zeggen: we gaan nu de aandacht op de toeschouwer richten en allerlei trucs binnen de film uithalen om mensen bewust te maken van het feit dat ze hier toch met een merkwaardige voorstelling te doen hebben. Maar volgens mij gaat het erom te analyseren waar die voorstellingen vandaan komen. Dan kun je wel binnen de film de voorstelling gaan veranderen, maar een verandering binnen de voorstelling is mij een te beperkt perspectief.

Sylvia: Ellis wil juist de veilige positie van de toeschouwer ter discussie stellen. Het gaat hem om de praktijk waarbinnen de

voorstelling funktioneert: het fantaseren bij het kijken ernaar.

Aafke: Maar hij heeft ideeën om binnen de film niet meer naar de vrouw te laten kijken, door bijvoorbeeld het perspectief te veranderen. Ik zie hier ook weer alleen een poging in om zo de aandacht af te leiden van het werkelijke probleem.

Annemiek: Ik vind het juist heel goed dat Ellis de toeschouwer in beeld haalt. Hij kijkt niet alleen naar datgene wat er in beeld gebeurt en aan wiens brein dat ontsproten is, maar hij kijkt naar effecten. Hij probeert verschuivingen die er in de zachte porno zijn geweest te analyseren, en te verklaren waarom vrouwen nú als zelfstandige lustonderneemsters afgebeeld worden, om die term van Van Wel te gebruiken. Het idee bestaat namelijk dat vrouwen altijd als object voorgesteld worden, als degenen die in zo'n pornofilm alleen maar geneukt worden. Dat dat niet meer zo is probeert Ellis te ontrafelen door na te gaan hoe de toeschouwer erbij zit.

Aafke: Ik heb op het artikel van Ellis tegen dat hij een oneigenlijke tegenstelling creëert tussen het verbod op pornografie als politieke eis die de vrouwenbeweging, — nu maar even als geheel — stelt aan pornografie en de politiek die op veranderingen op het nivo van de voorstelling inspeelt. Hij doet alsof het de enige positie binnen de vrouwenbeweging is dat men porno wil verbieden en dat leidt natuurlijk tot niets, vindt hij. Waar we ons op zouden moeten richten zijn de voorstellingspraktijken.

Sylvia: Er zit inderdaad iets paternalisties in, dat ben ik met je eens. Maar ik denk toch dat het de eerste keer is dat op een fundamentele manier de mannelijke positie ter discussie wordt gesteld.

Annemiek: Ik meen dat het Ellis gaat om de relatie tussen macht en lustbeleving. Waarom beleven mannen kennelijke lust aan het zien van dergelijke films? Juist omdat de voorstelling van mannelijke lust buiten schot blijft en mannen zich in de bevoorrechte positie weten van het verschaffen van de voornaamste voorwaarde voor vrouwelijke lust: het hebben van een penis.

Aafke: Denk je dat mannen veranderen door ze dat te laten zien?

Annemiek: Ellis heeft het over drie strategieën. Zo kun je mannen bijvoorbeeld laten zien dat het zitten in een filmzaal geen vrijplaats is voor hun gevoel van superioriteit en dus ook van minachting voor vrouwen. Want die minachting kun je gemakkelijk hebben als je zelf buiten spel staat.

Margret: Macht produceert ook lust. Dat aspect wordt niet zo goed bekeken. De toeschouwer wiens maatschappelijke machtshiërarchie ten opzichte van vrouwen niet geanalyseerd wordt, beleeft vanuit zijn

machtspositie lust aan het kijken naar vrouwen. Omgekeerd is het ook zo dat de lust zo machtig is dat dergelijke films geproduceerd worden. Dat valt niet te doorbreken op de manier die Ellis voorstelt. Mannen gaan doodgewoon niet kijken naar films waarin ze voor lul gezet worden.

Aafke: Je moet de maatschappelijke oorzaken die zorgen voor zo'n lustbeleving, tot politiek strijdobject nemen en niet de voorstelling op zich, die daarvan een gevolg is. Dat vind ik het rare van zo'n redenering: iets aanpakken dat onschadelijk is. Het gaat erom te kijken welke materiële en ideologische voorwaarden dit soort voorstellingen mogelijk maken.

Sylvia: Volgens mij is dat toch een ander punt. Ellis zegt: je kunt een voorstelling niet louter analyseren als voorstelling. Je kunt bijvoorbeeld denken aan films over zelfhulpgroepen. Die worden niet voor mannen gedraaid, omdat die er iets heel anders mee doen dan waarvoor die films bedoeld zijn. Je kunt niet zeggen dat die films op zich progressief of feministies zijn. Hetzelfde geldt ook voor het Hite-report en andere boeken over vrouwelijke seksualiteit. Van de ene kant zijn ze goed voor vrouwen, maar ze hebben ook tot gevolg dat mannen erop gaan zitten geilen. Je kunt een voorstelling op zich niet beschouwen als progressief of wat dan ook; de relatie met de toeschouwer moet je er voortdurend bij betrekken.

Aafke: De relatie met die toeschouwer is evident. Het gaat er mij om hoe zo'n voorstelling er komt. Je moet de oorzaken van problemen aanpakken, niet de gevolgen.

Sylvia: Ik vind óók dat je oorzaken moet opsporen, maar je moet niet eerst de patriarchale verhoudingen willen veranderen, voordat je iets aan porno kunt doen. Het gaat er evenzeer om wat je op dit moment kunt doen. Ik vind het gruwelijk dat de meest afschuwelijke pornofilms op piratenzenders worden vertoond. Daar moet de vrouwenbeweging wat aan doen.

Annemiek: Het belangrijkste van Ellis vind ik dat hij wil onderzoeken wat mannelijke lust produceert, hij is een van de eersten die dat wil onderzoeken.

Margret: Bij Ellis is de vrouwelijke lust datgene wat mannen bestempelen als vrouwelijke uitingsvorm van seksualiteit. Dat is seksisties. Je gaat uit van mannen en spreekt dan over vrouwelijke lust. Ik noem datgene wat in pornofilms plaatsvindt geen lust, eerder een klinies gebeuren. Het woord lust is hierbij niet op zijn plaats.

Annemiek: Maar Ellis geeft de mánnelijke voorstelling van vrouwelijke lust weer.

Aafke: Dan moet Ellis expliciet zeggen dat hij de mannelijke visie op vrouwelijke lust portretteert.

Sylvia: Hij zegt toch voortdurend dat je de voorstelling op zich niet kunt definiëren, dan kan toch ook nooit de vrouwelijke lust op het doek staan?

Annemiek: Hij doet geen uitspraken over 'de' vrouwelijke lust. De inzet van zachte porno zou zijn het achterhalen van wat vrouwelijke lustbelevingen zijn. Zo worden er voorstellingen gekonstrueerd van lesbiennes, masturberende vrouwen en vrouwen die beantwoorden aan het mannelijke idee van actieve vrouwelijke seksualiteit. Nooit masturberende mannen. Daarmee is niet gezegd dat vrouwen zelf daaraan lust beleven. Het gaat om de voorstellingen die in de ogen van mannen vrouwelijke lust voorstellen.

Sylvia: Er zit duidelijk het lacaniaanse begrip van het verschil tussen signifiant en signifié in. Het beeld en de betekenis van het beeld zijn verschillende dingen. De betekenis wordt vastgesteld, doordat er een mannelijke kijker is. Een vrouw kijkt er heel anders tegenaan.

Aafke: De betekenis van vrouwelijke lust wordt afgeleid uit de kontekst en de kontekst is dat er niet bijstaat dat er iets verzwegen wordt.

6. *Veelvuldigheidsdenken en beweeglijkheid*

(Het is jammer dat in dit *Te Elfder Ure*-nummer het probleem van de begripsvorming niet explicieter aan de orde komt. Belichting van de beperkingen van het wetenschappelijk begrippenapparaat zou juist in verband met het schrijven in/over vrouwelijkheid heel zinvol zijn en een lektuur van teksten van Irigaray en Lacan verhelderen. Deze proberen juist de fiktieve eenduidigheid van begrippen in hun kontekst te determineren. Als Irigaray goed gelezen wordt zal blijken dat zij zich juist aan eenduidigheid wil onttrekken. Tegenover een voorlopig takties afstand houden van mannen staat bij haar dan ook niet alleen homoseksualiteit.)

Margret: De aanval op het denken in polariteiten kun je in de literatuur al eerder vinden. Rabelais bijvoorbeeld kun je plaatsen in het begin van de konstituering van het subjeet. Kristeva zegt dat bij Rabelais het lachen nog niet geïroniseerd is. Daarna komt de rationaliteit, die het denken gaat domineren. Op een bepaald moment heeft men zich zo blind gestaard op het subjeet, dat het

weer uit elkaar valt. De bedoeling van het steeds verder atomiseren van dingen was te komen tot een geheel, tot de laatste achterliggende ondeelbare eenheid. Juist het blindstaren op die ontologische oorsprongen leidde ertoe dat men merkte dat er geen oorsprong is, dat er alleen differentie is tussen de signifiant (de betekenisdrager) en de signifié (de betekenis), die weer verdwijnt op het moment dat de signifié signifiant wordt. Eigenlijk wordt op het moment dat je poogt zo dicht mogelijk bij iets te komen de illusie van een achterliggende eenheid kapot gemaakt.

Aafke: Ik vind het heel raar dat de ontwikkeling van het eenheidsdenken zo laat in de westerse kultuurgeschiedenis wordt gesitueerd. Foucault heeft het ook steeds over de 17e en 18e eeuw.

Annemiek: Foucault heeft het niet over het ontstaan van het eenheidsdenken, maar over verfijningen daarvan. Hij zegt dat juist de fixatie op het ontledingsgerichte kijken ons in staat stelde ontzettend pluriforme uitingvormen van seksualiteit vast te leggen; die werden vervolgens wel weer verdeeld in normaal en abnormaal.

Aafke: Ik heb het idee dat het eenheidsdenken al plaatsvond vanaf de klassieke oudheid.

Annemiek: Het eenheidsdenken wel. Maar het in staat zijn het denken productief in te zetten en bijvoorbeeld ontzettend veel vormen van seksualiteit te registreren en in kaart te brengen wordt pas mogelijk, niet door je blind te staren maar door te kijken en te ontleden.

Aafke: Ik denk dat er in onze kultuur pas sinds een paar eeuwen over seksualiteit wordt gesproken. Maar op zich is die manier van denken, die polaire tegenstellingen creëert, niet nieuw. De tegenstelling tussen eenheids- en veelvuldigheidsdenken is niet nieuw, maar al zo oud als onze kultuur is.

Sylvia: Bekijk de ontwikkelingen in de religie. Het denken dat er heel veel verschillende goden zijn en dat dat op een bepaald moment wordt geünificeerd in die éne god met als tegenstelling de duivel.

Riky: Het gaat er meer om hoe dat maatschappelijk funktioneert en hoe dat op grote schaal een doorwerking gaat krijgen. Dat wil Foucault aangeven. Daarom begint hij onder andere met de beschrijving van seksualiteit vanaf de 17e eeuw.

Margret: Nietzsche zei dat het nog 100 jaar zou duren voordat het zou worden begrepen. Daar heeft hij wel gelijk in gehad.

Sylvia: Andere mensen hebben toch ook dat eenheidsdenken doorbroken? Marx bijvoorbeeld doorbrak het door de maatschappelijke ontwikkeling te zien als dialektiek van klassen.

Annemiek: Dialektiek is door zijn hiërarchiese ordening ook een bepaalde vormen van eenheidsdenken, bovendien is het een vorm van lineair denken.

Aafke: In die zin dat elke differentiatie hiërarchie inhoudt. Een these impliceert altijd een antithese. Dat is ook eenheidsdenken.

Annemiek: Het impliceert ook, wat Kristeva zegt, het vooronderstellen van het andere. Het ene kan niet gedacht worden als het andere niet gedacht wordt. Daarmee kan het ene ook gemakkelijk tot maatstaf gemaakt worden voor het andere.

Sylvia: In het dialekties denken is het toch niet zo dat er een vast ene is en een vast andere? Juist het feit dat een synthese iets onmogelijks is, is toch ook een vorm van veelvuldigheidsdenken. Elke synthese op zich kan niet bestaan, roept weer iets anders op en zo gaat het maar door. Ik kan dat niet zien als staties denken.

Margret: Tussen staties en niet-differentieel denken is geen groot verschil. Niet-differentieel denken is denken in opposities, die ten opzichte van elkaar in een hiërarchiese verhouding staan.

Sylvia: Ik weet niet of ze persé gehiërarchiseerd moeten zijn. Het gaat erom of er een konflikt is tussen de twee, niet of de een boven de ander staat.

Aafke: Bij een konflikt heerst de veronderstelling dat er een is die gelijk heeft.

Sylvia: Dat is niet waar, want dan zou er geen dialektiek zijn. Dan zou een van de twee gelijk hebben en dus de macht bezitten.

Aafke: Maar het konflikt treedt op door ongelijkheid en zonder ongelijkheid is er geen beweging.

Annemiek: Het is niet toevallig dat er een soort tweedeling heeft plaatsgevonden tussen gevoel en ratio, waarbij de basis van die tweedeling ligt in de postulering van het mannelijke en het vrouwelijke. Die tweedeling loopt voortdurend langs scheidslijnen, waarbij datgene wat aan het vrouwelijke wordt toegedacht ook datgene is wat ondergeschikt gemaakt wordt aan de norm waarin het mannelijke heerst.

Margret: Ja, dat zegt Kristeva ook heel duidelijk.

Aafke: Wij zeiden zoëven dat er zonder ongelijkheid geen beweging bestond, maar als je doordenkt op de implicaties daarvan is dat heel griezelig.

Margret: In de dialektiek is er wel een beweging op grond van ongelijkheid. Anders zou er nooit een synthese mogelijk zijn.

Aafke: Het lijkt alsof onderschikking noodzakelijk is om maatschappelijke vooruitgang te bewerkstelligen.

Margret: Dat heb ik niet gezegd, alleen als denkvorm.

Sylvia: Als Simon over Lacan praat, zegt hij dat repressieloze relaties niet kunnen, dat deze ontzettend saai zijn. Dat klopt niet, want dan gaat het om konfliktvrije relaties. Ik ken geen saaiere relaties dan die waarin juist repressie is.

Aafke: Bovendien veronderstelt repressievrij dat er geen onbewuste meer zou zijn.

Jolanda: Het is heel eng om repressie en konflikt zomaar aan elkaar gelijk te stellen. Dat zijn twee verschillende dingen.

Annemiek: Ik ken geen goeie relaties zonder konflikten.

Sylvia: Als er geen konflikten meer zijn, betekent dat dat de repressie zo groot is dat konflikten niet meer kunnen. Denk maar aan heel starre huwelijksrelaties.

Margret: In hoeverre is het denken in termen van differenties nieuw: dat wil zeggen het denken in termen van en-en, naast elkaar, niet-hiërarchies? Wat betreft het mannelijke en het vrouwelijke zou je je verschillende seksualiteiten moeten voorstellen, die niet in een oppositionele relatie tot elkaar staan. Dit zou enorme implicaties hebben voor de verhouding tussen de seksen en de verhouding tot je lichaam.

Aafke: Dat is allang door Simone de Beauvoir gezegd. Zij zegt dat de angst bij mannen voor het ontbreken van een hiërarchie verschil tussen de seksen in een seksuele verhouding juist is, dat het zo saai is, dat er niets meer aan is. Zij schetst dan hoe interessant het juist kan zijn. Natuurlijk niet toevallig dat mannen dat interessante niet zien, terwijl vrouwen daar graag over willen denken.

Margret: Irigaray zegt altijd dat ze al deze vormen wil beschrijven als het mogelijk denkbare, maar er geen blauwdruk van wil maken. De Beauvoir doet dat laatste wel, vanuit zeer voor de hand liggende politieke redenen.

Sylvia: Hoe moet het dan? De verhouding tussen de seksen moet toch zo kunnen zijn dat er een tweeheid is, waardoor er een verschil is dat geen hiërarchiese ordening impliceert.

Margret: Door een niet-vergelijkbaar onderscheid.

Sylvia: Maar waarom moeten die man en vrouw – gedacht als toekomstideaal – persé verschillen in hun seksualiteit? Of alle mannen tegenover alle vrouwen?

Margret: Seksualiteit is dan een van de vele manieren om van elkaar te verschillen.

Annemiek: Maar, als Irigaray zegt dat je op een tactiese manier mannen voorlopig op een afstand moet houden en als een

heteroseksuele relatie al betekent dat mannen op een afstand gehouden kunnen worden, voorlopig, dan vind ik zo'n devies toch erg bezijden de werkelijkheid van veel vrouwen. Vanuit een taktiese overweging vraag ik me dan af hoe de vrouwenbeweging het zolang volgehouden heeft om heteroseksualiteit óf als iets verderfelijks óf als een individueel probleem van individuele vrouwen te zien. Heterovrouwen moesten dat maar zelf oplossen. De vrouwenbeweging heeft een aantal kanten van heteroseksualiteit geïdentificeerd, maar het leuke, het fantasievolle, het aardige ervan – wat er ook aanzit, anders bleven niet zoveel vrouwen hetero – is nooit besproken.

Aafke: Ik denk dat het heel dubbelzinnig is. Dat aardige, leuke is nooit ongemengd met conflicten of onderstromen die problematies zijn. Daarom ga ik er niet zo juichend mee in de weer.

Sylvia: Volgens mij is het zo dat heteroseksualiteit heel lang niet ter discussie heeft gestaan. Zodra dat wel het geval was moesten we over naar homoseksualiteit.

Margret: Maar het andere dan heteroseksualiteit is voor Irigaray niet homoseksualiteit. Zij vult de seksualiteit niet zo genitaal in. Het gaat om een duizendvormige manier van omgaan met iemand, aanraken, spreken, belangstelling enzovoort. Dat is weer die differentie. Zodra je zegt: geen heteroseksualiteit, impliceert dit niet automatisch homoseksualiteit.

7. Het vrouwelijke niet langer als gebrek

(In bijna alle theoretische artikelen worden begrippen ontwikkeld die de vrouw in haar historische en biologische context binden aan de symbolische en/of ironiserende schrijf- en leeswijze van de auteurs. Metaforisch gesproken leidt dat tot het probleem hoe je een tableau, of matrixmodel, in een lineair model kan persen. Irigaray wil geen nieuwe definitie van 'de vrouw' of 'het vrouwelijke' ontwerpen, zij wil ontsnappen aan eenduidigheid en interpretatie door anderen. Eerder zit ze te spotten – in een spel van vermening van tekstsoorten: literaire, wetenschappelijke, agitatie – met het inherente biologisme van de freudiaanse school, waarin het vrouwelijke tot aan de symbolische lezing toe als gebrek wordt gedefinieerd.)

Aafke: Lacan heeft voor mij een fixatie op het mannelijke genitaal of op het symbool ervan, de fallus, het verschil waarin het mannelijke

dominant is. Dat bekritiseert Irigaray zowel bij Lacan als bij Freud. *Margret*: Wat betreft de maatschappelijke implicaties ervan, niet als konstitueringsmechanisme. Irigaray bekritiseert het tekortschieten van Freud en Lacan door hen aan te vallen op de maatschappelijke implicaties van hun ideeën. In dat opzicht gaat ze iets anders doen. Ze verzet er zich tegen dat vrouwen het Elektra-komplex aangepraat wordt, dat ze maatschappelijk gezien vanuit het gebrek behandeld worden en dat de fallus als enig maatschappelijk symbool geldt. We hebben bij Van Wel gezien dat mannelijke seksualiteit funktioneert als enige seksualiteit. Ze hoeft niet eens meer te worden uitgesproken. Daar tegenover zet Irigaray in metaforen haar vrouwbeeld, wat alleen maar metafories kan...

Sylvia: Ze levert geen theorie over hoe het sekseverschil wordt gekonstrueerd. Daarom zeg ik dat ze buiten de psychoanalyse gaat staan. Enerzijds vind ik dat spel en die kritiek prima; tegelijk blijf ik vasthouden aan de noodzaak van een theorie over het ontstaan en zich herhalen van het sekseverschil.

Aafke: Jawel, maar een theorie kan aangevuld, verrijkt, bekritiseerd worden. Het is typerend voor een theorie dat ze bekritiseerd kan worden. Alleen een slechte theorie kan/mag niet bekritiseerd worden.

Sylvia: Een theorie kan wel bekritiseerd worden, maar daardoor ga je er buiten staan. Het levert kritiek op, maar geen nieuwe theorie. Ik vind het uitstekend dat de psychoanalyse bekritiseerd wordt, maar daarmee kun je haar niet weggooien.

Aafke: Het blijkt uit Irigaray's hele denktrant dat er enorm veel elementen uit de psychoanalyse blijven staan. Wat zij doet is er buiten gaan staan om beter te kunnen kijken wat eraan toegevoegd kan worden, want die theorie is niet perfekt. Als die dat zou zijn, zouden we kunnen ophouden erover te denken.

Sylvia: Ze voegt er niets nieuws aan toe.

Margret: Je kunt soms aan een theorie iets toevoegen door er iets af te halen.

Aafke: Ja, bepaalde fixaties.

Sylvia: Onder toevoegen versta ik iets lineairs, iets dat er bij komt. Laten we twee dingen onderscheiden: de mechanismen van het onbewuste en de manier waarop subjecten en objecten worden gekonstitueerd. Die beide ontdekkingen laat ze intact.

Margret: Daar gaat ze nauwelijks op in.

Aafke: Maar ze vecht de fixaties binnen de psychoanalyse wel aan. Bijvoorbeeld dat altijd weer het vrouwelijke parentheties wordt

behandeld. Ik denk dat ze daarin volkomen gelijk heeft. Er is steeds verzet, dat is het punt.

Sylvia: Ik ben het niet eens met Adams en Brown die Irigaray en Kristeva op één hoop gooien. Die britse vrouwen hebben er absoluut geen idee van hoe de diskussies in Frankrijk verlopen. Er gaapt een enorme kulturele kloof tussen franse en britse theoretika's.

Annemiek: Het matrix-denken van de franse theoretika's is in elk geval volstrekt anders dan het in één lineair model willen inpassen van de engelsen.

Aafke: Ik heb de indruk dat de franse vrouwen de psychoanalyse radikaliseren, terwijl de *m/f*-groep dogmatiseert. Ik vind het stuk van Adams en Brown een herhaling, wat het allemaal nog erger maakt.

Sylvia: Ik vind die herhaling niet zo erg, maar ik vind wel dat ze de franse diskussie niet aankunnen.

Margret: Bij Kristeva en Lacan moet men altijd rekening houden met het feit dat hun begrippen, zoals vader en moeder, in eerste instantie symbolies bedoeld zijn. Duidelijk wordt dit bijvoorbeeld als Kristeva spreekt over het 'effekt-vrouw' als het 'semiotiese'. Het is dus niet juist deze vast te leggen op de biologiese moeder, zoals Van Wel dat doet.

Anneke Coutinho-Wiggelendam

Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen

Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en anti-feminisme in
Nederland in de periode 1870-1919

In dit artikel behandel ik de argumenten die rond de eeuwwisseling naar voren werden gebracht om het emancipatiestreven van vrouwen te bekritisieren dan wel te rechtvaardigen. Deze anti-feministische en feministiese argumenten worden eerst afzonderlijk beschreven en vervolgens met elkaar vergeleken. We krijgen zo een beeld van het verzet dat destijds tegen de vrouwenbeweging bestond. Dit verzet kan men zien als een ideologische uitdrukking van de histories begrensde mogelijkheden tot vrouwenemancipatie in die tijd. Achtergrondgedachte bij deze opzet is dat inzicht in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen rond de eeuwwisseling noodzakelijk is om tot een juiste beoordeling van de eerste feministiese golf te komen.

Inleiding

De door de Franse Revolutie geproklameerde Rechten van de Mens bleken in de praktijk alleen voor de bemiddelde man te gelden. Vrouwen waren in de negentiende eeuw op alle nivo's ondergeschikt aan mannen. Hun rechtspositie was uitermate slecht. Dit gold voor gehuwde vrouwen meer nog dan voor ongehuwde vrouwen. Juridies gezien behoorde de vrouw tot het bezit van haar man. In huwelijksaangelegenheden had zij geen enkele bevoegdheid. Zelfs over haar eigen vermogen mocht zij niet zelf beschikken.

Van enige maatschappelijke bewegingsvrijheid was voor haar evenmin sprake. 'De vrouw vindt haar werk en de bevrediging van haar aktiviteitsbehoefte in huis en gezin', zo kon men lezen in een inleidende paragraaf van de Grondwet, die geïnspireerd was op de Code Civil uit de napoleontiese tijd. Voor burgervrouwen gold nog als enige mogelijkheid, tevens ideaal: huwelijk en moederschap. Door het sterker wordend, konkurrerend standsgevoel in de eerste helft

van de negentiende eeuw werd deze norm voor meerdere bevolkingslagen dwingend. Allerlei burgerlijke fatsoensregels waren hiervan een afgeleide: het was een schande wanneer een vrouw tegen betaling werk verrichtte, wanneer zij in het openbaar optrad of wanneer zij een geschrift publiceerde. Ongehuwde vrouwen uit burgerkringen moesten om deze redenen een onderkomen zoeken bij gehuwde broers. Als tegenprestatie namen zij een deel van de huishoudelijke taken op zich.

Het is niet eenvoudig te weten te komen hoe vrouwen uit burgerkringen hun situatie destijds ervoeren. Mij is weinig materiaal van vóór 1870 bekend dat door vrouwen geschreven is en dat hier enig licht op werpt. Waarschijnlijk was er sprake van een stilzwijgende berusting.¹ In de eerste helft van de negentiende eeuw was het onvoorstelbaar dat 'de vrouw uit de "betere" kringen, in 't romantische en in 't huiselijke verheerlijkt als fee, die poëzie bracht in het leven des mans (...) niet tevreden zou zijn.'²

In de loop van de jaren zestig traden er een aantal veranderingen op. De situatie van de ongehuwde vrouw werd klemmend: door de algehele economische achteruitgang was het onderhouden van ongehuwde vrouwelijke familieleden voor de burgerij een zware financiële last geworden. Hun economische afhankelijkheid werd een problematische zaak, alom erkend. Een zelfstandig inkomen was nog niet binnen bereik: behalve dat er een maatschappelijk taboe rustte op betaald werk voor vrouwen, misten zij het scholingsnivo dat voor een 'fatsoenlijke' baan was vereist. Degelijk onderwijs, ook voor meisjes, werd een maatschappelijke noodzaak.

Ook gehuwde vrouwen gingen zich meer en meer realiseren hoe beperkt hun bestaan eigenlijk was. Het uitsluitend bezig zijn met huishoudelijke zaken kon hen niet meer geheel en al bevredigen. Bovendien voelden zij zich dom en onwetend in het contact met opgroeiende zoons en met hun man. Een groep vrouwen was door hun liefdadige bezigheden eraan gewend geraakt zelfstandiger buitenshuis op te treden. Daarbij had zich hun gezichtsveld verruimd. Dit heeft waarschijnlijk bijgedragen tot een verhoogd zelfbesef, dat

1. Zo schreef J.B. Zwaardemaker-Visscher in 1898 over haar jeugd in de jaren veertig: '(...) maar wat zuchtte ik vaak onder dat eindeloze kopjes wasschen: och was ik maar een jongen, dan kon ik studeeren als mijn broeder en dominee worden', in: Johanna W.A. Naber, *Van onze oud-tantes en tantes*. Haarlem 1917, p. 195.

2. Annie Romein-Verschoor, 'Zo was het, zo werd het', in *Vrouwen van Nederland, 1898-1948*, samengesteld door M.G. Schenk, Amsterdam 1948, p. 28.

weer voorwaarde was voor het openlijk aan de kaak durven stellen van de beperkingen van het vrouwenbestaan.

Onder invloed van het industrialiseringsproces dat in Nederland in de jaren na 1870 goed op gang kwam, doemden er nieuwe onderwijs- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen op.³ Deze ontwikkeling zal zeker ook een rol gespeeld hebben bij het ontluiken van het feministies bewustzijn.

Doelstellingen van de feministen waren de sociale, juridische en politieke positie van vrouwen te verbeteren. De konkreter gestelde eisen hielden in: recht op studie, arbeid en op kiesrecht voor vrouwen. Met het recht op studie beoogden zij dat ook meisjes moesten worden toegelaten tot de h.b.s., het gymnasium en tot de universiteit. Het traditionele meisjesonderwijs bood geen enkel beroepsperspektief. Bij het opeisen van het recht op arbeid ging het er de feministen om dat alle beroepen voor vrouwen werden opengesteld en dat diskriminerende wetsbepalingen ten aanzien van de arbeidspositie van gehuwde vrouwen werden geschrapt. Geleidelijk aan groeide bij hen het besef dat zij zonder het vrouwenkiesrecht nog lang op de door hen gewenste wetswijzigingen konden wachten. De kiesrechteis werd vanaf 1898 het belangrijkste strijdpunt.

Opvallend is dat de feministen tegelijkertijd pleitten voor een herwaardering van het moederschap. Dit was nodig, omdat naar hun mening het opvoeden van kinderen een bewuster en verantwoordelijker gezinstak van vrouwen was geworden. In overeenstemming hiermee eisten zij een grotere, wettelijk vastgelegde zeggenschap over hun kinderen.⁴

Deze eisen werden geformuleerd door vrouwen uit de burgerij. In arbeiderskringen bestond weinig animo voor deze emancipatieproblemen. Daar lag de situatie totaal anders. Voor arbeidersvrouwen was het bittere noodzaak om buitenshuis te werken. Zij leden juist onder een teveel aan arbeid.

Binnen hun eigen milieu vormde de groep feministen een voorhoede. Zij stuitten op veel tegenstand. De kiesrechteis bijvoorbeeld vervulde meer dan twintig jaar de gemoederen van voor-

3. Denk hierbij onder andere aan Thorbecke's Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 en aan de verbeterde opleiding voor onderwijzeressen na 1860.

4. Volgens artikel 355 van het Burgerlijk Wetboek was de vader aangewezen om de ouderlijke macht uit te oefenen. M.W.H. Rutgers-Hoitsema, *Wetsartikelen, waaruit blijkt, dat de vrouw reden heeft over achterstelling te klagen en op herziening daarvan aan te dringen*. Amsterdam 1913.

en tegenstanders. Terecht wordt gezegd dat 'misschien (...) geen maatschappelijke ontplooiing zoveel en zulk onredelijk verzet (heeft A.C.) opgewekt als die der vrouwen.'⁵

Mijn materiaal met betrekking tot de feministiese en anti-feministiese argumenten beslaat een twintigtal brochures en een aantal boeken met een polemies karakter. Van beide kanten behoorden de auteurs tot de gegoede en intellectuele burgerij. Het gaat hier om een betrekkelijk kleine groep belangstellenden. Ze verwezen geregeld naar elkaar.

Alhoewel de anti-feministiese opvattingen gedeeld werden door brede lagen van de bevolking, heb ik gekozen voor publikaties van 'wetenschappelijke' zijde. Aan 'wetenschappelijke' gefundeerde uitspraken hechtte men veel waarde. Dat maakte hun invloed groot. De feministen verweerden zich ook voornamelijk tegen kritiek uit deze hoek. Interessant is het te zien hoe de wetenschap gebruikt werd in de strijd tegen het feminisme.

De brochures en het andere materiaal dateren uit de periode van 1870 tot 1919. In 1870 werden de anti-feministiese gemoederen voor het eerst heftig in beroering gebracht. De aanleiding was de publikatie van de feministiese brochure *Gelijk recht voor allen*, geschreven door Geesje Feddes onder het pseudoniem van 'eene vrouw'.⁶ Als sluitingsdatum ligt 1919 voor de hand. In dat jaar kregen vrouwen het kiesrecht. Daarmee was het belangrijkste strijdpunt van de laatste twintig jaar van de eerste feministiese golf ingewilligd.

Ik heb ervoor gekozen eerst de anti-feministiese en vervolgens de feministiese argumenten te bespreken. Ogenschijnlijk zou de omgekeerde volgorde logieser zijn geweest. Dat was ook aanvankelijk mijn opzet. Bij lezing van de brochures *Vrouwenkiesrecht, Pro en Contra*⁷ werd mij echter duidelijk dat kennis van de contra-argumenten steeds nodig was om de argumenten 'pro' emancipatie te

5. Clara M. Meijers in: W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*. Oorspr. uitgave: Leiden 1948, Sun reprint Nijmegen 1977, p. 136. Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de positie van burgervrouwen in de negentiende eeuw en van de vrouwenbeweging onder meer dit boek en ook: Werkgroep vrouwengeschiedenis Groningen, *Vrouwen, kiesrecht en arbeid, 1889-1919*. OWP 4, Groningen 1978.

6. Geesje Feddes, *Gelijk recht voor allen* (1870), herdrukt in: *Pleidooi voor het recht der vrouw*, met een inleiding van M.W.H. Rutgers-Hoitsema, Rotterdam 1895.

7. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, *Vrouwenkiesrecht, Pro en Contra*. Baarn 1906.

begrijpen. De feministen stelden zich in het algemeen defensief op ten opzichte van mogelijke anti-feministische kritiek en anticipeerden daar gedeeltelijk op.

1. Anti-feministische argumenten

De anti-feministen behoorden, zoals we zojuist al zeiden tot de intellectuele burgerij. Zo waren er onder de door mij bestudeerde anti-feministen drie artsen, waaronder twee hoogleraren, een advocaat, een nationaal-historikus en een 'privaatdocent' in de volkenkunde.⁸ Het ligt voor de hand dat deze academici, waar mogelijk, de wetenschap gebruikten ter ondersteuning van hun beweringen. Indertijd werd veel onderzoek gedaan naar de anatomiese, fysiologische en psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Het merendeel van de argumenten heeft betrekking op de aard van de vrouw en haar gezinsrol. We krijgen aan de hand hiervan een helder beeld van wat in anti-feministische ogen de ideale vrouw en de ideale man-vrouw verhouding is.

De aard van de vrouw

De 'vrouwelijke' aard vormde in de tijd rond de eeuwwisseling de belangrijkste inzet van discussies over de eventuele wenselijkheid van veranderingen waar de feministen voor pleitten. Tussen mannen en vrouwen, zo meenden de anti-feministen, bestonden fundamentele verschillen die waren terug te voeren op de verschillende aard van man en vrouw. Man en vrouw waren twee verschillende wezens met verschillende fysieke kenmerken en verschillende psychiese eigenschappen.

Het belangrijkste fysieke verschil was gelegen op het terrein van de seksualiteit. Terwijl een man op zijn tijd 'een krachtige sexuele prikkel' voelde, werd het seksuele leven van een vrouw beheerst door het moederinstinkt. Aan de mogelijkheid om moeder te worden ontleende elke vrouw haar wezenlijke karaktereigenschappen.⁹

Voorwaarde voor het kinderen kunnen krijgen is de maandelijks ongesteldheid van de vrouw. Ook uit dit verschil tussen man en vrouw werden door de anti-feministen konklusies getrokken over het

8. De woordvoerders van de anti-feministen waren voornamelijk mannen. De groep feministen bestond in hoofdzaak uit vrouwen.

9. C.J. Wijnandts Francken, *De vrouwenbeweging*. Haarlem 1896, p. 18.

wezen van de vrouw. Hierover laat ik Winkler, hoogleraar in de gynaekologie, aan het woord: 'Telken maand wordt het grote merendeel der vrouwen er aan herinnerd, dat zij in de voortbrengingsfaculteit een kroon bezitten, die bittere scherpe doornen verbergt. Telkens, want het zijn helaas onlustgevoelens die praevaleren, leert zij, de krachtens aangeboren eigenschappen tot lijderes gestempelde, de eigen persoonlijkheid op bijzondere wijze kennen.'¹⁰

Een andere biologiese aanwijzing voor fundamentele verschillen tussen mannen en vrouwen zagen de anti-feministen in het verschil in hersengewicht en hersenfunctie. Het hersengewicht van een man zou gemiddeld 100 tot 200 gram meer bedragen dan dat van een vrouw. Bij hem zouden bepaalde hersenwindingen zwaarder zijn dan bij haar. Hieruit werd gekonkludeerd dat de vrouw geringere of in ieder geval andere intellectuele capaciteiten had dan de man.¹¹ Het feit dat mannen eeuwig en altijd vrouwen hadden overheerst¹² en dat geen enkele vrouw, op een hoge uitzondering na, ooit iets gepresteerd had in de wetenschap¹³, droeg aan deze konklusie bij.

In anti-feministische ogen waren psychiese eigenschappen geworteld in de fysieke gesteldheid.¹⁴ De mogelijkheid om kinderen te baren en het kleinere gewicht van bepaalde hersenwindingen bij de vrouw werkten onuitwisbaar in op haar karakter. De kern van de vrouwelijke psyche bestond enerzijds uit een rijk en genuanceerd 'gemoedsleven', anderzijds uit een beperkt en simpel 'verstandsleven'. Een vrouw was minder egoïsties en meer in staat zich weg te cijferen. Ze was slimmer, behaagzuchtiger en meer belust op wraak. Deze laatste eigenschap werd echter niet zozeer fysiek verklaard als wel in verband gebracht met de concurrentie onder vrouwen om de gunst van de man. Verder bezat een vrouw een geringere graad van waarheidsliefde. Ze overdreef gemakkelijk, ze was wispelturig. Door haar neiging zich te verliezen in details had ze doorgaans geen oog

10. C. Winkler in: C. Winkler en H. Treub (red.), *De vrouw en de studie. Voordrachten en debatten*. Haarlem 1898, p. 40.

11. C. Winkler, 'Eenige opmerkingen over de anatomische en physiologische grondslagen eener psychologie der vrouwen', in: *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch Handboek*. 2 delen, Onder redactie van C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker, in: Amsterdam 1914 en 1918, hier deel I, p. 136.

12. S.R. Steinmetz, voordracht in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 85.

13. R. van der Mey, *Alleronaangenaamste bladzijden voor onze vrije-vrouwetjes*. Leiden 1903, p. 32.

14. Zie onder meer: C. Winkler, in: *Encyclopaedisch Handboek*, deel I, a.w., p. 122.

meer voor de grote lijnen. Dit gebrek aan intellectuele vermogens werd echter ruimschoots gekompenseerd door takt en intuïtie.¹⁵

Binnen deze visie bestond een zeer nauw omschreven idee over wat wel en wat niet 'vrouwelijk' was. Het 'vrouwelijke' en het 'mannelijke' sloten elkaar wederzijds uit en vulden elkaar aan. Vrouwen waren ongelijksoortig en ongelijkwaardig aan mannen. De mannelijke superioriteit betrof vaardigheden en eigenschappen die doorslaggevend waren voor iemands succes in de openbare sfeer: intelligentie, moed, doorzettingsvermogen en discipline. Dit alles neemt niet weg dat de anti-feministen de vrouw in andere opzichten verheerlijkten. Op deze verheerlijking en haar voorwaardelijkheid kom ik nog terug.

De anti-feministen zagen een direct verband tussen deze 'vrouwelijke' aard en de gezinsrol. In het moederschap vond 'het gemoedsleven der vrouw zijn schoonste uiting'¹⁶ en 'het huwelijk is de gebeurtenis in het vrouwenleven, het enige grote keerpunt, waarbij zij zich in waarheid tot volkomen vrouw ontpopt'.¹⁷ Voor de man lag het anders. Hij had iets te verliezen, wanneer hij in het huwelijk trad: zijn 'geestelijke vrijheid' en 'zelfstandigheid van oordeel'. Niet voor niets waren grote denkers doorgaans ongehuwd gebleven!¹⁸ Een vrouw daarentegen zou zich diep ongelukkig voelen, wanneer zij haar 'natuurlijke bestemming' niet bereikte. De ongehuwde vrouw, 'gedoemd tot een onvrijwillig echteloos leven', was op zoek naar een surrogaat dat compensatie kon bieden; in aanmerking kwamen onder meer sport, 'ziekenlijke dierenliefde' en emancipatie.¹⁹

Het feministies emancipatiestreven werd vooral gezien als een zaak van gefrustreerde ongetrouwde vrouwen. Het vrouwenvraagstuk was in essentie een huwelijksvraagstuk: wanneer men het huwelijk via wettelijke maatregelen weer aantrekkelijk maakte, zou het aantal ongehuwde vrouwen afnemen en het vrouwenvraagstuk op doelmatige wijze worden opgelost.²⁰

De anti-feministen staken hun minachting voor de ongehuwde

15. C.J. Wijnaendts Francken, a.w., pp. 4-10.

16. R. van der Mey, a.w., p. 20.

17. C.J. Wijnaendts Francken, a.w., p. 18.

18. Idem, p. 17.

19. Idem, pp. 10 en 11.

20. Vooronderstelling hierbij was dat het aantal ongehuwde vrouwen toenam, omdat het aantal huwelijksluitingen afnam; dit bleef echter, ook in die jaren, gestaag stijgen. H.M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw-Beroep-Maatschappij*. Utrecht 1969, p. 35.

vrouw niet onder stoelen of banken. Wijnaendts Francken, citeerde instemmend een zekere Ferrero, die ongehuwde vrouwen de 'derde sexe' noemde en hen vergeleek met 'asexuele werkbijen'.²¹ Vrouwen die geen 'natuurlijke' vrouwen waren vormden in anti-feministische ogen een geslachtsloze restgroep. Daartegenover stond hun verheerlijking van de gehuwde vrouw. Haar geluk was grenzeloos, wanneer zij getrouwd was met een man van haar dromen, een 'die haar tegen de buitenwereld en haar zelve vermag te beschermen'.²²

De 'ideale' vrouw was voor de anti-feministen een uitermate gevoelig en moederlijk type. Ze stelde haar leven in dienst van man en kinderen en bleef daarbij zelf op de achtergrond. Ze kende haar plaats. In haar man erkende zij haar meerdere. Zij volgde en gehoorzaamde hem dan ook blijmoedig. Duidelijk blijkt dat de anti-feministische vrouwen-verheerlijking niet geheel en al onvoorwaardelijk was. Jan Romein spreekt in dit verband van 'het afgodsbeeld onder de stolp'.²³ De stolp kan men opvatten als symbool voor het keurslijf van fatsoensnormen waaraan een vrouw zich te houden had.

De 'natuurlijke' taakverdeling was volgens de anti-feministen in het belang van de vrouw zelf, maar ook in dat van het gezin en de gemeenschap. Redenerend vanuit het algemeen belang benadrukten de anti-feministen de kwantiteit van het nageslacht. Steinmetz zag als enige tevens het belang in van een goede kwaliteit van de opvoeding.²⁴

21. C.J. Wijnaendts Francken, a.w., p. 19.

22. Idem, p. 9; zie ook: R. van der Mey, a.w., p. 9.

23. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. 2 delen, Leiden/Amsterdam 1967, hier deel II, p. 344.

24. S.R. Steinmetz, *Het Feminisme*. Leiden 1899, p. 25.

Hij meende dat het opvoeden grotere eisen aan een moeder met zich mee zou brengen. Verontwaardigd riep hij uit dat het heel dwaas was, dat vrouwen ander werk zochten juist op het moment dat 'wij (...) de echte moeder hoger dan ooit schatten'.²⁵

Wanneer de anti-feministen de gezinsrol van de vrouw ter sprake brachten, besteedden zij veel aandacht aan de materiële verzorging van man en kinderen. De door hen geïdealiseerde hiërarchie in de man-vrouw relatie is hiermee in overeenstemming. De ondergeschikte positie van de vrouw als een soort huishoudster is voorwaarde voor de vervulling van een dergelijke gezinstak. Opvallend is dat de anti-feministen nooit melding maakten van behoefte aan liefde en vriendschap.

Vrouwen die zich niet van de hen door de natuur opgelegde taken kweten, beschouwde men als nutteloos. Steinmetz sprak uit wat anderen voor zich hielden: ' 't is uitstekend, dat de voor het huwelijk ongeschikte vrouw niet trouwt en dus zelve helpt haar type te doen uitsterven'²⁶. Een extremer standpunt over de sociale overbodigheid van de ongehuwde vrouw is nauwelijks denkbaar.

De vrouw ongeschikt voor studie, arbeid en politiek

De anti-feministen waren van mening dat vrouwen met hun 'vrouwelijke' aard niet in staat waren de typies 'mannelijke' terreinen als studie, arbeid en politiek met sukses te betreden. Een studie en een werkkring zouden evenwel zo ingericht kunnen zijn, dat ze voor vrouwen toegankelijk waren. Er werd een nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen werkkringen en opleidingen waarvoor een zware geestelijke inspanning was vereist en die waarin meer een beroep werd gedaan op het gevoel. Men sprak van een 'verstandige' vrouwenopleiding. Het kiesrecht echter, behorende tot het terrein van de politiek, was een bij uitstek 'mannelijke' aangelegenheid. Hierover waren de polemieken dan ook het heftigst.²⁷

Zoals we zagen waren vrouwen vóór alles moederdier en waren hun intellectuele vermogens gering. Voor 'een serieuze en ernstige studie' kon de vrouw niet deugen. Zou ze tot de uitzonderingen behoren en de hersens daartoe wel hebben, dan miste ze

25. Ibidem.

26. Idem, p. 28.

27. Hierbij moet men echter niet vergeten dat de kiesrechteis in een latere fase van de vrouwenbeweging werd gesteld dan de twee andere eisen. De beweging was toen beter georganiseerd en had meer aandacht gekregen. Dit kan de grotere felheid van de reacties mede bepaald hebben.

eigenschappen, zoals doorzettingsvermogen en ambitie, om een studie tot een goed einde te brengen: 'wie niet in zichzelf den aandrang bezit om nachten lang wakker te liggen, met een vraag, wier beantwoording niemand dan hemzelf belang inboezemt, wie niet (...), laat die liever niet aan wetenschap doen.'²⁸ Bovendien ging het intellectueel bezigzijn van de vrouw ten koste van haar 'vrouw'-zijn. Haar lichamelijk welbevinden en haar zenuwgestel zouden eronder lijden. Ook haar voortplantingsvermogen zou er op den duur door aangetast worden.²⁹ Tenslotte tastte intellectuele inspanning haar rijke gevoelsleven aan. Dit zou zich wreken: 'wanneer de tijd komt, waarin de wetenschappelijke vrouw, uitgebloeide roos geworden, de rest harer affectieve eigenschappen, die zij zoozeer heeft ten onder gehouden, vervloekt, omdat zij die zeer ten onrechte heeft leeren minachten, zal dan een vrouwenbeweging haar troosten? Arme slachtoffers der overschatting der intellectuele eigenschappen.'³⁰

Als laatste punt blijft over de vermeende ongeschiktheid van de vrouw voor het kiesrecht. Alle anti-feministen waren ervan overtuigd dat een vrouw op een onverantwoordelijke wijze van het kiesrecht gebruik zou maken: '(...) zij mist een breedden kijk en beoordeelt politieke vraagstukken van het standpunt eener brave, doch min of meer bekrompen huismoeder. En die huismoederlijke beschouwingswijze moge uitstekend op haar plaats zijn in het gezin en 't gezellig verkeer, zij is allergevaarlijkst in de politiek.'³¹ Ook hier speelde een overmaat aan gevoel en een gering verstand de vrouw parten. In de politiek komt het aan op 'koel overleg en ver vooruitziende berekening, niet beïnvloed door medelijdende impulsen en gemoedsaandoeningen'. Het zou hierbij beter gesteld zijn met de gehuwde dan met de ongehuwde vrouw. Een gehuwde vrouw zou zich bezadigder opstellen en zou in haar man een autoriteit vinden waarop ze kon steunen. Ongehuwde vrouwen daarentegen 'zullen grootendeels een weerloze prooi zijn van de op het gevoel werkende ultra-democraten en dweeppzuchtige wereldhervormers'.³²

28. C. Winkler in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 83.

29. Zie onder meer: R. van der Mey, a.w., pp. 13 en 36.

30. C. Winkler in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 62.

31. R. van der Mey, a.w., p. 46.

32. Idem, p. 47.

Noodlottige gevolgen van het feminisme voor gezin en gemeenschap

Kernpunt van de zojuist beschreven argumenten is dat de 'vrouwelijke' aard de feministen in de weg stond. Een ander en veelvuldiger gebruikt argument om vrouwen van hun feministiese eisen af te brengen was dat gezin en gemeenschap hieronder zouden lijden.

We hebben gezien dat intellectueel gerichte vrouwen in de ogen van de anti-feministen een beperkt gevoelsleven hadden. De huiselijke haard dankte haar aantrekkingskracht nu juist aan de 'affectie' die er gevonden wordt, niet aan de 'wetenschap'.³³ Een gevoelsarme vrouw vervulde per definitie haar gezinstaken niet meer naar behoren. Winkler maakte een onderscheid tussen de moeder en de 'ontwikkelde gezellin', alsof de twee elkaar uitsloten.³⁴ Intelligente vrouwen waren bovendien minder vruchtbaar. Winkler sprak in dit verband van 'de toenemende geslachtsloosheid onzer eeuw'. Dit was een 'gruwzame' ontwikkeling. Om hieraan een halt toe te roepen prefereerde hij 'de huissloof, de door de wet vermoorde, maar toch springlevende, met kinderen gezegende, echte vrouw'.³⁵ Intelligente vrouwen waren bovendien geneigd de geboorten kunstmatig te beperken.³⁶ Gevolg van dit alles zou zijn: 'weinig kinderen van de beste vrouwen, vele van de zwakke exemplaren, voorttellen uit de minst wenselijke individuen'.³⁷ Er was sprake van een 'omgekeerde teeltkeuze': 'Geen veefokker zou ooit tot zoo'n dommen maatregel komen'.³⁸

Een intellectueel ingestelde vrouw verwaarloosde tenslotte haar toch al beperkt kindertal. Haar kinderen zouden verstoken zijn van een moreel verantwoorde opvoeding. Dit zou leiden tot een verhoging van de jeugdkriminaliteit.³⁹ Het spreekt voor zich dat dit alles noch in het belang van het gezinsleven, noch in dat van de gemeenschap kon zijn.

Voor de man was een ontwikkelde vrouw ook verre van ideaal. Ze miste al die eigenschappen die hij nu juist zo in haar waardeerde. Wijnaendts Francken waarschuwde de zich emanciperende vrouw dat

33. C. Winkler in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 63.

34. Idem, p. 45.

35. Idem, p. 57.

36. R. van der Mey, a.w., pp. 36-37.

37. S.R. Steinmetz, *Feminisme*, a.w., p. 19.

38. S.R. Steinmetz in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 86.

39. J.M. Sterck-Proot, *Wat er pleit tegen de beweging voor vrouwenkiesrecht*, Haarlem 1916, p. 10.

ze goed moest beseffen wat ze deed: ze liep het risico de 'ridderlijke hulde' en de 'verschonende toegeeflijkheid' van de kant van de man te verspelen.⁴⁰ Een treffender illustratie van de 'verering onder de stolp' ben ik niet tegengekomen. Een huwelijk met een dergelijke vrouw was bovendien een labiele zaak: een vrouw die zelf geld verdiende had zijn bescherming niet meer nodig. Voor de rust thuis had dit zeker gevolgen: '(...) gingen de vrouwen, prat op haar economische onafhankelijkheid en "mensenwaarde", bij ieder meningsverschil op haar achterste benen staan in plaats van zich verstandigerwijze aan de leiding van haar man toe te vertrouwen, dan ware de verhouding van hond en kat daarmee vergeleken nog idyllisch.'⁴¹ Een man was in dat geval feitelijk aan zijn lot overgelaten. Niets zou hem er dan ook van weerhouden toe te geven aan zijn lusten.⁴²

Een huwelijk waarbij beide partners zelfstandig ten opzichte van elkaar waren was op 'stuifzand' gebaseerd. 'Vrije liefde', dat wil zeggen 'de brooste en vergankelijkste van alle menselijke natuurdriften', kon twee mensen niet lang bijeen houden. De wereld was al met al op haar kop geplaatst: 'in plaats van de natuurlijke gevoelsdrang ondergeschikt te maken aan zedelijke doeleinden, maken ze (de feministen, A.C.) deze laatste tot speelbal van toevallige hartstocht en willekeur.'⁴³

Wanneer een vrouw, en zeker een gehuwde vrouw, zich met politiek bezighield, dan zou dit een algehele zedelijke verslapping tot gevolg hebben. 'De beginselen der kinderkamer'⁴⁴ zouden in het politieke leven worden gebracht en geen 'flink groeiende jongens' zouden meer 'stevig gedijen'.⁴⁵ Vrouwen konden bovendien nog het nationaal belang schaden met hun kortzichtig en onberedeneerd pacifisme.⁴⁶

Konkluderend kunnen we stellen dat er vanuit antifeministies perspectief voldoende redenen waren om vrouwen een aantal mensenrechten te ontfemen. Aan de 'vrouwelijkheid' van de vrouw, aan haar gezinsrol en aan de traditionele hiërarchie tussen mannen en vrouwen mocht hoe dan ook geen afbreuk worden gedaan.

40. C.J. Wijnaendts Francken, a.w., p. 11. Zijn huwelijk met de feministe W. Wijnaendts Francken-Dyserinck liep in 1916 op een echtscheiding uit.

41. R. van der Mey, a.w., p. 17.

42. S.R. Steinmetz, *Feminisme*, a.w., p. 23.

43. R. van der Mey, a.w., pp. 21-22.

44. Idem, p. 49.

45. J.M. Sterck-Proot, a.w., p. 44.

46. R. van der Mey, a.w., p. 46.

2. Feministische argumenten

Binnen de feministiese beweging bestonden verschillende stromingen. Zo kon men er een ethiese en een rationalistische stroming onderscheiden.⁴⁷ Het ethies feminisme had verreweg de grootste aanhang zowel onder de leden van de Bond voor Vrouwenkiesrecht als onder de leden van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Het rationalisties feminisme werd gepropageerd door een klein aantal radikalere leidsters van de Vereniging.⁴⁸ De verschillen tussen beide stromingen lagen meer op het theoretiese vlak dan op dat van de praktiese eisen. Aangezien het mij hier juist te doen is om de ideologische uitdrukking van het feministies streven, lijkt het me zinvol de verschillen waar nodig te belichten.

De rationalistische feministen ging het om een 'gelijkmaking der seksen'. Middel daartoe was economiese onafhankelijkheid en politieke ontvoogding van de vrouw.⁴⁹

De ethiese feministen was het niet om een uiteindelijke gelijkheid, maar om een gelijkwaardigheid van man en vrouw te doen. Hun motto luidde: 'gelijkwaardigheid bij ongelijkheid'.⁵⁰ De vrouw zou zich op meer terreinen dan het huisgezin begeven 'niet om daar de "gelijke" van den man te zijn, maar om ervan te leeren wat zij er als vrouw te leeren had, en er te geven wat zij er als vrouw geven kon.'⁵¹

De aard van de vrouw

Ook in feministiese ogen was een vrouw een ander wezen dan een man. Man en vrouw verschilden 'in lichamelijke kracht, in sommige levensfuncties, geaardheid en karaktereigenschappen.'⁵² Aan de bijzondere fysieke gesteldheid van de vrouw besteedden de

47. Deze begrippen werden destijds door de betrokkenen zelf gebruikt.

48. Werkgroep vrouwengeschiedenis Groningen, a.w., pp. 53-54. Van de door mij bestudeerde feministen werden Elizabeth van der Hoeven en Aletta Jacobs tot de rationalistische stroming gerekend. Clara Meijer-Wichmann, W.H.M. Werker, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Johanna Naber — alhoewel laatstgenoemde lid was van het hoofdbestuur van de Vereniging — behoorden tot de ethies feministiese stroming.

49. Aletta H. Jacobs, *Vrouwenbelangen*. Amsterdam 1899, p. 17.

50. Johanna W.A. Naber, *Wat heeft het feminisme de Nederlandsche vrouw gebracht? Wat mag het daarom van deze verwachten?* Den Haag 1934, p. 17.

51. Clara Meijer-Wichmann, *Vrouw en Maatschappij*. Oorspr. uitgave: Utrecht 1936, SUN-reprint, Nijmegen 1978, p. 156.

52. Aletta H. Jacobs en F.S. van Balen-Klaar, *Vrouwenkiesrecht*. Amsterdam 1913, p. 50.

feministen weinig aandacht, tenzij om bepaalde anti-feministische opvattingen hierover te ontkrachten. Zij waren met de anti-feministen van mening dat er wezenlijk 'vrouwelijke' eigenschappen waren zoals intuïtie, emotionaliteit en moederlijkheid. Deze eigenschappen beschreven zij meer dan dat ze trachtten deze tot in hun biologische wortels te doorgronden. Toch klonk ook bij het merendeel van de feministen de opvatting door dat dit specifiek 'vrouwelijke' een aangeboren kwestie was en daarom eeuwig en onveranderlijk. Het 'vrouwelijke' had iets 'doorleefds' en was 'bloedwarme werkelijkheid'.⁵³

Wel hadden zij oog voor een verband tussen intellectuele vermogens en maatschappelijke omstandigheden. In tegenstelling tot de anti-feministen twijfelden zij aan de 'natuurlijke' intellectuele minderwaardigheid van de vrouw. Deze was te wijten aan 'de opvoeding en aan rollen van speelpop, moederdiertje, en/of huissloof in het huwelijk'.⁵⁴ Mannen en vrouwen waren in intellectueel opzicht potentieel elkaars gelijke. Er was geen enkel bewijs voor het zogenaamde onlogies denken van de vrouw. Treub haalde een zekere Bisschop aan die, evenals Winkler, 'wetenschappelijk' onderzoek gedaan had naar het verband tussen hersengewicht en intelligentie. Volgens Treub was de 'nonsens' van dit soort onderzoek afdoende bewezen door het feit dat na Bisschops dood bleek dat zijn hersengewicht nog geringer was dan het gemiddelde van vrouwenhersens.⁵⁵ Toch voelde hij zich genooddaakt een eindeloze reeks van begaafde vrouwen op te sommen, teneinde het anti-feministies argument van het kleine aantal vrouwelijke geleerden te ontzenuwen. Dit toont aan hoe onzeker de feministen zich destijds op dit punt voelden.

Een ander teken van onzekerheid of veeleer van ambivalentie waren uitspraken in de trant van 'een vrouwelijke wijze van wetenschappelijk zijn'⁵⁶: vrouwen waren net zo goed als mannen in staat tot wetenschappelijk denken, maar dan wel op hun manier. Deze ambivalentie komt overeen met het dualisme in de feministiese zienswijze: de psychiese geaardheid wordt biologies, de intellectuele capaciteiten worden sociaal verklaard.

'Vrouwelijke' eigenschappen konden volgens de feministen geen

53. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 155.

54. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 8.

55. H. Treub in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 7.

56. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 157.

schade ondervinden van een ‘verstandsopleiding’. Ontwikkelde vrouwen hoefden niet aan gevoelsarmoede te lijden, de ‘vrouwelijkheid’ verdroeg zich uitstekend met de wetenschap.⁵⁷ Een bijkomstig voordeel van ‘meerdere’ studie was nog dat de typies ‘vrouwelijke’ zwakheden als suggestibiliteit en subjektiviteit zouden verdwijnen.⁵⁸ Ook politieke activiteiten verlaagden een vrouw niet en vermannelijkten haar evenmin. Haar vermogen tot persoonlijk en gevoelsmatig oordelen werd er door verdiept.⁵⁹

De feministen hadden een ruimer en flexibeler afgegrensde ‘vrouwelijkheid’ voor ogen dan het huis-, tuin- en keukenmodel van de anti-feministen. Clara Meijer-Wichmann sprak van een ‘nieuwe vrouwelijkheid’. Zij was van oordeel dat het vrouwelijkheidsbegrip moest worden aangepast aan de nieuwe vormen van vrouwenleven die in die tijd ontstonden.⁶⁰ De ‘ideale’ vrouw in feministiese ogen was een vrouw van wie de geestelijke horizon zich had verbreed en die in meer zaken was geïnteresseerd dan in haar gezin; die in staat was maatschappelijke verantwoordelijkheid te dragen en die zelfstandig een oordeel kon vormen. Ze behield echter haar moederlijke gevoelens. Haar hart bleef vurig branden. Vóór alles bleef zij vrouw.

Er bestond ook een minderheidsvisie – de rationalistiese – op de ‘ideale’ vrouw. Dat was een vrouw die zich had ontwikkeld tot ‘mensch’ in de hoogste betekenis van dat woord⁶¹, die de kans gehad had om niet zozeer haar ‘vrouwelijke’ als wel haar ‘algemeen menselijke eigenschappen’ te ontplooien⁶². De rationalistiese feministen hadden een ideaalbeeld voor ogen waarbij van het specifiek ‘vrouwelijke’ geen sprake meer was. Elizabeth van der Hoeven beseftte dat er een verband bestond tussen de ‘vrouwelijke’ aard en de ondergeschikte maatschappelijke positie van vrouwen. ‘Voortdurende

57. M.W.H. Rutgers-Hoitsema, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 100.

58. Idem, pp. 100-101.

59. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 166.

60. Idem, pp. 173-176.

61. Aletta H. Jacobs, *Vrouwenbelangen*, a.w., p. 83.

62. W.H.M. Werker, ‘De plaats der vrouw door het ethische feminisme bepaald’, in: *Encyclopaedisch Handboek*, deel I, a.w., p. 327. Als aanhanger van de ethiese stroming gaf hij het volgende commentaar op het rationalisties ideaal: ‘inderdaad, men kan zich indenken, dat er vrouwen bestaan, zóó gedisillusioneerd in hetgeen haar sekse-eigenschappen aan specifiek kunnen scheppen – of aan haar persoonlijk als geluk kunnen schenken – dat zij een nieuw ideaal zien in een mensch-zijn bóven de seksen’ (p. 312).

afstomping, intooming en opsluiting' hadden volgens haar de vrouw gemaakt tot wat zij was.⁶³

Ofschoon de overgrote meerderheid van de feministen bleef denken in termen van het patriarchaal⁶⁴ begrippenkader van 'mannelijk' en 'vrouwelijk', wisten zij het vrouwelijkheidsbegrip zó te verruimen dat dit hun feministiese eisen niet in de weg stond. Of, om met Jan Romein te spreken, het 'afgodsbeeld' lieten zij intact, de 'stolp' sloegen zij stukje bij beetje kapot. Ze waren niet in staat weerstand te bieden tegen de 'tirannie' die uitging van de vergoddelijking van de 'vrouwelijke' vrouw.⁶⁵

Het belang van de vrouw bij de feministiese eisen

Gebleken is dat de feministen de belangen van vrouwen terugbrachten tot twee nivo's. De feministiese zaak zou een praktische en een sociaal-psychologische kant kennen. Hun onderlinge verwevenheid komt duidelijk naar voren in de volgende passage over het recht op arbeid: 'die storm van onafhankelijkheid is een broodsquestie: moeten die duizenden dan maar veroordeeld worden tot genadebrood, in waarheid het brood, dat met tranen gegeten wordt, door wie nog een greintje gevoel van eigenwaarde bezit.'⁶⁶

Praktiese aspecten. De eisen van gelijke opleidingskansen en een daarmee overeenkomstig beroep werden door de feministen in eerste instantie gesteld met het oog op de deplorabele situatie van de ongehuwde vrouwen. Het was van groot belang dat zij in haar onderhoud konden voorzien. Behalve voor ongehuwde vrouwen waren gelijke opleidings- en beroepskansen ook van prakties nut voor de gehuwde, maar kinderloze vrouwen en voor vrouwen van wie de kinderen uit huis waren.⁶⁷ Doorgeredeneerd waren, aldus de feministen, deze kansen in het belang van elke vrouw. Niemand wist

63. E.H.M. van der Hoeven, 'Positie en taak der vrouw in de maatschappij', in: *Encyclopaedisch Handboek*, deel I, a.w., p. 295.

64. Het begrip 'patriarchaal' verwijst naar gezinsverhoudingen die overheersend waren bij de relatief zelfstandige, warenproducerende gezinseenheden in de 16e en 17e eeuw. Los van deze historische kontekst wordt het vrij algemeen gebruikt om te verwijzen naar verhoudingen en opvattingen die in het teken staan van de superioriteit van mannen en de inferioriteit van vrouwen. Het 'mannelijke' is norm, het 'vrouwelijke' is het andere.

65. Jan Romein, a.w., p. 360.

66. J. Aleida Nijland, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 90.

67. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 10.

immers van tevoren of zij ‘den regten Jozef’ ooit zou ontmoeten. Bovendien kende niet elke vrouw een ‘roeping’ tot het huwelijk.⁶⁸

Het vrouwenkiesrecht werd als volgt gerechtvaardigd: in het leven van vrouwen zou pas verbetering komen wanneer zij een vinger in de politieke pap kregen. ‘De erkenning van de vrouw als staatsburgeres zal haar in maatschappij en huisgezin plaatsen “naast” den man: er zal in het publieke leven even goed met “haar” rekening worden gehouden als met hem.’⁶⁹

De meeste feministen hadden in het algemeen ongehuwde vrouwen op het oog, wanneer ze de praktische kanten van de vrouwenbelangen bekeken. Aletta Jacobs vormde hierop een uitzondering. Zij pleitte voor verbetering van de rechtspositie van gehuwde vrouwen en wees op het belang van economische onafhankelijkheid ook voor hen. Tevens stelde zij regelingen voor als kinderbewaarplaatsen en moederschapsverzekeringen die het hen mogelijk moesten maken een eigen inkomen te hebben. Zij was een van de weinigen die deze belangen vertaalden in termen van macht en machtsconflict, en wees erop dat het uitsluitend de belanghebbenden zelf zijn die voor hun belangen kunnen opkomen.⁷⁰

Voor de meerderheid van de feministen, de meer ethies gerichte, was het stempel van minderwaardigheid, op vrouwen gedrukt door hen uit te sluiten van wezenlijke rechten, de grootste doorn in het oog.

Sociaal-psychologische aspecten. Het gekwetste eergevoel van waaruit Geesje Feddes tot het schrijven van haar brochure *Gelijk recht voor allen*⁷¹ kwam, is typerend voor de gevoelens van een toenemend aantal vrouwen in de jaren na 1870. Op een dag wilde zij een kennis uit de brand helpen door hem een som geld te schenken. Haar man zei schertsend dat ze daar niet het recht toe had. Hij had de uiteindelijke beschikkingsmacht over haar vermogen. Zeer verontwaardigd hierover ging Geesje de wetten bestuderen. Ze kwam tot de slotsom dat vrouwen evenveel, zo niet minder rechten hadden dan een ordinaire misdadiger.⁷² Wat haar vooral de ‘blos naar de wangen’ deed slaan was het genante en vernederende van de uitsluiting van vrouwen van een aantal rechten, alléén omdat zij vrouw waren. Ook al hadden vrouwen, zo redeneerde zij, geen enkele

68. Johanna W.A. Naber, *Wat heeft het feminisme gebracht?*, a.w., p. 43.

69. Aletta H. Jacobs en F.S. van Balen-Klaar, a.w., p. 58.

70. Idem, p. 18.

71. Zie noot 6.

72. Geesje Feddes, a.w., (zie noot 6), p. 4.

behoefte om voogdes of getuige te zijn bij een burgerlijke akte, dan was dat nog geen reden hen daartoe zomaar het recht te onthouden. Evenzo was het vrouwen er heus niet om te doen hun man niet meer te gehoorzamen. Het voerde echter te ver hen daar middels een paragraaf in het wetboek toe te dwingen.⁷³ Tot zover Geesje.

Menige vrouw werd ook vernederd, zo meenden de feministen, door het ontbreken van opleidings- en beroepsperspektieven. Ze was maar al te vaak gedwongen zich te verlagen tot 'huwelijkskoopwaar'.⁷⁴ Wanneer ze zich zelfstandiger op kon stellen, zou ze bovendien op meer respect van haar man kunnen rekenen. In plaats van een nuttig 'huismeubel' zou ze zijn 'levensgezellin' kunnen zijn. 'Het herwinnen van een waardige plaats voor de moeder van het toekomstig geslacht'⁷⁵ ging de feministen ter harte. Vaak werd zij in het gezin niet au sérieux genomen. Wanneer ze enige ontwikkeling had genoten, 'zal er niet zo spoedig worden gelachen door de zoons om het ernstig vermanende woord van moeder.'⁷⁶

Aan de talloze vernederingen waaraan ongehuwde vrouwen blootstonden, zou een einde komen door het vooruitzicht op een respectabel beroep.⁷⁷ In volstreekte tegenstelling tot de anti-feministen erkenden de feministen de waarde van een leven buiten huwelijk en gezin: 'thans moeten wij onzen meisjes bijbrengen de erkenning der gelijkwaardigheid van het gehuwde en het ongehuwde leven voor individu en staat'⁷⁸. Volgens Aletta Jacobs kon het leven van een ongehuwde vrouw zelfs waardevoller zijn dan dat van een gehuwde. In het huwelijk waren vrouwen vaak gedwongen afstand te doen van elke individualiteit.⁷⁹ Huwelijk en moederschap moesten in dienst staan van het 'volledig mensch' zijn van de vrouw en niet omgekeerd.⁸⁰ Zij sloeg het belang van de vrouw hoger aan dan dat van het gezin.

Voor de feministen van de ethiese richting lag dit omgekeerd: 'en van het aller meeste belang is tenslotte niet, dat de vrouwen

73. Idem, p. 23. Hierbij had zij artikel 161 van het Burgerlijk Wetboek op het oog: 'De vrouw is haren man gehoorzaamheid verschuldigd. Zij is verplicht met hem samen te wonen, en hem overal te volgen waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden.'

74. M.W.H. Rutgers-Hoitsema, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., pp. 105-106.

75. Catharina van Tussenbroek, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 67.

76. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 13.

77. M.W.H. Rutgers-Hoitsema, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 105.

78. Johanna W.A. Naber, *Wat heeft het feminisme gebracht?*, a.w., p. 40.

79. Aletta H. Jacobs, *Vrouwenbelangen*, a.w., p. 7.

80. Idem, p. 83.

economisch en politiek en geestelijk bezig zijn zelfstandig te worden, maar dat dit alles geleid heeft of bezig is te leiden tot een omvorming van de gezinsverhoudingen'⁸¹. Het is in dit licht bezien begrijpelijk dat de ethiese feministen zich in het algemeen drukker maakten over de waardigheid van de gehuwde vrouw dan over haar economiese onafhankelijkheid. Hiermee in overeenstemming is hun overtuiging dat er geen spanningsveld bestond tussen de emancipatie van de vrouw en het gezinsbelang.

Het gezinsbelang en de feministiese eisen

De meeste feministen meenden dat geëmancipeerde vrouwen 'vrouwelijk' zouden blijven, zo niet nog 'vrouwelijker' zouden worden. Een verstandelijke ontwikkeling van de vrouw kwam het gezin dan ook in veel opzichten ten goede. De feministen waren in het algemeen gevoelig voor anti-feministiese verwijten als zouden zij het gezinsleven ondermijnen. Ze stelden zich defensief op en spaarden kosten noch moeite om de genoemde tegen-argumenten te ontzenuwen. Mijns inziens kan met recht gesteld worden dat, althans op ideologies nivo, het de moeder- en echtgenoteverering geweest is 'die de maatschappelijke bevrijding van de vrouw (...) het meest in de weg heeft gestaan'⁸².

De feministen verwachtten dat potentieel onafhankelijke vrouwen huwelijk en moederschap zouden blijven verkiezen boven een carrière. Vrouwen maakten heus geen 'misbruik' van hun pasverworven vrijheden. 'Hoogste levensdoel' voor een gehuwde vrouw bleef het werken in en rondom het gezin.⁸³ Verder ging een huwelijk er kwalitatief op vooruit, wanneer vrouwen naast het huwelijk een alternatief hadden. 'Het leven ook buiten het gezin moest een inhoudrijk leven kunnen worden, opdat het huwelijk verheven werd boven de toevlucht voor allen.'⁸⁴ Het huwelijk wettigde niet meer de liefde, maar de liefde het huwelijk.

Een van de anti-feministiese schrikbeelden was een geëmancipeerde vrouw wars van huiselijke plichten. De feministen brachten daar tegen in dat ontwikkelde vrouwen de laatsten waren die hun huiselijke taken zouden verwaarlozen. Bovendien stond 'de gezonde

81. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 221.

82. Jan Romein, a.w., p. 345.

83. Geesje Feddes, a.w., p. 36.

84. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 220.

zin van de Hollandsche vrouw' daar borg voor.⁸⁵ Ook maakte studie een vrouw tot een betere moeder. Een ontwikkelde vrouw was in staat haar kinderen 'klaar te maken voor den moeilijken strijd in de grote maatschappij'⁸⁶. Hoe ruimer haar gezichtsveld, des te beter kon zij het karakter van haar kinderen vormen.⁸⁷ De materiële verzorging van de gezinsleden was niet meer de voornaamste taak van een moeder. deze lag nu op het emotioneel en geestelijk vlak.⁸⁸

Met de herwaardering van het moederschap beoogden de feministen waarschijnlijk een met deze nieuwe eisen overeenkomende maatschappelijke erkenning. De moederschapsverheerlijking was diepgeworteld in het feministies denken. Clara Meijer-Wichmann dacht dat het vrouwen bij het opeisen van rechten over hun kinderen niet zozeer te doen was om de rechten als zodanig, maar veeleer om 'een terugkeer tot het meest elementaire bewustzijn van den inniger samenhang van het kind met de moeder dan met de vader.'⁸⁹

Wat betreft de aantrekkelijkheid van een geëmancipeerde vrouw voor de man: zij bleef een man nodig hebben en was er niet op uit hem in de steek te laten. Het risico op echtscheiding werd juist kleiner naarmate de partners zich beter in elkaar konden inleven. Wederzijdse genegenheid en begrip, gebaseerd op gelijkwaardigheid, was een goede huwelijksbasis. 'Een in aanbidding opzien van de vrouw en een genadig neerzien van den man' kon dat nooit zijn.⁹⁰ De feministen hadden een man voor ogen die niet voor enkel zijn 'stoffelijke behoeften' een vrouw nodig had, maar die behoefte had aan 'een levensvriendin, een hartsvriendin'⁹¹.

Uit dit alles blijkt duidelijk dat, naar het oordeel van de feministen, het gezinsbelang niet zou hoeven te lijden onder het feministies

85. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 10.

86. M.W.H. Rutgers-Hoitsema, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., p. 105.

87. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 4.

88. In de twee essays, 'Het vrouwenleven thans' (1913) en 'De moraal in de maatschappij der toekomst' (1917) – in: *Vrouw en Maatschappij*, a.w., resp. pp. 94-151 en pp. 197-238 – beschrijft Clara Meijer-Wichmann op genuanceerde wijze de aard der veranderingen in levenswijze, gezinsrelaties en opvoeding bij de 'hogere' burgerij rond de eeuwwisseling.

89. Idem, pp. 125-126.

90. H. Treub, in: C. Winkler en H. Treub, a.w., pp. 27-28. Deze huwelijksvisie vertoont veel overeenkomsten met wat het echtpaar Wibaut een dertigtal jaren later het 'kameraadschappelijk' huwelijk noemt: zie *Wordend Huwelijk*, 1932.

91. Johanna W.A. Naber, *Van onze oud-tantes en tantes*, a.w., p. 210.

streven. De emancipatie van de vrouw kon juist in dienst gesteld worden van een 'verheffing der gezinsverhoudingen'.

Het gemeenschapsbelang en de feministiese eisen

Dat ook het gemeenschapsbelang de feministen ter harte ging, blijkt uit het feit dat zij angstvallig de door hen geëiste rechten hieraan toetsten. De leus van de radikale Vereniging voor Vrouwenkiesrecht 'vrouwenkiesrecht strekt tot voordeel van Allen, niet tot dat der vrouwen alleen' is illustratief in zoverre dat de feministen meenden dat hun streven niet botste met het algemeen belang. Het was wenselijk dat vrouwen zich bewogen op terreinen buitenshuis al was het alleen al om een tegenwicht te bieden tegen de 'vermannelijke' samenleving. Vrouwen konden met hun bijzondere geaardheid veel waardevols bieden.⁹² Dit waardevolle bestond uit eigenschappen als moederlijkheid, tederheid, mededogen met het zwakke en hulpbehoevende. Moederlijke gevoelens moesten wel verder reiken dan het eigen kind, altruïsme moest in de plaats komen van egoïsme.⁹³

Een grotere deelname van vrouwen aan het maatschappelijk leven zou leiden tot een verhoging van het zedelijk peil van de gemeenschap.⁹⁴ Geëmancipeerde vrouwen zouden in tegenstelling tot de 'huidige onbeduidende, bloedarme, zenuwzwakke schepseltjes' maatschappelijk nuttige arbeid leveren.⁹⁵ Men dacht hierbij aan sectoren als 'armenverzorging, drankbestrijding, de zorg voor het verwaarloosde kind en het woningtoezicht'⁹⁶. Ook de rechtspraak zou niet onberoerd door de vrouw blijven. Meer dan ooit tevoren zou deze in het teken staan van 'gevoel' en 'ontroering'. Daaraan werd nog toegevoegd dat 'de man zal blijven waken, dat aan het verstand geen afbreuk worde gedaan'.⁹⁷

Ook het vrouwenkiesrecht was in feministiese ogen een maatschappelijke noodzaak geworden. Wetten zouden veelzijdiger behandeld worden, wanneer hierbij zowel mannen als vrouwen betrokken waren. Met hun 'intuïtief-praktische blik' en hun 'meer persoonlijke' wijze van oordelen konden vrouwen een gezond tegenwicht bieden tegen de 'overmaat van abstraktie' van mannen.⁹⁸

92. W.H.M. Werker, in: *Encyclopaedisch Handboek*, deel I, a.w., p. 328.

93. Aletta H. Jacobs en F.S. van Balen-Klaar, a.w., p. 55.

94. Aletta H. Jacobs, *Vrouwenbelangen*, a.w., pp. 9-10.

95. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, in: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en Ar. Levy, a.w., p. 5.

96. Aletta H. Jacobs en F.S. van Balen-Klaar, a.w., p. 53.

97. W.H.M. Werker, in: *Encyclopaedisch Handboek*, deel I, a.w., p. 327.

98. Clara Meijer-Wichmann, a.w., p. 166.

Tevens konden zij met hun pacifistieser inborst de oorlogszucht van mannen indammen.⁹⁹

En tenslotte zou er minder geld over de balk gegooid worden, wanneer vrouwen, zuinig als zij waren, deelnamen in gemeentelijk en staatsbeleid.¹⁰⁰

Gekonkludeerd kan worden dat de feministen van rond de eeuwwisseling een onvoldoende rechtvaardigingsgrond voor hun eisen meenden te kunnen vinden in de belangen van vrouwen alleen. Zij deden veel moeite om aan te tonen dat zij met hun eisen anderen geen pijn deden en sterker nog, dat de gemeenschap als geheel erbij gebaat was.

3. *Vergelijkende analyse van het feminisme en anti-feminisme*

Zoals we eerder zagen was de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de negentiende eeuw betrekkelijk groot. Deze ongelijkheid was, met het daarbijbehorende burgerlijke waardensysteem, tot ongeveer 1870 vanzelfsprekend en onbetwist. Mannen waren er in geslaagd om vrouwen zelf het gevoel te geven dat zij minderwaardige wezens waren. Mannen hadden de macht om vrouwen te vernederen. Tegelijkertijd hadden zij de macht om vrouwen te verheerlijken. Zij stelden de voorwaarden vast waaraan vrouwen moesten voldoen, wilden zij recht hebben op deze verheerlijking.

Onder invloed van het moderniseringsproces ontstonden er na 1870 mogelijkheden voor vrouwen om de machtsverschillen met mannen te verkleinen. De vrouwenbeweging, die in dezelfde tijd ontstond, kan men zien als een versnellingsmoment in dit proces van afnemende machtsongelijkheid. Van de conflicten en spanningen die dit met zich meebracht vormen de polemieken tussen de anti-feministen en feministen een getuigenis.

Deze heb ik geïnterpreteerd vanuit de theoretiese gezichtspunten van Norbert Elias.¹⁰¹ Hierin vond ik goede aanknopingspunten voor mijn analyse. Hij beschrijft onder meer de veranderingen die zich

99. Idem, p. 195.

100. Aletta H. Jacobs en F.S. van Balen-Klaar, a.w., p. 52.

101. Norbert Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, Bern en München 1969², en 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders', in: N. Elias en John L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*. (Oorspr. uitgave: *The established and the outsiders*. Londen 1965) Utrecht/Antwerpen 1976, pp. 7-46.

voordoen in de psychiese structuur van groepen mensen, wanneer deze betrokken zijn bij processen van afnemende machtsverschillen.¹⁰² De volgende gedachtengang staat hierbij centraal. Gelijkwaardiger relaties vereisen van beide partijen een grotere mate van zelfbeheersing dan relaties die gekenmerkt worden door een grotere machtsongelijkheid. Dit brengt een verhoging van de schaamte- en pijnlijkeheidsdrempel met zich mee. Groepen van mensen in wier onderlinge verhouding een grote machtsongelijkheid is ingebouwd, laten zich in hun gedrag meer leiden door dwang van buitenaf – Fremdzwänge – in de vorm van bijvoorbeeld stokslagen, formele voorschriften en wetten, dan groepen mensen tussen wie de sociale afstand kleiner is. Bij laatstgenoemden gaan verinnerlijkte vormen van dwang – Selbstzwänge – in de vorm van een ontwikkeld geweten, sterkere schaamte- en pijnlijkeheidsgevoelens, een grotere rol spelen.

Verschillen

De anti-feministen verwezen systematies naar biologiese kenmerken van de vrouw teneinde aan te tonen dat zij geschapen was voor de gezinsrol. Zo was zelfstandig denken een kwaliteit die zij niet bij haar geboorte had meegekregen; opofferingsgezindheid en emotionaliteit echter wel. Bij de man lag het andersom. Het starre polariteitsdenken van de anti-feministen blijkt uit het feit dat er volgens hen geen sprake kon zijn van enige integratie van ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ kenmerken. Een vrouw zou om ‘vrouwelijk’ te blijven het eng omschreven ‘vrouwelijk’ gebied niet mogen overschrijden. Terwijl het aantal vrouwen toenam dat zich anders gedroeg dan men op grond van de hen toegeschreven ‘natuurlijke’ aard zou vermoeden, bleven de anti-feministen halsstarrig dit soort beweringen doen. In plaats van deze biologies-deterministische regel aan een kritiese analyse te onderwerpen beriepen zij zich op ‘wetenschappelijk’ onderzoek om met nog meer overtuiging het eigen gelijk aan te tonen. De uitzonderingen op deze regel brachten zij onder in de categorie van de ‘derde sexe’ of de ‘asexuele werkbijen’. Een tegenstrijdigheid hierbij is dat zij enerzijds de ‘vrouwelijke’ aard als een natuurlijk en onveranderlijk gegeven stelden, terwijl anderzijds deze aard zou vervagen bij besmetting door ‘mannelijke’ activiteiten.

Zoals we zagen beriepen ook de feministen zich op biologiese

102. Zie hiervoor zijn ‘civilisatietheorie’ in: *Ueber den Prozess*, deel II, pp. 312-454.

kenmerken, al deden zij dit minder star. Wilden zij aantonen dat vrouwen tot zelfstandig denken en handelen in staat waren, dan namen zij afstand van het biologies verklaringsmodel. In dat geval onderkenden zij een verband tussen menselijke eigenschappen en maatschappelijke omstandigheden. In overeenstemming hiermee definieerden zij de 'vrouwelijkheid' een stuk ruimer dan de anti-feministen. De 'nieuwe' vrouw studeerde, werkte en was politiek actief. In hun ogen was een evenwichtige integratie van traditioneel 'vrouwelijke' en 'mannelijke' elementen heel wel mogelijk.

Dat de feministen in staat waren patriarchale denkbeelden als de intellectuele superioriteit van mannen te ontzenuwen, kan men opvatten als uitdrukking van een vermindering van de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het getuigde in die tijd van veel moed om dergelijke ideeën openlijk aan de kaak te stellen. Deze moed konden zij opbrengen, omdat zij sterker in hun schoenen kwamen te staan.

Tussen de feministiese en anti-feministiese beweringen zijn verschillen terug te vinden in de mate van affektbeheersing. Men kan dit konstateren zowel bij de houding van de feministen en anti-feministen ten opzichte van vrouwen als bij het man- en vrouwbeeld dat beide voor ogen hadden.

De anti-feministen meenden dat aan vrouwen rechten ontzegd moesten worden, omdat zij niet in staat waren op een verantwoorde wijze met vrijheid om te gaan. Een eufeministische variant hierop is dat vrouwen bescherming van mannen nodig hadden en zonodig tegen zichzelf beschermd moesten worden. Vrouwen waren in hun ogen als kinderen, grillig en impulsief. Ze konden de gevolgen van eigen handelen niet overzien. Voor de anti-feministen was het dan ook terecht dat een vrouw haar man gehoorzaamde en hem volgde 'daar waar hij henen ging'. Bovendien waren er, zo meenden zij, talloze fatsoensnormen nodig om haar in de pas te doen lopen en haar te houden waar zij hoorde: in het gezin. Van enige verinnerlijking van dwang kon bij haar geen sprake zijn.

Volgens de feministen daarentegen was elke vorm van dwang die van buiten was opgelegd, niet alleen vernederend, maar ook overbodig. Vrouwen konden de nodige discipline opbrengen om zich ondanks nieuwe vrijheden van hun plichten te blijven kwijten. De feministen stonden vrouwen meer gedragsmogelijkheden toe en hun gedragsvoorschriften hadden daarbij een minder stringent karakter. Zo waren, om een voorbeeld te noemen, de meeste feministen tegen beroepsarbeid van de gehuwde vrouw met kinderen. Zij vonden

echter dat dit niet wettelijk verboden mocht worden. Elke vrouw of elk echtpaar moest hier in vrijheid over kunnen beslissen.¹⁰³ In feministiese ogen kon ook bij een vrouw het geweten als richtsnoer voor het handelen dienen.

De anti-feministen schreven mannen meer verantwoordelijkheidsbesef en zelfdiscipline toe dan vrouwen. Toch had ook hij bepaalde vormen van uiterlijke dwang nodig en met name dan wanneer het er om ging zijn 'natuurlijke' driften te beteugelen. Een man ging zich liederlijk gedragen, wanneer hij door zijn vrouw was verlaten. De formele huwelijksband, het symbool van de 'zedelijkheid', kon hem in toom houden. De anti-feministen maakten de feministen er een verwijt van dat zij de 'natuurlijke gevoelsdrang' van de man maakten tot 'een speelbal van toevallige hartstocht en willekeur'.

De feministen dachten omgekeerd dat mannen 'zachter' zouden optreden, wanneer zij in het openbare leven met meer vrouwen in contact kwamen. Een man zou zich dan meer beheersen. Dat zij mannen een grotere driftgebondenheid toeschreven, blijkt ook uit hun opvatting dat mannen méér behoeften hadden dan alleen de 'stoffelijke'.¹⁰⁴ In overeenstemming hiermee is hun overtuiging, dat het een belangrijker taak van de vrouw was man en kinderen emotioneel op te vangen dan te voorzien in hun materiële behoeften. Een huwelijksrelatie kon pas hecht en duurzaam zijn, wanneer deze was gebaseerd op liefde, genegenheid en begrip. Gelijkwaardigheid van man en vrouw was in deze voorwaarde.

Vanuit anti-feministies perspectief was een huwelijk van een man met een zelfstandige vrouw op 'stuifzand' gebaseerd. Zij had een man niet wezenlijk meer nodig. Een huwelijk met als enige grondslag 'vrije liefde' kon hecht, noch duurzaam zijn. Dit was wel het geval, wanneer de vrouw afhankelijk van en ondergeschikt was aan de man. De anti-feministen beseften niet dat een huwelijk, gebaseerd op liefde, slechts vrij is binnen bepaalde grenzen; dat een dergelijk huwelijk een grote mate van zelfbeheersing en van wederzijds met elkaar rekening houden met zich meebrengt. Gelijkwaardige relaties zijn minder gebonden aan voorschriften 'van buitenaf' dan formele hiërarchiese relaties. Bij gelijkwaardige relaties worden de voorschriften meer

103. Johanna W.A. Naber, *Wat heeft het feminisme gebracht?*, a.w., p. 30.

104. De feministiese kritiek op de dubbele moraal moet men eveneens in deze betekenis opvatten. De feministen eisten niet voor vrouwen een even grote seksuele vrijheid op als mannen zich per traditie hadden toegeëigend. Zij eisten omgekeerd van hen een even grote zelfbeheersing als bij vrouwen traditioneel het geval was.

verinnerlijkt en wordt het geweten een belangrijker richtsnoer voor het handelen. De huwelijksverhoudingen, zoals de feministen die voor ogen hadden, staan kortom meer in het teken van affektbeheersing dan die waar de anti-feministen voor pleitten.

Verschillen in affektbeheersing zijn ook terug te vinden in de wijze waarop de anti-feministen en feministen zich persoonlijk uitlieten over vrouwen. De anti-feministen gaven herhaaldelijk blijk van hun minachting voor de vrouw. Met name voor de ongehuwde vrouw hadden zij een arsenaal aan beledigende opmerkingen in petto. Zo was het prettig dat de ongehuwde vrouw door ongehuwd te blijven meehielp haar eigen 'type' te doen uitsterven. Bij andere anti-feministen ben ik geen teken van afkeuring over een dergelijke uitspraak tegengekomen. Verder kwamen de anti-feministen tamelijk ongegeneerd op voor de belangen en rechten van de man. Wanneer hij iets 'noode verdroeg', had zij zich te schikken. Dit was voortdurend de moraal van hun verhaal. Hieruit blijkt hun gebrek aan inlevingsvermogen en aan identifikatie met vrouwen.

De feministen, waaronder zich ook een kleine groep mannen bevond, spraken positiever en met meer respect over vrouwen. In hun ogen waren vrouwen volwaardige mensen. Hun 'vrouwelijkheid' was juist te lang ondergewaardeerd gebleven. Zij gaven blijk van verontwaardiging, wanneer zij de vernederingen beschreven waaraan vrouwen moesten blootstaan. Hun schaamte- en pijnlijkhedsdrempel lag wat dit betreft hoger. Zij oefenden in hun houding ten opzichte van vrouwen meer zelfdwang uit. Mensen leven zich in het algemeen pas in anderen in, identificeren zich met hen en houden met hun gevoelens en belangen rekening, wanneer deze anderen worden beschouwd als gelijkwaardig of als bovengeschildt.¹⁰⁵

Samenvattend kunnen we stellen dat de anti-feministen idealen formuleerden over vrouwen, mannen en hun onderlinge relaties die thuishoorden in een voorgaande periode, waarin de machtsongelijkheid tussen hen nog betrekkelijk groot was. De feministen droegen idealen uit die representatief waren voor een latere periode, gekenmerkt door een kleinere machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. De anti-feministen wilden de klok terug-, de feministen wilden haar vooruitzetten.

105. N. Elias, *Ueber den Prozess*, a.w., deel II, pp. 372-374.

Overeenkomsten

Zoals we zagen dachten niet alleen de anti-feministen, maar ook de feministen in termen van het begrippenkader 'mannelijk' en 'vrouwelijk'. Het 'vrouwelijke' was ook in feministiese ogen 'natuurlijk', eeuwig en onveranderlijk. Daarbij hadden de feministen een nog groter vertrouwen dan de anti-feministen in de onuitroeibaarheid van deze aard. De anti-feministen waren ervan overtuigd dat vrouwen veel van hun 'vrouwelijkheid' zouden verliezen, wanneer zij zich begaven in de wereld van mannen. De feministen dachten omgekeerd dat het 'vrouwelijke' zo iets wezenlijks was dat de samenleving 'gefeminiseerd' zou worden bij een grotere maatschappelijke deelname van vrouwen. Min of meer tegenstrijdig aan dit rotsvaste vertrouwen was hun angst om zelf voor 'onvrouwelijk' te worden uitgemaakt. Johanna Naber beweerde zelfs dat feministen die zich niet hielden aan de 'vrouwelijke' omgangsvormen, geen echte feministen waren. Van de weeromstuit idealiseerden zij het 'vrouwelijke' in hoge mate. Het schijnt een bekend verschijnsel te zijn dat in tijden waarin de traditioneel ondergeschikte groep de mogelijkheid krijgt haar machtskansen te vergroten, zij doorslaat en gaat overdrijven.¹⁰⁶ De feministiese vrouwelijkheidskultus moet in dit licht worden gezien.¹⁰⁷

De gezinsrol van de vrouw werd door de feministen evenmin ter discussie gesteld. Alhoewel in hun ogen de ongehuwde staat niet minderwaardig was aan de gehuwde staat, bleef het 'hoogste levensdoel' toch de rol van moeder en echtgenote. Zij rechtvaardigden het opeisen van rechten voor vrouwen zelfs met het argument dat zij dan beter waren toegerust voor hun gezinstak. De feministen ervoeren het niet als problematies dat het de exclusieve taak van de vrouw was om voor de andere gezinsleden te zorgen. Wat ontbrak was wel maatschappelijke erkenning van deze belangrijke taak. Uitgezonderd de kleine minderheidsgroep van de rationalistische feministen waren zij van mening dat het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw met kinderen een ongewenste zaak was.¹⁰⁸

106. N. Elias, *Gevestigden*, a.w., p. 13.

107. Men kan deze vrouwelijkheidskultus vergelijken met de *négritude*-filosofieën van een aantal zwart-afrikaanse leiders. Zij idealiseerden de zwarte mens om de blanken tijdens het dekolonisatieproces van hun superioriteitsgevoelens te onttrennen en de afrikaanse bevolking meer zelfrespect te geven.

108. De feministen verschilden in dit opzicht niet van mening met de meerderheid van de socialistinnen in die tijd. Zie hierover: Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919. Nijmegen 1973.

Een andere overeenkomst tussen de anti-feministen en de feministen is dat beide geregeld verwezen naar de belangen van gezin en gemeenschap. De anti-feministen deden dit om de feministiese eisen te ontkrachten, de feministen om aan hun eisen kracht bij te zetten. Een ontwikkelde vrouw voedde haar kinderen beter op, was een gesprekspartner voor haar man en had een positieve invloed op de samenleving. Zelfs de rationalisties ingestelde Aletta Jacobs sprak over een 'verhoging van het zedelijk peil' en van een 'vermenselijking van de samenleving'. Uit dit alles blijkt dat de feministen van rond de eeuwwisseling de belangen van de vrouw ondergeschikt maakten aan die van gezin en gemeenschap.

Genoemde overeenkomsten tussen de feministiese en anti-feministiese opvattingen vallen vooral op tegen de achtergrond van het feministies bewustzijn van de tweede golf. Feministen benadrukken nu het onderdrukkende karakter van de verheerlijking van de gezinsrol, van de moederschapsideologie en van de vrouwelijkheidskultus.¹⁰⁹ Twee belangrijke strijdpunten van de huidige vrouwenbeweging zijn, in overeenstemming hiermee, het afdwingen van faciliteiten om moeders in de gelegenheid te stellen buitenshuis te werken en het doorbreken van het rolpatroon naar sekse, zowel binnens- als buitenshuis. Vanuit deze tijd zien we scherper in welke opzichten het feministies denken van rond de eeuwwisseling nog sterk beïnvloed was door de patriarchale opvattingen van de negentiende eeuw.

109. Renate Rubinstein trachtte in haar verzamelbundel *Hedendaags feminisme* aan te tonen dat de tweede golf feministen nog net zo de 'vrouwelijke' aard verheerlijken. Mijs inziens maakt ze zich hierbij schuldig aan een bekende 'strategie van gevestigden': het afschilderen van de hele groep buitenstaanders, de feministen in dit geval, naar de 'slechtste' kenmerken van het 'slechtste' deel van deze groep. (Zie N. Elias, *Gevestigden*, a.w., pp. 11-12.) Dat zij als vrouw deze strategie hanteert, hoeft geen verbazing te wekken. Er zijn altijd buitenstaanders die zich liever met de gevestigden identificeren.

Mieke Aerts

De toekomst van de vrouwengeschiedenis

Het heeft weinig zin een boek na te vertellen, zeker niet als er binnen een half jaar meer dan 15.000 exemplaren van verkocht zijn. Ook lijkt het me weinig zinvol alleen maar te herhalen wat al door anderen naar voren is gebracht in recensies van en discussies over *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* (hierna GVT) – want om dat boek gaat het hier. Een tenslotte vind ik dit niet de juiste plaats om uitgebreid in te gaan op de politieke konklusies waar in GVT naar toe wordt geschreven. De evaluaties van de eerste algemene nederlandse vrouwenstaking zijn trouwens elders volop aan de gang.

Ik wil me in het volgende beperken tot het plaatsen van enkele kanttekeningen bij de overwegend negatieve reacties die GVT in academische vrouwenkringen heeft opgeroepen. In deze reacties wordt volgens mij over het algemeen kunstmatig een veel te groot verschil gesuggereerd tussen GVT en 'echte vrouwengeschiedenis', wat er jammer genoeg toe leidt dat de problemen die GVT en 'echte vrouwengeschiedenis' samen delen, al te gemakkelijk worden afgedaan. Typerend voor de sfeer waarin de discussies tot nu toe vaak verlopen zijn, is de prominente aanwezigheid van oneigenlijke argumenten.

Nadat Aukje Holtrop (in *Vrij Nederland*) al gestruikeld was over het gebrek aan humor in GVT (?), ergeren Selma Sevenhuijsen (*Lover*) en Mirjam Elias/Els Kloek (*Serpentine*) zich aan de al te grote stelligheid of zelfs betweterij waaraan GVT zich schuldig zou maken, iets wat trouwens ook voortdurend in mondelinge discussies wordt gesteld. Sinds wanneer is echter de toon waarop een bewering gedaan wordt een criterium voor haar geldigheid? Nog vreemder is een dergelijk 'verwijt' wanneer de recensentes in dezelfde adem hun bewondering uitspreken voor het lef dat Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot hebben gehad met het schrijven van zo'n omvattend boek. Lef mag, als je het maar niet hardop zegt? Kom nou.

Een beetje ergerlijk wordt het wanneer dezelfde recensentes in de

ene alinea vol waardering zijn voor de leesbaarheid en toegankelijkheid van GVT, om in de alinea daarop des te harder uit te kunnen halen naar de misleidende werking die er van een dergelijke toegankelijkheid zou uitgaan. Sevenhuijsen gaat zelfs zover om de angst uit te spreken, dat lezeressen zich zozeer door de simpelheid van GVT van hun 'gezonde twijfel' zullen laten beroven, dat er een 'onjuiste historische beeldvorming' in hun hoofden zal ontstaan, die dan weer jarenlang door 'anderen' zal moeten worden 'gecorrigeerd'. Van betweterij gesproken.

En dan is er nog de kwestie met de voetnoten. Sevenhuijsen, Kloek en Elias redeneren zo: er staan geen voetnoten in GVT, daarom is niet te controleren waar de beweringen vandaan komen en dus deugt er niets van de geloofwaardigheid van GVT. Geen voetnoten, dus fout? Inderdaad, zo kun je op het eerste gezicht zien of een boek niet deugt. Deugen dus niet (ik noem maar wat) *De lage landen bij de zee* en *Erflaters van onze beschaving* (J. en A. Romein), deugen maar zeer betrekkelijk *Tipje van de sluier 1* en *2* (waarin bijvoorbeeld Josine Blok en Mirjam Elias/Els Kloek geen voetnoten hanteren)? Flauw? Inderdaad, maar het is net zo flauw om met de noodzaak van voetnoten te schermen alsof dat het alleenzaligmakende middel is om blijk te geven van wetenschappelijke openheid. In laatste instantie is de geloofwaardigheid van een histories verhaal altijd gebaseerd op de helderheid van de redenering, niet op een, door maar zeer enkelen te controleren batterij van voetnoten. En wat helderheid betreft lijkt me op GVT weinig af te dingen.

Maar goed, er zijn ook een aantal bezwaren tegen GVT geformuleerd waar ik het zeer mee eens ben. Bij voorbeeld: na de eerste vijf hoofdstukken gaat het boek bedenkelijk veel lijken op een ordinair handboek, inklusief uitglidders in de richting grote mannengeschiedenis; de gebruikte literatuur is bepaald niet up to date (zij het nu ook weer niet zo'n willekeurig zootje als Elias en Kloek suggereren); met name ontbreekt de verwerking van recent vrouwengeschiedenisonderzoek; mede daardoor wordt weinig recht gedaan aan de eigenaardigheden van de moederlandse geschiedenis; en tenslotte wordt het bestaan van de fem-soc-stroming weggeschreven uit de meest recente geschiedenis van de vrouwenbeweging – overigens het enige in het oog springende geval waarin er (zoals ook Sevenhuijsen signaleert) wel degelijk sprake moet zijn van het 'bewust liegen', dat Van Baalen (in *De Groene*) onverenigbaar acht met wetenschap.

Gezien dergelijke bezwaren kan in ieder geval worden

gekonkludeerd dat er aan GVT heel wat te verbeteren valt. Maar hoe zit het nu met de grote lijnen van het boek? Op dit nivo heeft de kritiek zich vooral toegespitst op het feit dat vrouwen in GVT bijna uitsluitend verschijnen in de rol van slachtoffers. Daartegenover stellen de recensentes dat er ook moet worden gekeken naar de rol die verinnerlijking van onderdrukking door vrouwen zelf speelt (Sevenhuijsen, Kloek/Elias, Elias ook in *De Groene*) en naar de vooruitgang in de geschiedenis voor vrouwen (Sevenhuijsen). Hoewel deze kritiek heel radikaal aandoet, liggen er een aantal vooronderstellingen aan ten grondslag die bij nader inzien niet onverenigbaar zijn met de GVT-benadering. Ook de kritiek blijft immers uitgaan van een en-en schema: je hebt onderdrukking én verinnerlijking van onderdrukking, of je hebt onderdrukking enerzijds en vooruitgang anderzijds. In dat geval is het slechts een kwestie van ruimte en tijd of je binnen één boek op beide zaken in moet gaan. Wanneer Van Baalen en Ekelschot dan ook aankondigen dat zij deze moeilijke vragen in hun 'volgende boek' zullen behandelen, zijn de recensentes uitgepraat (zie *De Groene*). Mij lijkt het daarom zeer gewenst de methodologische houdbaarheid van het en-en schema *als zodanig* te onderzoeken. Misschien kan dan gelijk het probleem worden meegenomen van de funktionalistische verklaringswijze, want Van Baalen en Ekelschot zijn bepaald niet de enigen die zich in geniale vaagheid hullen als het om de precieze logika van bepaalde historische ontwikkelingen gaat.

Verder vind ik het jammer dat door de eerdergenoemde kritiek niemand meer ingegaan is op de meer specifieke inhoudelijke hypothesen van GVT. Die over de biologiese wortels van het vrouw-manverschil (mannetjes zijn tamelijk overbodig) vind ik wel leuk, maar niet overtuigend. Waarom zouden mannetjes hun overbodigheid niet ook hebben kunnen omzetten in vreedzame spelletjes? De stelling dat de grote lijn van de geschiedenis neerkomt op het versterken van de (zakelijke) banden tussen mannen ten koste van die tussen vrouwen vind ik niet onaannemelijk, gezien bijvoorbeeld recente Amerikaanse discussies (*Signs, Feminist Studies*) over de ontwikkeling en plaats van 'female culture'.

Een andere kwestie die zeker ook nadere discussie verdient is de manier waarop er in GVT gewerkt wordt met het marxisme. Voor Van Baalen en Ekelschot is het marxisme de theorie van de werkende mens of, zoals Anneke van Baalen het zelf zegt: 'Hoe langer je bezig bent in de vrouwenbeweging, hoe belangrijker uitbuiting wordt als uitgangspunt voor analyse. Je begint met de strijd tegen seksueel

geweld, maar haat en geweld blijken steeds meer de buitenkant te zijn, terwijl de kern is: uitbuiting. Bij het zoeken naar theoretische aanknopingspunten kom je vanzelf bij Marx terecht. Want aan de ene kant was hij konstant bezig de vrouwenhelft van de sociale werkelijkheid onder tafel te werken, maar tegelijkertijd was hij in staat om zó logisch te denken, dat zijn vooronderstellingen ook op de rest van toepassing zijn.' (*Discorsi*, p. 13, zie ook *De Groene*, en *GVT*, p. 116.) Een nogal beperkt, om precies te zijn ekonomisties, interpretatie-kader dus. (En als het volgende boek inderdaad zal gaan over de psychologie van de 'verinnerlijking', is het klassieke koppel ekonomisme/humanisme volledig, maar dit terzijde.) Ook hier geldt weer dat *GVT* misschien een stuk rechtlijniger, maar zeker niet kwalitatief anders te werk gaat als de meeste soc-fem historika's. Een voorbeeld: in *Verborgene arbeid*, *vergeten arbeid* (in discussies over *GVT* vaak aangehaald als hét voorbeeld van een vrouwengeschiedenis-publikatie) komen de algemene konklusies van Selma Leydesdorff neer op het 'afleiden' van het bestaan van huisindustrie in Nederland uit de rentabiliteitslogika van het kapitaal. Weliswaar houdt Leydesdorff voortdurend slagen om de arm in de trant van 'patriarchaat en kapitalisme bepaalden samen het karakter van de huisindustrie', maar dan wordt 'patriarchaat' toch weer ingevuld met 'arbeidsdeling tussen de seksen'. Natuurlijk is *Verborgene arbeid*, *vergeten arbeid* al een paar jaar oud, maar dat neemt niet weg dat de denktrant in dit boek minder ver van *GVT* afstaat dan in de discussies nu gesuggereerd wordt. Een expliciete afrekening met allerlei vormen van ekonomisties-marxistische geschiedschrijving is nog steeds heel hard nodig, en daar komt dan wel wat meer bij kijken dan alleen het uitspreken van een loyaliteitsverklaring richting socialisme (bijvoorbeeld Elias/Kloek in het voorwoord bij *Tipje van de sluier I*).

Het duidelijkst zie ik de verborgen overeenstemming tussen *GVT* en de opvattingen van de verschillende recensentes als het om de vraag gaat, wat eigenlijk de relatie is tussen vrouwengeschiedenis en vrouwenbeweging. De recensentes doen het voorkomen alsof er tussen hen enerzijds en Van Baalen/Ekelschot anderzijds een grote kloof gaapt: aan de ene kant gaat het om het bedrijven van (echte) wetenschap, aan de andere kant wordt met wetenschap politiek bedreven (het meest expliciet: Elias en Kloek in *Serpentine*). Ikzelf heb deze kloof echter niet kunnen ontdekken in de visies op de kwestie die beide partijen verwoorden. Van Baalen/Ekelschot: 'Dit boek hebben we geschreven om te laten zien dat de samenleving veranderbaar is; (...) omdat wij geloven dat de bestudering van de

veranderlijkheid, de bewegelijkheid van de geschiedenis, inzichten verschaft voor de aanpak van het heden, en daarom de toekomst' (GVT p. 14). Kloek en Elias (*Serpentiné*): 'Wij willen geschiedenis gebruiken om te laten zien hoe betrekkelijk de waarden en de normen van iedere (dus ook onze) samenleving zijn. Als je kan laten zien dat in het ene tijdperk de vrouwen al het werk moesten doen en in het andere tijdperk de vrouwen alleen op de sofa mochten liggen, kun je ook duidelijk maken dat er voor vrouwen een andere toekomst mogelijk moet zijn.' Sevenhuijsen: 'Geschiedenis kan ondersteunend werken voor de feministiese strijd nu, maar dat lukt slechts als we de tegenstrijdigheden in de geschiedenis erkennen.' Kloek/Elias (*Tipje 1*): 'Ten eerste willen we de vrouwenbeweging van nú handvaten bieden om van het verleden te leren, want we zijn er zeker van dat je makkelijker en beter kan vechten voor veranderingen in je positie als je weet hoe die positie zo gegroeid is. Bovendien is kennis van het eigen verleden belangrijk voor de bewustwording van vrouwen.'

Kortom: *iedereen* wil de geschiedenis politiek gebruiken en het is moeilijk voorstelbaar hoe vanuit zulke gelijksoortige uitgangspunten een bevredigende kritiek zou kunnen worden ontwikkeld op de GVT-manier van geschiedschrijven. Het is in dit verband tekenend (en jammer!) dat koryfeeën van de nederlandse vrouwengeschiedenis in een discussie met de schrijfsters van GVT tegenover stelligheid niet zoveel meer kunnen zetten dan verbijstering en verholten bewondering (zie *De Groene*).

Naar mijn mening zou de vraag naar de relatie tussen vrouwengeschiedenis en vrouwenbeweging precies andersom beantwoord moeten worden als in de boven geciteerde uitspraken. Niet in de bruikbaarheid voor de beweging, maar in de *specificiteit van de geschiedschrijving zelf* zou eventueel een feministies gehalte moeten worden gezocht. Het gaat er dan niet zozeer om wat je met geschiedenis wilt laten 'zien', maar *waarom, en vooral hoe, nu net met geschiedenis*. In concreto: wie de betrekkelijkheid van waarden en normen aan de orde wil stellen, zou ook een sprookje kunnen vertellen (*Vrouwen tegen de verdrukking in* van De Bonte Was), of science fiction schrijven (*The female man* van Joanna Russ), of antropologie bedrijven (welke drie bezigheden trouwens gezien sommige ontdekkingen van Margaret Mead uitstekend kunnen samengaan). Sterker nog: het is niet geheel toevallig dat het voornaamste werk van Marx niet een 'geschiedenis van het gewone volk' is, maar een theoreties werk als *Het Kapitaal*. Juist historika's

die zich (ook) marxisties geïnspireerd noemen, zouden het belang van de vraag 'hoe het nu allemaal zo gekomen is' niet als evident gegeven moeten aannemen, lijkt me. Kortom: ik wacht met spanning op bijdragen van vrouwengeschiedenisvrouwen waarin de feministiese wetenskapskritiek die zij de afgelopen jaren vooral prakties beoefend hebben, ook theoreties zal worden erkend en geëxpliciteerd. Maar daarmee heb ik het terrein van de geschiedenis van de vrouwentoekomst verlaten voor dat van de toekomst van vrouwengeschiedenis.

Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot – *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*. Amsterdam (De bonte was) 1980.

Recensies

Aukje Holtrop, 'Beter, verantwoordelijker, menselijker, in: *Vrij Nederland*, kleurkatern, 14 juni 1980, pp. 28, 39.

Selma Sevenhuijsen, 'Geschiedenis is niet overal goed voor', in: *Lover*, jrg. 7, nr. 4, december 1980, pp. 150-152.

Ineke Bozelie/Marianna Pel, 'Geschiedenis van de Vrouwentoekomst', in: *Discorsi* (subfakulteitsblad van politikologie, UvA), jrg. 14, nr. 5, januari 1981, pp. 11-13.

Mirjam Elias/Els Kloek, 'Het simplisme van "Geschiedenis van de vrouwen-toekomst"', in: *Serpentine*, jrg. 1, nr. 9, maart 1981, pp. 40-41.

'Jullie denken te veel in termen dat vrouwen kwaad moeten worden'. Debat tussen Anneke van Baalen, Marijke Ekelschot, Anet Bleich, Mirjam Elias, Josine Blok en Els Kloek, in: *De Groene Amsterdammer*, 25 maart 1981, pp. 10-11.

De politiek van de relatieve autonomie

Onze bijdrage aan de discussie over vrouwenstudies¹ is gericht op de vraag naar de *status* van vrouwenstudies. In deze discussie is soms gekozen voor een manier van wetenschap bedrijven die uitgaat van bewuste partijdigheid in de vorm van (gedeeltelijke) identifikatie van onderzoekster en onderzochten en die gericht is op de doelen van de vrouwenbeweging.² In het artikel 'Lof der Rede' wordt daar stelling tegen genomen ten gunste van een eerherstel van 'de' objectieve wetenschap.³ Het 'om de wereld te kennen moet je haar veranderen' botst op het 'om de wereld te veranderen moet je haar kennen'.⁴

De verhouding tussen wetenschap en politiek is ook in de vrouwenbeweging een aktueel probleem. De twee posities die we hierboven aanduiden staan recht tegenover elkaar: de direkte dominantie van de politiek in de wetenschap in konfrontatie met een wetenschappelijk gefundeerde politiek. Beide posities zijn niet de onze. Wij zien wetenschap en politiek als verschillende realiteiten

1. Wanneer wij in dit artikel spreken over 'de discussie over vrouwenstudies', bedoelen wij de discussie zoals die gevoerd is in *Socialisties-Feministische Teksten 3*, Amsterdam (SARA) 1978; in de nota's *Vrouwenstudies aan de fakulteit der sociale wetenschappen*, Amsterdam 1977, en *Seksistiese wetenschap verandert niet zomaar*, Amsterdam 1979; in de werkmappen van de Landelijke Themadagen te Utrecht: *Feministisch onderzoek*, Utrecht 1979, en *Methodologie/theorie/feminisme*, Utrecht 1980; en de discussiebijdragen in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*.

2. Meestal beroept men zich op de 'Methodische postulaten', zoals die in 1977 door Maria Mies tijdens een lezing op het Heksenkollege in Nijmegen zijn geformuleerd.

3. Anet Bleich, Ulla Jansz, Selma Leydesdorff, 'Lof der Rede', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 2, jrg. 1, 1980, nr. 2, pp. 209-223; voortaan te noemen 'LdR'. We zullen veel verwijzen naar dit artikel (verwijzingen in de tekst en niet in de noten), omdat hierin voor het eerst uitdrukkelijk wordt geprobeerd de ontwikkeling van vrouwenstudies als wetenschap te funderen.

4. Deze tegenstelling is gesignaleerd door Aafke Komter en Marijke Mossink, 'Kenniss of verandering', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3, jrg. 1, 1980, nr. 3, p. 355.

(praktijken mag ook), waarin noch de wetenschap de 'waarheid' van de politiek is, noch de politiek de 'werkelijkheid' van de wetenschap.

Dit artikel valt uiteen in twee delen. In het eerste deel gaan we verder in op de verhouding wetenschap en politiek. Een ander punt, dat de voornaamste inhoud van het tweede deel uitmaakt, is de overheersende positie van de 'methode' in de discussie over vrouwenstudies, in het bijzonder in de discussie over feministies onderzoek. We hebben ons afgevraagd waarom de thematiek van de *herkenning* (de vrouw als onderzoekster en als onderzochte) daarin zo prominent is. Het lijkt ons dat de herkenning, voor zover deze gebruikt wordt als uitgangspunt en niet als onderzoeksprobleem, eerder vertroebelend dan verhelderend heeft gewerkt. Wij zijn van mening dat een feministiese politiek in de wetenschap verre van eenduidig is. Dubieus wordt deze politiek waar ze de pretentie heeft al een feministiese wetenschap te zijn.

1. Feminisme en wetenschap

De truuk van de 'relatieve autonomie'

In 'Lof der Rede' wordt gesproken over de 'relatieve autonomie van de wetenschap' (p. 211). Wat is hier 'relatief autonoom'? Het lijkt niet veel meer dan het verbod een bepaalde praktijk (wetenschap) te reduceren tot andere praktijken (politiek). De term 'relatief' schijnt de relativiteit daar weer van aan te geven: wetenschap heeft natuurlijk wel iets met politiek te maken. Wij vinden dit wat al te gemakkelijk een oplossing suggereren. De term 'relatieve autonomie' is nuttig om het probleem van de verhouding van wetenschap tot andere praktijken te stellen, niet om het op te lossen.

De term 'relatief autonoom'⁵ verwijst in de eerste plaats naar een eigen ('autonome') werkzaamheid, een eigen werkterrein van de betreffende praktijk, in dit geval de wetenschap. Eerste vraag is dan:

5. De term 'relatieve autonomie' is geïntroduceerd door de franse filosoof L. Althusser. In een verhaal over de verschillende praktijkvormen, de economiese, politieke, ideologiese, technische en wetenschappelijke, gebruikt hij de term 'relatieve autonomie' bijv. op de volgende manier: 'Die zwischen diesen Praxisformen bestehenden Abhängigkeits- und Gliederungsverhältnisse denken wir, indem wir ihren *Unabhängigkeitsgrad* denken, ihren Typus 'relativer' Autonomie, die wiederum durch ihren Typ der Abhängigkeit von der 'in letzter Instanz bestimmenden' Praxis der Oekonomie festgelegt sind.' (L. Althusser, *Das Kapital lesen I*, Hamburg 1972, p. 77, vertaling van Lire le Capital, Parijs 1968.

wat is het eigen terrein, de eigen realiteit van een bepaalde wetenschap? Welke middelen gebruikt zij en welk produkt levert zij op?

De term 'relatief' verwijst naar de vraag van de preciese relatie van deze praktijk met andere praktijken. Wij zien niet in waarom op voorhand uitgegaan moet worden van een bepaalde relatie, laat staan één van overheersing van een van beide elementen in die relatie. In 'Lof der Rede' wordt aangenomen, dat de wetenschap sturend is of zou moeten zijn voor de politiek ('om de wereld te veranderen moet men haar kennen'). Zo wil men bijvoorbeeld uitgezocht hebben of slogans wel echt 'waar' zijn.⁶ Volgens ons zijn slogans niet 'waar', ze zijn al of niet effectief. Daarentegen wordt door veel schrijfsters in de discussie tot nu toe, in navolging van Maria Mies⁷, de politiek, de doelen en de strategie van de vrouwenbeweging als richtinggevend voor de wetenschap gezien ('om de wereld te kennen, moet men haar veranderen').

De ene stellingname roept de andere op. Zo prikkelt een uitspraak uit 'Lof der Rede': 'Wij zijn er tegen om de wetenschap te politiseren aan de hand van de politieke positie die wij nu (en dat is altijd tijdelijk) innemen' (p. 211), ons dan ook tot de volgende omkering: wij zijn er tegen om de politiek te 'verwetenschappelijken' aan de hand van de wetenschappelijke positie die wij nu (en dat is altijd tijdelijk) innemen. Wij missen met zoveel woorden een stelling over de 'relatieve autonomie van de politiek'. We worden voor de keuze geplaatst om ofwel de wetenschap te onderschikken aan de politiek of de wetenschap over de politiek te laten heersen. Het is echter de vraag of 'de politiek' (de vrouwenbeweging) een dergelijke boven- of onderschikking wel ambieert.

Het blijft ons inziens van belang om ten aanzien van vrouwenstudies als wetenschappelijk en de vrouwenbeweging als politiek terrein eerst de vraag te stellen naar de *eigenheid* van beide terreinen. Wat is hun respectievelijke realiteit, welke middelen

6. 'Een voorbeeld hiervan is de bij akties veel gebruikte stelling, dat het lezen van pornografie tot verkrachting zou leiden. Het zou nuttig zijn wanneer wetenschappelijk onderzocht zou worden of dit werkelijk zo is.' (A. Bleich e.a., a.w., p. 211 noot).

7. '(...) dass die Wahl des Forschungsgegenstandes nicht mehr die Beliebigkeit der Einzelnen Sozialwissenschaftlerin oder ihren subjektiven Karriereinteressen überlassen bleiben kann, sondern abhängig sein wird von den allgemeinen Zielen und den strategischen und taktischen Erfordernissen der sozialen Bewegung zur Aufhebung von Ausbeutung und Unterdrückung von Frauen.' (M. Mies, a.w., p. 32).

gebruiken zij, welke produkten leveren zij? Pas deze manier van ondervragen van enerzijds het wetenschappelijke en anderzijds het politieke terrein levert het materiaal om de vraag naar de relatie van de betrokken wetenschap met de politiek te kunnen stellen.

Wijzelf houden ons hier alleen bezig met de vraag naar de wetenschap: wat is vrouwenstudies? We hopen daarmee problemen van de relatie vrouwenstudies/vrouwenbeweging vanuit de kant van de wetenschap te kunnen formuleren. De vraag naar de eigenheid van de politiek en wat zich van daaruit aan problemen voor de relatie met een wetenschap laat formuleren laten we dus in het midden.

Wetenschap

Wat is de specifieke realiteit van de wetenschap? In 'Lof der Rede' wordt een onderscheid gemaakt tussen een wetenschappelijke theorie en andere theorieën ('politieke theorie', p. 210), maar onduidelijk blijft waar dit onderscheid in bestaat. Er wordt onder meer gesproken over 'ordering van feiten volgens bepaalde criteria' (p. 211) en over 'rationaliteit' (p. 218) als kenmerken van wetenschap, maar van beide is evident, dat ze voor elke soort van theorie gelden.

Hoe kun je een wetenschappelijke van een niet-wetenschappelijke theorie onderscheiden? Nemen we een bekend voorbeeld uit de geschiedenis van de scheikunde. Aan het einde van de achttiende eeuw dacht men, dat het wezen van iedere verbranding erin bestond, dat zich van ieder verbrandend lichaam een stof afscheidde welke men phlogiston noemde. Toen een nieuw gas werd ontdekt dat vrij van phlogiston leek te zijn en waarvan bleek dat het verdween als men er iets in verbrandde, noemde men dit gas 'vuurlucht'. Deze ontdekking van de zuurstof, want daar ging het om, kon pas produktief worden toen de onderzoeker Lavoisier aan de hand van dit gegeven de bestaande chemiese theorieën doorwerkte om tot de ontdekking te komen, dat deze nieuwe luchtsoort een nieuw chemies element was, dat zich *verbindt* met de verbrandende lichamen, niet zoals het phlogiston, dat bij verbranding uit deze lichamen zou *verdwijnen*. Pas deze theoretiese omwenteling was dus wetenschappelijk produktief, de ontdekking van het gas zelf eigenlijk nog niet. Een theorie is dus wetenschappelijk te noemen wanneer ze in staat is binnen een eigen werkelijkheid van begrippen een objekt te formuleren, dat niet *afhangt* van de verwijzing naar de empiriese werkelijkheid, maar in staat is tot een samenhangende konstruktie van een eigen terminologie.

De empiriese ontdekking, het gas, is één ding, de wetenschappelijke konstruktie van een theorie daarover een ander. Het element van de konstruktie, van wat men wil 'waarnemen' en wat niet, geeft de principiële mogelijkheid van meerdere konstrukties al aan: de geschiedenis van elke wetenschap is er een van strijd tussen konstrukties, tussen zienswijzen en formuleringen van het objekt. Wij vinden het naïef als (zie 'Lof der Rede') de eigen waarneming uitgebannen moet worden ten gunste van een blijkbaar gegeven manier van abstraheren van feiten uit 'de' werkelijkheid tot een theorie.⁸

We zijn ons ervan bewust een 'enge' opvatting van wetenschap te hanteren. De term 'wetenschappelijk' gebruiken we dus niet voor alle onderzoeksprodukten of produkten die in een bepaald sociaal systeem, bijvoorbeeld de universiteit, worden geproduceerd. Het lijkt ons nog steeds zinvol de term wetenschap te gebruiken voor die *begrensde* theoretiese praktijken die een eigen theoreties terrein formuleren door het steeds te problematiseren. Kriteria zijn dan niet algemeen, maar slechts in relatie tot dit (altijd voor een bepaalde wetenschap specifieke) objekt te formuleren. Essentieel is dus de wijze waarop een bepaald theoreties systeem theoretiese problemen formuleert. De vraag naar de specificiteit van de wetenschap is dan altijd een vraag naar de specificiteit van (een van) de verschillende wetenschappen.

Een wetenschap in de zin van een afgerond geheel van inzichten over 'de' werkelijkheid is in deze opvatting niet mogelijk. Eerder dan een coherente mens- en/of maatschappijvisie te zijn is wetenschap volgens ons een speciale manier om bepaalde visies te ondervragen, namelijk middels konstruktie van een eigen theoreties objekt. Een wetenschap bestaat als zodanig wanneer ze produktief is in het problematiseren (in tegenstelling tot het geven van antwoorden, dat een ideologie impliceert). Pas toen de 'vuurlucht' als een probleem in plaats van als oplossing werd gezien, werd een wetenschappelijke konstruktie mogelijk.

Deze 'enge' omschrijving van wetenschap roept vaak irritatie op, omdat daarmee de indruk gewekt wordt haar kennisprodukten beter te vinden dan andere. Wij denken dat dit probleem – het probleem

8. Schrijfsters gaan uit van de mogelijkheid van een onvertekend en juist beeld van de werkelijkheid in haar geheel (p. 215). Op p. 213 stellen zij: '(...) we moeten ook feiten die niet in onze politieke visie passen, die voor ons gevoel onbegrijpelijk en onherkenbaar zijn, wetenschappelijk proberen te verwerken door van de feiten te abstraheren naar de theorie.'

dat wetenschappelijke kennis geponeerd wordt als betere kennis (wat een ideologies probleem is) — niet is op te lossen door het begrip wetenschap te generaliseren over allerlei soorten van kennisproduktie. Op zichzelf is er geen reden om uit het reserveren van de term wetenschap voor bepaalde, begrensde, theoretiese praktijken te konkluderen, dat bijvoorbeeld toegepast onderzoek of actie-onderzoek minder belangrijk zouden zijn.

Vrouwenstudies als wetenschap?

Dan nu de vraag of vrouwenstudies een eigen wetenschapsterrein vormen of zouden kunnen ontwikkelen. De aanspraak op een eigen wetenschappelijk terrein impliceert volgens ons, dat theorieën over vrouwenonderdrukking omgevormd moeten worden tot een theoretiese begrippenapparaat met betrekking tot de konstruktie van 'het vrouwelijke', bijvoorbeeld.⁹ Net zoals de sociologie de konstruktie van 'het sociale' beoogt en de psychologie van 'het psychiese'. (De mate waarin hen dit lukt is een tweede.)

In de discussie tot nu toe is niet veel te vinden over de mogelijke ontwikkeling van een eigen wetenschappelijk terrein. De meeste informatie treffen we aan in de beleidsnota's van 1977 en 1979 van de afdeling vrouwenstudies van de sociale fakulteit van de Universiteit van Amsterdam. In de eerste nota wordt nog een poging gedaan inhoudelijk te formuleren hoe een wetenschapsterrein van vrouwenstudies eruit moet zien: 'een wetenschapsterrein waar zowel de ondergeschikte positie van de vrouw wordt geanalyseerd als de relatie tussen de arbeidsdeling van man en vrouw en de bredere maatschappelijke ontwikkelingen'.¹⁰ De tweede nota echter volstaat met de mededeling, dat een eigen paradigma ontwikkeld moet worden.¹¹ Kennelijk wordt hier het feit dat vrouwen onderdrukt worden, tot onmiddellijke basis voor de ontwikkeling van een eigen

9. Het ligt voor de hand dat de konstruktie van het vrouwelijke niet los staat van de konstruktie van het mannelijke, zodat het waarschijnlijk beter is te spreken over de konstruktie van het sekseverschil. Vgl. P. Adams, 'A note on the distinction between sexual division and sexual differences', in: *m/f*, nr. 3, 1979, pp. 51-59. Zij pleit voor onderzoek naar de konstruktie van seksuele verschillen in verschillende praktijken van representaties 'in such a way that sexual distinctions set up under different discursive conditions may vary, overlap, be contradictory, etc.' (p. 56), in tegenstelling tot een werkwijze waarbij uit wordt gegaan van een reeds bestaande antagonistiese relatie tussen twee sociale groepen 'who are frozen into a mutually exclusive and jointly exhaustive division' (p. 57).

10. A. Bleich en P. de Vries, a.w., p. 26.

11. Afd. Vrouwenstudies FSW, a.w., p. 31, bijvoorbeeld.

theoreties objekt genomen. Hoe terecht de geleverde kritiek op het seksisme van de bestaande wetenschappen ook is, het levert naar ons idee geen formulering van een nieuw theoreties objekt. Dat vereist immers de ontwikkeling van een eigen consistent begrippenapparaat.

Het proklameren van een eigen paradigma vanuit het gegeven van vrouwenonderdrukking en de politieke noodzaak om deze op te heffen, is niet zonder gevaren. De problemen hiervan kunnen we zien aan de wijze waarop linkse intellectuelen de 'burgerlijke wetenschap' hebben willen bestrijden. Zo lezen we in een artikel van Ger Harmsen uit 1971: 'Natuurlijk is het waar dat (...) de sociale wetenschappen (inkl. de geschiedschrijving) én als beheerstechniek (een zo direct meehelpen aan het handhaven van de politieke heerschappij der bourgeoisie, het garanderen van de sociale rust en het verhogen van de relatieve meerwaarde, dat een kommunist in deze sektor niet werkzaam kan zijn) én als ideologische rechtvaardiging, een objekt zijn, dat ernstige bestudering en bestrijding vereist. Hiertegenover is het van belang vanuit een totale en konkreet-historiese aanpak de kritiese maatschappijwetenschap te ontwikkelen'.¹² Deze kritiese maatschappijwetenschap maakte het de intellectuelen mogelijk om 'binnen het geheel van de klassenstrijd' het socialisties bewustzijn 'te ontwikkelen, verdedigen en verankeren'. We moeten ons realiseren, dat een 'feministiese wetenschap' die zichzelf direkt baseert op onderdrukking en strijd van vrouwen, eenzelfde gevaar loopt, namelijk vast te willen stellen wat de juiste ideeën voor die strijd zijn.

Multidisciplinariteit als kenmerk van vrouwenstudies?

Het ontbreken van een diskussie over de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een eigen wetenschappelijke problematiek wordt ruimschoots gekompenseerd door de diskussie over een feministiese methodologie. De eis tot een multidisciplinaire aanpak komen we in vrijwel alle stukken tegen. Die eis wordt door Petra de Vries bijvoorbeeld gesteld onder de veelzeggende titel: 'Vrouwen zijn niet op te delen in vakgebieden'.¹³ In de bovengenoemde nota van 1979 wordt gewaarschuwd tegen het mogelijke ontstaan van een afdeling moederschapkunde bij psychologie en huisvrouwenkunde bij

12. Ger Harmsen, 'Tegen arbeiderisme en sociologisme', in: *Te Elfder Ure*, jrg. 18, nr. 9/10, 1971, p. 441.

13. P. de Vries, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel; over feministiese fronten aan de universiteit', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 3*, Amsterdam 1979, p. 238.

sociologie, 'waarbij het oorspronkelijke doel van vrouwenstudies verloren dreigt te gaan'.¹⁴ Ook in 'Lof der Rede' wordt multidisciplinariteit bepleit vanuit het oogpunt zicht te krijgen op de totaliteit, al wordt wel gesignaleerd dat het moeilijk is en dat detailonderzoek ook belangrijk is (p. 214).

Deze eis tot multidisciplinariteit gaat ons inziens uit van een gegeven 'vrouw' of 'vrouwen' die door de bestaande vakindeling in stukjes worden gescheurd en door vrouwenstudies met haar multidisciplinaire aanpak aan elkaar kunnen worden gelijmd tot 'heel de vrouw'. Wat is deze geheelde vrouw voor achterliggende konstruktie? Is het mogelijk de verschillende werkelijkheden van de verschillende disciplines op te tellen?

Voor zover de diverse disciplines er niet in slagen een eigen theoreties objekt te formuleren, is de bestaande vakindeling nauwelijks zinvol te noemen.¹⁵ Maar dan is ook de eis van multidisciplinariteit inhoudsloos. Gaat het wél om verschillende theoretiese objekten, dan is een eenvoudig optellen daarvan niet mogelijk. Ook niet door een verwijzing naar de eenheid van het onderwerp van studie in de empiriese werkelijkheid: de verschillen in zienswijzen en konstrukties die eigen (zouden moeten) zijn aan de verschillende disciplines, verdwijnen dan ten gunste van een alle verschillen verzoenende *eenheid*, namelijk de onderdrukking van vrouwen.

Als we van de vooronderstelling uitgaan, dat er een apart wetenschapsgebied vrouwenstudies bestaat met als belangrijk kenmerk het gebruik van verschillende wetenschappen, dan krijgen we een soort superwetenschap.¹⁶ Deze claim op een eigen paradigma, gekoppeld aan de eis tot multidisciplinariteit, maakt al wat meer duidelijk waarom het wemelt van de methodiese criteria in de vrouwenstudies-diskussie. Een 'superwetenschap' die de 'essentie' van

14. A. Bleich en P. de Vries, a.w., p. 28.

15. In de subfakulteit waar wij zelf werken, Opvoedkunde Amsterdam, wordt bijvoorbeeld opvoedkunde een maatschappijwetenschap genoemd, waarmee een eigen problematiek ontkend wordt.

16. De wijze waarop deze 'superwetenschap' omgaat met de andere wetenschappen zien we bijvoorbeeld in een artikel over feminisme en psychoanalyse van Aafke Komter in *Socialisties-Feministische Teksten 3* ('Feminisme en Psychoanalyse of: de fallus als hinderpaal'). Er worden een aantal politieke criteria gesteld waaraan psychoanalytische theorieën getoetst worden, zonder dat gevraagd wordt naar het objekt van de psychoanalyse. Dit maakt de politieke kritiek weinig effectief, want ze leidt er alleen maar toe, dat bepaalde theorieën in zijn geheel worden afgedaan en andere worden omhelsd.

vrouwenonderdrukking op het oog heeft, moet er immers wel van uitgaan, dat dit ook aangetoond kan worden. Zijn 'vrouwen' en 'vrouwenonderdrukking' een wel complex (multidisciplinair), maar toch eenduidig (één wetenschap, één paradigma) geheel, dat we met de juiste methodes aan het spreken kunnen krijgen?

Het wezen van de vrouw

Naar onze mening is deze weg om tot een eigen wetenschap te komen theoretisch niet produktief. Ook is een onvermijdelijk terugvallen op het 'wezen van de vrouw' en het eeuwige patriarchaat als het ware ingebouwd: vrouwenonderdrukking wordt als gegeven aangenomen en niet als probleem. Het model van wezen en verschijnselen als expressie van dat wezen ligt dan voor de hand. Dit model laat geen ruimte voor de konstruktie van verschillende vrouwen in verschillende praktijken, waarbij steeds opnieuw de aard van het gekonstrueerde sekseverschil (alsook een eventuele onderdruktingsverhouding) onderzocht kan worden.¹⁷

Omdat het proces van het produceren van 'feiten' niet geproblematiseerd wordt als een specifieke manier van konstrueren, worden de theorieën en ideologieën niet besproken of ontwikkeld maar eindeloos opnieuw bewezen. Wij denken, dat de claim op een eigen paradigma ertoe kan leiden, dat een lange reeks 'feiten' aangedragen wordt die laten zien waar 'vrouwen' door 'mannen' 'onderdrukt' worden en als keerzijde daarvan 'verzetsmomenten' aangeven. De eigen theorie wordt nooit echt produktief (in wetenschappelijke zin; politiek kan dat anders liggen). Uit de 'feiten' blijkt immers voortdurend, dat de theorie altijd 'waar' is. Het is namelijk maar hoe je het bekijkt.

Nu is hier tegenin te brengen, dat het helemaal niet gaat om vrouwen als zodanig, maar om de maatschappelijke positie van de vrouw. Vrouwenstudies zouden zich bezig moeten houden met de maatschappelijke organisatie van het seksisme.¹⁸ Toch gaat het hier

17. P. Adams en J. Minson spreken liever van 'social agents' dan van vrouwen. 'In this perspective there is no place for a "total" subject, that transcends or else is subject to different forms of social relations. On the contrary, in *positioning* agents, in defining a social agent always with respect to one or more specific social relations we precisely abstract from *other* capacities and relations associated with that agents'. P. Adams en J. Minson, 'The "subject" of feminism', in: *m/f*, nr. 2, 1978, p. 52.

18. In de nota van 1977 wordt bijvoorbeeld gesteld, dat de gehele sociale werkelijkheid onderwerp van vrouwenstudies is: A. Bleich en P. de Vries, a.w., p. 26.

om het omgekeerde van hetzelfde.¹⁹ Vrouwenonderdrukking wordt dan wel niet als gegeven aangenomen, maar als (in zichzelf eenduidig) 'effekt' van een alreeds bestaande seksistische maatschappij. Dat die maatschappij seksistisch is wordt echter wel voortdurend voorondersteld, waarna de uitdrukking ervan in de werkelijkheid (lees: de ervaring van vrouwen) wordt vastgesteld. De veronderstelde onderdrukking wordt nog een keer geverifieerd. Ook hier dus weinig mogelijkheden voor theoretische vernieuwing. Het is een cirkel waar steeds blijkt wat reeds was aangenomen.

Eenzelfde probleem hebben we met de discussie over integratie dan wel konfrontatie van vrouwenstudies met de bestaande wetenschappen.²⁰ Ook deze discussie wordt gevoerd in de veronderstelling van een apart wetenschapsgebied vrouwenstudies. Dat de ontwikkeling van een eigen theorieën terrein in zou kunnen houden dat de eenheid van het objekt van vrouwenstudies (onderdrukking van alle vrouwen) uit elkaar valt, wordt niet beseft. Waarom zou de radikale kritiek op de (bestaande) wetenschappelijke theorieën die door feministen wordt geleverd, automatisch leiden tot een eigen wetenschapsgebied?

Geen feministische wetenschap, maar wel een feministische positie in de wetenschappen

Wij zien in de discussie tot nu toe geen aanleiding voor de konstruktie van één samenhangend begrippenapparaat over bijvoorbeeld het vrouwelijke. Dat wil niet zeggen dat zo een nieuwe problematiek uitgesloten is. Vooralsnog verwachten wij meer van een programma van vrouwenstudies binnen de afzonderlijke wetenschappen. De feministische kritiek kan gaten slaan in de bestaande wetenschappen, en een verschuiving teweegbrengen in de aanwezige problematieken. Voor zo'n feministische politieke positie in de wetenschappen is nog steeds aanleiding (seksisme) genoeg. Het feministies standpunt kan

19. 'To consider the subject as effect only delays the problem of constitutivity. For the subject to take on a necessary and unitary form, even as effect, requires that it always in the last resort already possesses the means to become a subject. The problem is merely postponed, not solved (Hirst, 1976), and cannot be while the concept of subject is retained, even in this reduced form of the unitary locus of effects'. P. Adams en J. Minson, a.w., p. 47.

20. In de nota van 1979 wordt de integratiegedachte uit de nota van 1977 geherformuleerd tot een '*konfrontatie* tussen verschillende wetenschappelijke uitgangspunten, nl. enerzijds wetenschap, die uitgaat van de onderdrukte positie van vrouwen en anderzijds wetenschap die ontkent dat vrouwen een specifieke maatschappelijke kategorie zijn' (p. 32).

dan ook zeker niet gereduceerd worden tot alleen een voorwaardenstrijd (LdR, p. 217).

Samenvattend zien wij de genoemde aanspraken op een nieuw paradigma als een manier van denken,

1. die aanleiding geeft tot een opportunisties gebruik van de verschillende bestaande wetenschappen,
2. die de politieke stelling dat uitgegaan moet worden van vrouwenonderdrukking, transformeert in een onaantastbaar uitgangspunt voor een te ontwikkelen wetenschappelijke problematiek,
3. die een tautologiese argumentatie in de hand werkt,
4. die ideologies wordt, omdat ze het stellen van verdere (theoretiese) vragen overbodig maakt.

Blijft staan de vraag hoe het komt, dat de feministiese kritiek op de bestaande wetenschappen de gedachte oplevert, dat een eigen wetenschapsterrein als vanzelf ontstaat, dat wil zeggen blijkbaar in haar grondtrekken reeds gegeven is met de feministiese politieke positie. Waarom is het zo, dat wetenschap en politiek elkaar niet kunnen verdragen als aparte realiteiten: waarom moet steeds één van beide vernietigd worden?

2. Feminisme en onderzoek

Een specifieke feministiese methode?

De vraag naar de eigenheid of eenheid van vrouwenstudies herhaalt zich op het nivo van de methode van onderzoek. Bestaat er een specifiek feministiese methode van onderzoek? Is onderzoek op het gebied van vrouwenstudies bijvoorbeeld aangewezen op bepaalde vormen van toegepast onderzoek?

In onze opvatting van wetenschap kan het ontbreken van een specifieke theoretiese problematiek niet worden vervangen door voorschriften over onderzoeksprocedures. Evenmin is het doen van onderzoek, in welke vorm dan ook, voldoende voorwaarde voor het bestaan van een wetenschap, in dit geval vrouwenstudies. Wat ons betreft slaat de term 'wetenschappelijk' alleen op theorie-ontwikkeling. De konstruktie van theorieën valt niet samen met de resultaten van empiries onderzoek, ook al zijn de laatste vaak de inspiratie voor het eerste.

De praktijk van onderzoek in het kader van vrouwenstudies is dan ook veel uitgebreider dan wat wij 'wetenschappelijk onderzoek' noemen. Er wordt veel zogenaamd toegepast onderzoek gedaan,

zonder dat daar direkt doelstellingen van wetenschappelijke theorie-ontwikkeling aan worden verbonden. En wanneer over een bepaald onderwerp weinig theorievorming en weinig empiries onderzoek bestaat, is dat ook veelal de aangewezen weg.

Door sommigen wordt juist de maatschappelijke funktie van onderzoek (bijvoorbeeld de legitimering van beleidsontwikkelingen of een ondersteuning van feministiese akties) aangegrepen om feministies onderzoek vast te leggen op toegepaste research of op aktie-onderzoek. In deze gedachtengang wordt een theoretiese verwerking van de ervaring in de vrouwenbeweging veelal als model gesteld voor de methode van vrouwenstudies.²¹ In dit model staat het uitgangspunt van de zogenaamde 'dubbele betrokkenheid' centraal: het gegeven, dat de onderzoekster tegelijk subjekt en objekt van het onderzoek is. Dit uitgangspunt introduceert het probleem, dat een onderzoek van persoonlijke betekenis is voor de onderzoekster, en andersom, dat deze persoonlijke betrokkenheid het onderzoek zal beïnvloeden.

Wij vinden het opvallend, dat in de discussie over vrouwenstudies dit uitgangspunt niet erg wordt uitgewerkt. De subjektieve betrokkenheid wordt òf als onwetenschappelijk afgedaan, òf gewaardeerd als een onmiddellijke garantie voor relevante kennisontwikkeling. In beide opvattingen verdwijnt de dubbele betrokkenheid eigenlijk als onderzoeksprobleem en we vragen ons af of dat niet ten koste gaat van een feministiese politiek in onderzoek.

De afschaffing van subjektiviteit in onderzoek

De auteurs van 'Lof der Rede' wijzen het bestaan van een specifieke feministiese methode af, omdat er uiteindelijk maar één manier van wetenschapsbeoefening bestaat (LdR, p. 211). Zij staan voor 'de' objektieve wetenschap. Ze erkennen wel dat er altijd sprake is van een persoonlijke betrokkenheid van onderzoeksters bij hun onderzoek: deze klinkt met name door in de keuze van het onderwerp en de theorie, en de beoordeling van de resultaten (LdR, p. 211). Zij vinden echter dat subjektiviteit moet worden uitgesloten van het moment dat kennis wordt geproduceerd. Dat zou leiden tot een ongewenste vertekening van de gegevens. Subjektiviteit staat in deze opvatting gelijk met 'bias', en moet als zodanig worden uitgeschakeld.

21. Zie bijv. Selma Sevenhuysen, 'De praktijk van de theorie', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 3*, Amsterdam 1978, pp. 27 en 28, en P. de Vries, 'Vrouwenlogika enz.', a.w., pp. 236 e.v.

Pas dan zou de ‘kontradiktore werkelijkheid’ tevoorschijn kunnen komen (LdR, pp. 212 en 213).

Naar onze mening is elke poging tot het afschaffen van de subjektieve betrokkenheid in het onderzoek gedoemd te mislukken. In het eerste deel constateerden wij reeds dat in ‘Lof der Rede’ wordt voorgestaan, dat de wetenschap onderzoekt of politieke slogans echt ‘waar’ zijn. Wij lezen in het pleidooi voor een zo objectief mogelijke wetenschap een wens van de schrijfsters om het feminisme te voorzien van laatste uitspraken over een coherente politiek.

Het herkenningsideaal

De voorstandsters van een specifieke feministische methode stellen dat deze eigen manier van kennisverwerven niet verschilt van de manier die elders in de vrouwenbeweging wordt gebruikt.²² Het uitgangspunt van kennisverwerving is de mogelijkheid van identifikatie met andere vrouwen op basis van de eigen (en gedeelde) ervaring van onderdrukking. Nuanceringen in termen van een sociologische of politieke differentiatie tussen vrouwen, die (positieve) identifikatie onderling bemoeilijkt, laten het uitgangspunt onverlet.²³

Het perspectief van die kennis is het aangeven van mogelijkheden voor de opheffing van vrouwenonderdrukking. Sommigen stellen dat deze door de vrouwenbeweging voortgebrachte manier van werken tegendraads is aan die van de ‘in objectiviteit verpakte partijdigheid’ van de mannelijke seksistische wetenschap.²⁴ De vraag naar ‘de’ methode is in hun visie misplaatst, omdat deze de mannelijke wetenschap typeert, die zo nodig onderscheid moet maken tussen wetenschappelijke en andere kennis.²⁵ In het verlengde daarvan vinden zij ook de vraag of de kennis subjektief of objectief is, irrelevant.²⁶

22. P. de Vries, a.w., p. 236, en S. Sevenhuysen, a.w., p. 27.

23. A. Komter en M. Mossink, a.w., p. 358: ‘Bewuste partijdigheid en dubbele betrokkenheid zijn goede uitgangspunten, als men zich bewust is van het gevaar dat vanuit de algemeenheid “alle vrouwen – onderzoeksters en onderzochten – worden onderdrukt”, specifieke verschillen tussen vrouwen in verschillende posities en situaties genegeerd of veronachtzaamd worden’.

24. De term ‘in objectiviteit verpakte partijdigheid’ gebruiken A. Komter en M. Mossink (p. 357). Zij zetten echter wel vraagtekens bij de ‘algemeenheid’ van de uitgangspunten (‘dubbele betrokkenheid en bewuste partijdigheid’) voor feministies onderzoek. Feministies onderzoek als alternatief voor de mannelijke academische wetenschapsbeoefening, lezen we vooral bij P. de Vries, a.w., pp. 236 e.v.

25. P. de Vries, a.w., p. 243: ‘Methode is de pik van de seksistische wetenschapsbeoefening’.

26. In ‘Enkele opmerkingen bij “Lof der Rede”’, in: *Tijdschrift voor*

Primair geldt de relevantie van een nieuwe 'objectiviteit': het prakties realiseren van eigen definiëringen door steeds meer vrouwen. Het model van aktieonderzoek is referentiepunt, ook waar beschrijvend of bewustmakend onderzoek wordt voorgestaan omdat aktie nog niet mogelijk is.²⁷

Het positieve van het herkenningsideaal is in ieder geval, dat het gegeven, dat de onderzoekster zowel subjekt als objekt is van een onderzoek, gebruikt wordt. Het sluit de mogelijkheid van 'zelf-onderzoek' in, wat een belangrijke uitbreiding vormt van de informatie-bronnen van een onderzoek. Wij hebben echter de indruk dat deze uitbreiding van informatiebronnen verloren gaat, wanneer de eigen subjektieve betrokkenheid van de onderzoekster verstopt wordt achter een behoefte aan herkenning, die wordt toegeschreven aan de onderzochten. Zo waarschuwt Ruth de Kanter voor het 'door elkaar haspelen of ondoorzichtig maken' van gegevens.²⁸ Zij wil zo dicht mogelijk bij de gegevens en interpretatie van de onderzochten zelf blijven, en zij vindt het 'hovaardig om je als wetenschapster te isoleren van vrouwen buiten de universiteit gedurende het gehele proces van onderzoek'.²⁹

Wij denken dat hier uit angst om het kontakt met de vrouwenbeweging te verliezen, het ideaal van een *positieve* identifikatie of herkenning wordt verheven tot de juiste manier van onderzoek doen.

De herkenning als onderzoeksprobleem

De herkenning of (gedeeltelijke) identifikatie wordt dus naar ons idee te veel voorgesteld als een enkel in positieve termen te benoemen overeenkomst van ervaring tussen onderzoekster en onderzochte. De waarde van dit ideaal wordt ook alleen in die zin betwijfeld, dat met dit principe feministies onderzoek van 'onherkenbare' (LdR, pp. 212 en 213) of naar 'in tevredenheid geleefde onderdrukking'³⁰ weg dreigt te vallen.

'Identifikatie' is echter een begrip, dat verwijst naar een subtiel

vrouwenstudies 3, jrg. 1, 1980, nr. 3, pp. 365-366, zegt P. de Vries met haar uitgangspunt van de herkenbaarheid op grond van ervaring nooit iets te hebben willen beweren over subjektiviteit in onderzoek.

27. A. Komter en M. Mossink, a.w., p. 358.

28. R. de Kanter, 'Enkele kanttekeningen bij "Lof der Rede"', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 4, jrg. 1, 1980, nr. 4, p. 494.

29. Idem, pp. 494 en 495.

30. A. Komter en M. Mossink, a.w., p. 359.

psychologies proces, dat vele – ook onbewuste – aspecten kent.³¹ Het vóórkomen van iets als ‘identifikatie met de agressor’³² geeft al aan, dat het zeker niet om een herkenning van bewust gewenste aspecten hoeft te gaan. Het lijkt ons belangrijk, dat we de moeilijke en negatieve kanten in de identifikatie met de onderzochten (zoals wanneer we eigenschappen van andere vrouwen ‘zien’, die we zelf afwijzen, maar ook bij onszelf aanwezig ‘weten’) ook proberen te onderzoeken.

Wanneer de onderzoekster zich laat verleiden tot een geïdealiseerde ‘gemeenschappelijkheid’ bijvoorbeeld, is deze verleiding zelf ook een bron van informatie. Er kunnen verschillende politieke of anderszins subjectieve redenen bestaan voor de onderzoekster om een ‘gemeenschappelijkheid’ te laten prevaleren boven misschien angstwekkende verschillen. In deze ruimere betekenis is ‘herkenning’ een onderzoeksgegeven dat vooral onderzocht moet worden in plaats van vastgesteld.

De herkennings- of identifikatieprocessen hebben steeds specifieke betekenissen voor de onderzoekster, welke tijdens het onderzoek kunnen verschuiven.³³ De identifikatie met de onderzochte kan soms nieuwe onzekerheden introduceren: de onderzoekster wordt bijvoorbeeld gekonfronteerd met gegevens, die vroegere pijnlijke ervaringen weer oproepen of die aktuele problemen verscherpen. Het is onvermijdelijk dat de onderzoekster zich daartegen verdedigt,

31. De term ‘identifikatie’ wordt met name gebruikt in de psychoanalyse, bijv. in deze definitie: ‘Psychologies proces, waardoor een subjeet een aspekt, een eigenschap, een attribuut van de ander assimileert en zich totaal of gedeeltelijk naar het model van deze omvormt. De persoonlijkheid konstitueert en differentieert zich door een serie identifikaties’ (vert. van ‘identification’ in: J. Laplanche en J.B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs 1976, p. 187).

32. ‘Identifikatie met de agressor’ is een verdedigingsmechanisme, beschreven door Anna Freud, waarbij men zich – in konfrontatie met een gevaarlijke autoriteit – zodanig identificeert, dat een fysieke of morele identifikatie met deze persoon plaatsvindt of de agressie zelf wordt overgenomen. Vgl. Laplanche/Pontalis, a.w., p. 190.

33. George Devereux noemt in zijn boek *From anxiety to method in the behavioral sciences*, Parijs 1966, angst een belangrijke manier waarop een onderzoeker subjectief bij een onderzoek betrokken kan zijn. Hij noemt als mogelijke bronnen van angst: sociale schuldgevoelens, die worden opgeroepen ten gevolge van bijv. kulturele verschillen in omgangsvormen, de eigen levensgeschiedenis en de specifieke wijze waarop men eigen ervaringen verwerkt, ‘overkommunikatie’ op onbewust nivo tussen onderzoeker en onderzochte, en ‘onderkommunikatie’ op bewust nivo (en combinaties van beide) (pp. 44-46).

bewust of onbewust. Onderzoeksprocedures kunnen daarin een rol vervullen.³⁴

Procedures die de interactie tussen onderzoekster en onderzochte regelen, kunnen een verborgen betekenis hebben voor de onderzoekster. Het scheppen van een vertrouwelijke sfeer in een interviewsituatie bijvoorbeeld, bedoeld om 'diepgaande' of 'intieme' gegevens te verzamelen, kan worden ondernomen om de onderzoekster zelf te beschermen tegen bijvoorbeeld een overmaat aan herkenning. De subjectieve betekenissen van procedures en handelingen kunnen velerlei zijn. Ze kunnen ook dienen ter bescherming van bewuste en onbewuste wensen of als verdediging tegen bepaalde angsten (zoals de angst dat de onderzoeksrol een hiërarchie schept tussen twee vrouwen: de onderzoekster en de onderzochte). Het probleem is, dat de onderzoeksprocedures verschillende doeleinden tegelijk kunnen dienen. Het vóórkomen van vele vormen van identifikatie geeft voor ons het belang aan om zo veel mogelijk na te gaan welke openlijke en verborgen betekenissen procedures en handelingen voor de onderzoekster hebben.

Wanneer deze verdedigingsmechanismen niet in het onderzoek worden betrokken, zal de bescherming van eigen verlangens of de verdediging tegen eigen angsten zich voortzetten in de interpretatie van de gegevens. Men zal willen vasthouden aan de 'hardheid' of de 'intimiteit' van feiten, en een andere dan de meest duidelijke interpretatie in die richting kunnen weigeren. In feministies onderzoek dat op zoek is naar het 'patriarchaat in al zijn vermommingen', zijn deze functies van onderzoeksprocedures niet uitgesloten.

Wij noemen deze voorbeelden om aan te geven, dat noch een afrekening met subjectiviteit door deze 'af te schaffen', noch een eenduidig 'gestalte geven' aan de subjectieve betrokkenheid mogelijk is. Het uitgangspunt van de dubbele betrokkenheid is eerder een probleem van onderzoek, dan dat het een methode is.

34. Devereux bepleit in dit verband een analyse van tegenoverdrachtsreacties. Tegenoverdracht is volgens hem niet alleen een reaktiemogelijkheid van psychoanalytici. Het is evenzo goed te beschouwen als een bron van systematische vertekening in onderzoek, en volgens hem in alle onderzoek. 'Tegenoverdracht' is een term uit de psychoanalytische praktijk, en heeft betrekking op het geheel aan onbewuste reacties van de analytikus/a op de persoon van de geanalyseerde en meer in het bijzonder op de overdracht van deze. Overdracht heeft te maken met een bepaalde herhaling van prototypische ervaringen uit de kindertijd aan de persoon van de analytikus/a.

Feminisme en onderzoek

Zoals in de discussie over de verhouding tussen wetenschap en politiek (op het gebied van vrouwenstudies) steeds één van beide elementen de andere scheen te moeten wegcijferen, zo lijkt dat te worden herhaald in de discussie over de dubbele betrokkenheid als specifiek uitgangspunt voor de onderzoeksmethode. Óf het herkenningsideaal moet worden afgeschaft, óf het principe van de herkenning dreigt te verworden tot een dogma: het dogma dat positieve herkenning zomaar gegeven zou zijn, omdat alle vrouwen in principe gelijk zijn en op dezelfde manier onderdrukt worden.

Het benadrukken van de eenheid van vrouwenonderdrukking kan belangrijk zijn met het oog op het realiseren van politieke doeleinden: onderzoek als aktiemiddel om een 'Blijf van mijn lijf'-huis op te richten, staat geen andere uitkomst toe dan dat zo'n huis noodzakelijk is voor alle vrouwen. Daarom is actie-onderzoek in de eerste plaats actie. Maar wat is de reden om de politiek de plaats te laten innemen van álle onderzoek?

Ongetwijfeld heeft de onderdrukking van vele soorten 'vrouwelijkheid' vele mogelijke 'waarnemingen' verduisterd. Het lijkt ons belangrijk de vele verschillende zienswijzen van vrouwen te benutten in plaats van deze te onderdrukken ten gunste van één, zogenaamd feministiese zienswijze. Wij vinden het politiek belangrijk, dat meer vrouwen onderzoek gaan doen, en dat daarbij het herkenningsideaal als dogma in de beschreven zin wordt losgelaten. Er is voor het onderzoek meer winst te halen uit het serieus nemen van de vele verschillende betekenissen, die het onderzoek voor de betrokkenen heeft. Het toelaten van vele 'subjektieve betrokkenheden' is allang geen specifieke methode meer; wat ons betreft is het een feministiese politiek in onderzoek om ruimte op te eisen voor vele verschillende 'waarnemingen' van vrouwen. Wij zijn al te lang in één hoek gezet.

Samenvattend

Een objekt voor een wetenschap vrouwenstudies bestaat volgens ons (nog) niet. Waar het voor ons op aan komt is, nogmaals, het innemen van feministiese politieke posities in de verschillende wetenschappen.

Één feministiese politiek in onderzoek, één feministiese methodologie bestaat niet in het algemeen. Volgens ons is het niet juist om uit te gaan van één gegeven, onderling herkenbare positie

van vrouw-zijn en onderdrukt-zijn als basis voor een feministiese methodologie. Wij pleiten voor het mee laten spelen van vele mogelijke 'waarnemingen' van vrouwen.

Recensies

Rosalien Schenk-van Witsen

Man made language

Dale Spender

Londen/Boston (Routledge & Kegan Paul)

1980, 256 pp., f 29,50

In de emancipatiestrijd voor gelijke rechten en kansen zijn de Amerikaanse vrouwen als eersten zich bewust geworden van het onderdrukkend mechanisme van de taal. Eén van hun acties op dit gebied was de invoering van het woord *ms* (*miz*). Het onderscheid tussen getrouwd en ongetrouwd, dat alleen voor vrouwen en niet voor mannen in de adressering en bij het aanspreken werd gemaakt, werd hierdoor opgeheven. Ook in Nederland wordt het woord 'mevrouw' steeds meer gebruikt voor zowel getrouwde als ongetrouwde vrouwen. Dit kan men als een voorbeeld zien van de invloed van de sociale structuur op de taal en na de bewustwording en doorbreking ervan als een invloed van de taal op de sociale structuur.

Feministen zijn steeds duidelijker de betekenis van taal gaan zien. In de jaren zeventig uitte dit zich voornamelijk in het ijverig beschrijven van sekseverschillen in taalgebruik en van seksisme in taal. Robin Lakoff¹ was één van de eerste linguïsten die haar ideeën over sekseverschillen in het taalgebruik op papier zette. Volgens haar zouden vrouwen zich netter, beleefder, maar ook triviale uitdrukken dan mannen (opmerkingen die

ook door mannelijke linguïsten gemaakt waren²).

Ook seksisme in taal werd beschreven. Lijsten met woorden die op vrouwen betrekking hebben werden opgesteld en woordenboeken werden krities bekeken. In de Verenigde Staten, Frankrijk en Nederland gaven respectievelijk Thorne en Henley³, Yaguello⁴ en Brouwer e.a.⁵ overzichten van deze onderzoeken.

Sinds kort beperkt men zich niet meer tot beschrijven, maar wil men de sekseverschillen in taal ook verklaren en nagaan hoe deze tot stand komen (Milroy⁶).

Dale Spender, redakteur van *Women's Studies International Quarterly*, geeft in haar boek *Man made language* aan hoe taal en sociale structuur wederzijds op elkaar inwerken en zij geeft daarmee de richting aan waarin verklarend feministisch taalonderzoek zich zou moeten ontwikkelen. Zij stelt dat vrouwen zich ervan bewust zijn dat de mannelijke superioriteit weliswaar een mythe is, maar dat de machtspositie van mannen een realiteit is. De mythe van de superioriteit kon in het leven geroepen worden dankzij die mannelijke machtspositie.

'Taal is één van de belangrijkste factoren die bijdraagt tot de konstruktie van de kijk op de wereld die gefundeerd is op deze mythe' (vert. van mij, *R.S.-v. W.*). Zij wil duidelijk maken dat 'the English language has been literally *man made* and that it is still primarily under male control' (p. 12). Daartoe levert zij allereerst kritiek op het onderzoek naar sekseverschillen en seksisme in taal dat tot dusver heeft plaatsgevonden. Naar haar idee ontkomen de meeste onderzoeken, ook dat van Lakoff, niet aan een seksistisch uitgangspunt. Wanneer Lakoff vrouwen taal triviaal vindt, neemt zij een mannenstandpunt in: dit komt bijvoorbeeld tot uiting in haar negatieve houding ten opzichte van de ruime woordenschat die vrouwen hebben om kleuren aan te duiden. Wanneer een vrouw

meer woorden voor kleuren gebruikt, is dat waarschijnlijk het gevolg van haar veelvuldig bezig zijn met het verzorgen van kleding en huis. Als Lakoff dit soort bezigheden triviaal vindt, is dat, aldus Dale Spender, een mannelijke kijk op de wereld die getuigt van een overschatting van het belang van zaken als politiek en economie. In veel van dergelijke op mannennormen gebaseerde onderzoeken komt men daarom niet veel verder dan het aantonen van het tekortschieten van vrouwen.

Ook de wijze waarop wetenschap beoefend wordt en cultuur wordt overgedragen, bekijkt Spender krities. Behalve de ook in dit blad al besproken aspecten, als subjectieve of objectieve wetenschap, vrouwelijke of mannelijke methoden, gaat Dale Spender in op het gevaar van de 'tunnel-vision', het presenteren van een bepaalde werkelijkheid als de enige echte. Vrouwen zijn bij uitstek de mensen die begrijpen dat er niet sprake is van één werkelijkheid, maar dat er meerdere zijn. Dale Spender geeft hiervan bijzonder boeiende voorbeelden.

Nadat zij vervolgens aangetoond heeft hoezeer het denken en de taal beheerst worden door mannen en hoe moeilijk het voor vrouwen is zich uit te drukken en niet mee te gaan in de mannelijke wijze van denken, praten en handelen, bespreekt Dale Spender het belang van praatgroepen (consciousness-raising groups). Daar is het voor vrouwen mogelijk nieuwe uitdrukkingvormen te creëren. Deze groepen zullen leiden tot werkelijk revolutionaire ideeën en de angst van mannen voor deze groepen is dan ook niet irreal. Vrouwen zullen zo de stilte doorbreken en uit haar ondergeschikte positie kunnen komen.

Zij heeft veel gesprekken op de band opgenomen met vrouwen die deel uitmaken van praatgroepen. Eén van de vrouwen bespreekt bijvoorbeeld de vrouwelijke intuïtie. Zij geeft een nieuwe kijk op deze

specifiek vrouwelijke eigenschap: 'When you are *just* listening (in een vergadering bijvoorbeeld), you pick up all kinds of information. And when you *act* on it, you know, that's when people say how intuitive you are! Hell! It just so happens it's usually women doing the listening. That's all. When you are in charge, when you've got to dominate the meeting, well that's usually men, and they aren't listening...' (p. 123). Intuïtie wordt op deze wijze ontdaan van het geheimzinnig vrouwelijke en blijkt een kwestie van luisteren en opletten te zijn.

In de laatste drie hoofdstukken komen achtereenvolgens grammatikale regels, het naamgeven en de geschreven taal aan de orde. In het hoofdstuk over grammatika toont Spender aan dat zelfs ogenschijnlijk logiese taalregels de mannelijke norm weerspiegelen. In het op één na laatste hoofdstuk over naamgeving gaat zij uit van de opvatting dat namen essentieel zijn voor de konstruktie van de realiteit (p. 163). Hoe verandering in de sociale realiteit samengaat met een verandering van de inhoud van een naam, laat zij zien aan de hand van het godsbegrip.

In het laatste hoofdstuk bespreekt Dale Spender hoe critici met twee maten meten (de zogenaamde double standard toepassen) en hoe schrijfsters weggemoffeld worden in literatuurboeken, waardoor er geen continuïteit kon ontstaan en iedere schrijfster weer opnieuw haar weg moet vinden.

Door het konsekvent toepassen van de begrippen patriarchaat en seksisme heeft Dale Spender van veel onderzoek duidelijk gemaakt wat de patriarchale of seksistische kanten van de verklaringen of toegepaste methoden waren. Zij dwingt daarmee ieder die met onderzoek bezig is tot verder nadenken over en tot krities bekijken van de produkten der wetenschappers. Dale Spender geeft daarnaast een aantal onderzoeksgebieden aan op het terrein van de taal

waaraan tot nu toe weinig aandacht is besteed en die vooral voor vrouwen interessant zijn om verder te bestuderen. Zij laat echter in het midden hoe vrouwen op een andere wijze taalwetenschap zouden moeten bedrijven. Niet alleen het onderzoeken van taal maar ook de taal en taalsituaties waarmee wij dagelijks te maken hebben komen aan de orde. Ook daar is de kritiese analyse boeiend en verhelderend, maar wat Dale Spender als toekomstperspektief biedt, is minder bevredigend. Dit neemt niet weg dat dit een boek is waarin sociolinguïsten en sociologen veel criteria zullen vinden om na te gaan of zijzelf en anderen werkelijk bezig zijn met niet-seksisties onderzoek. Verder is het zeer leesbaar voor allen die niet direkt met taal- of sociologies onderzoek te maken hebben, maar die zich bewust zijn van het belang van taal in de maatschappij, al zullen voor hen de meer op taaltheoretiese problemen gerichte hoofdstukken minder boeiend zijn.

Noten

1. R. Lakoff, *Language and woman's place*. New York enz. (Harper & Row) 1975.
2. O. Jespersen, *Language: its nature, development and origin*. Londen (Allen & Unwin) 1922.
3. B. Thorne, N. Henley (red.), *Language and sex: difference and dominance*. Massachusetts (Newbury House) 1975.
4. M. Yaguello, *Les mots et les femmes*. Parijs (Payot) 1978.
5. D. Brouwer e.a., *Vrouwentaal en mannenpraat*. Amsterdam (Van Gennep) 1978.
6. L. Milroy, *Language and social networks*. Oxford (Basil Blackwell) 1980.

Rina Van der Haegen

L'énigme de la femme

La femme dans les textes de Freud

Sarah Kofman

Parijs (Editions Galilée) 1980, 275 pp.

Sarah Kofman is een zeer produktieve franse filosofe, die haar aandacht vooral richt op de werken van Freud en Nietzsche. Sinds kort concentreert zij zich ook op vrouwen-problematieken, namelijk in *Abberations, le devenir-femme d'Auguste Comte* (1978) en in het bijzonder in het hier besproken *L'énigme de la femme. La femme dans les textes de Freud*.

Leidraad (en motto) van haar onderzoek vormt Freuds uitspraak uit *Zur Einführung des Narzissmus* (1917), waarin hij zichzelf vrijpleit van elke vooringenomenheid en vooral van minachtende uitingen ten aanzien van vrouwen.

In hoeverre kan Freud echter als man over de vrouw een objektief, seksueel neutraal, wetenschappelijk diskours houden? Zal hij niet onvermijdelijk spekuleren, zijn partijdigheid in een rechtvaardigingssysteem proberen te kamoufleren, zijn zelfwaarneming opdringen en als waarheid voor beide seksen poneren?

Een allusie naar Luce Irigaray's *Speculum. De l'autre femme*.¹ zal ingewijden in het franse psychoanalyties debat niet ontgaan zijn. Sarah Kofman voert trouwens in haar hele boek een polemieek met Luce Irigaray. Alhoewel beiden een fundamentele kritiek op Freud leveren, gaan haar wegen methodologies uit elkaar. Luce Irigaray baseert zich op de franse vertaling van Freuds teksten, schrijft evokatief, realiseert via een op de letter nemen van uitspraken, verdraaiingen en bewuste verschrijvingen en probeert ook in de vorm van haar diskours, in haar stijl, het gangbare te verstoren. Sarah Kofman neemt de oorspronkelijke

duitse tekst als uitgangspunt (omdat de franse vertaling zoals algemeen erkend, gebrekkig is, niet in het minst omdat daarin vaak passages weggelaten worden), gaat 'wetenschappelijk' heel gewetensvol te werk, wat een (ook qua vorm) klassieker boek oplevert, maar zal uiteindelijk naar haar gevoel Freud niet meer sparen dan Luce Irigaray met haar onverbloemde aanval. Mijn indruk was niet zozeer dat Sarah Kofman met hart en ziel bij Freud blijft, zoals gesuggereerd door Roland Jaccard², als wel dat zijn verdiensten meer aan bod komen, waardoor beschuldigingen aan zijn adres gerelativeerd worden. 'L'énigme de la femme' kwam mij genuanceerd en minder ondergravend over dan het werk van Luce Irigaray.

Na deze situering en weergave van mijn algemene impressies, wil ik nu Sarah Kofman van naderbij volgen en gelijksoortige of juist andere Freudlezingen in de franse denkwereeld, vermelden.

Haar analyse vindt plaats vanuit het omvangrijk korpus van Freuds teksten, maar concentreert zich overeenkomstig het aandachtsveld – de vrouw, het vrouwelijke en vrouwelijke seksualiteit – op *Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds* (1925), op *Über die weibliche Sexualität* (1931) en op *Die Weiblichkeit* (1932).

Wat te denken van Freuds lange wachten, maar dan toch uiteindelijk haast om over vrouwen en haar seksualiteit te schrijven? Er was onder andere zijn angst voor de dood die zijn vroeger gehanteerde wetenschappelijke voorzichtigheid overstemde. (Ook de *Traumdeutung*, 1900, kende reeds een talmen gekoppeld aan een ongeduldige publikatie: ging het ook daar niet om de seksualiteit van de vrouw-moeder?) Verstorend was eveneens de voor de psychoanalyse bedreigende ontdekking van het pre-oedipale of van de ongrijpbare radikale andersheid van de

★ Dessin de Bérénice CLEEVE.

vrouw. Freuds konstruktie houdt het pre-oedipale echter in bedwang door de Oedipus te stellen als *het* doel van elke evolutie. De onverwachte ontdekking van vrouwelijke seksualiteit wordt in de kiem gesmoord en vroegtijdig gekodeerd, om in termen van Gilles Deleuze en Félix Guattari te spreken.

In hoeverre laat de psychoanalyse ruimte voor het avontuurlijke en het onvoorspelde; of wordt integendeel alles vastgelegd, onmiddellijk neergeslagen of gekodeerd? Zijn psychoanalytici bereid en nog in staat hun oren te gebruiken om te luisteren, of zijn zij verzadigd van gekende psychoanalytische theorie? Aandachtspunten van psychoanalytika's zoals Luce Irigaray, maar eveneens van Gilles Deleuze en Félix Guattari: heimwee naar de charme van een geslaagde, dynamische interactie tussen ervaringsgegevens en theorie.

In het voor mij uitermate boeiende eerste deel van het boek analyseert Sarah Kofman op minutieuze wijze waarom het raadsel van de vrouw bij Freud onopgelost blijft, en benadrukt zij onophoudelijk de *komplexiteit* van zijn teksten. Ik geef de steeds terugkerende thema's – zo kort mogelijk – weer.

Globaal gezien neemt Freud zichzelf, de

man, als vertrek- en referentiepunt bij het ontwikkelen van zijn modellen. De vrouw denkt hij als symmetries aan de man en als zodanig werkt hij bijvoorbeeld een strikt parallelisme uit tussen de Oedipus van de jongen en die van het meisje. In *Zur Einführung des Narzissmus* echter – waardoor Sarah Kofman kan konkluderen dat Freud *niet louter* fallokraties is – heeft Freud het over de onafhankelijkheid, de onbereikbaarheid, de onbekommerdheid en de zelfgenoegzaamheid van vrouwen welke hem tegelijkertijd fascineren, maar ook beangstigen. De ontdekking van een onherleidbare specificiteit van haar libidinale organisatie wordt evenwel niet gethematiseerd, in latere teksten zelfs teruggedraaid. Het net bespeurde verschil wordt uitgewist, vrouwelijke seksualiteit blijft in een onopgekleurde schemer gehuld. (Zullen theoretika's die zich op haar seksualiteit concentreren, in staat zijn deze nevel te doen optrekken?) Freuds aanzet tot een affirmatieve – in plaats van een zogenaamd symmetrische, maar feitelijk negatieve – benadering van de vrouw, inspireert bijvoorbeeld Luce Irigaray in haar schrijven over de minstens twee lippen van de vrouwelijke sekse en haar permanente, onophoudelijke zelfberoering, waardoor de coïtale liefdesakt niet de bedoelde vervulling brengt, zelfs eerder verstoort.

Andere complexiteit volgens Sarah Kofman, is het spreken van vrouwen in de psychoanalytische kuur. De analytikus maakt zich tot medeplichtige van de vrouwelijke analysant, omdat hij belooft het haar ontfutselde geheim niet te verklikken. Daaraan voorafgaand moet zij evenwel instemmen zijn medeplichtige te worden, *zijn* woord als waarheid te erkennen. De psychoanalyse laat vrouwen aan het woord om haar dit des te beter te ontnemen: zij is een tweesnijdend zwaard. Vrouwen wordt de toegang verleend tot falliese voorstellings-

systemen, om haar niet-falliese diskours des te meer te onderdrukken.

De complexiteit van het psychoanalytische vertoog blijkt ook uit het concept 'penisnijd'. Poneren dat vrouwen een 'onvolledige seksualiteit' hebben, of dat hen de penis ontbreekt, wat verwijst naar haar kastratie, bevestigt immers tevens dat de penis van de man intact gebleven is en brengt geruststelling wat zijn kastratieangst betreft. Op negatieve wijze verzekert 'penisnijd' de compleetheid van de mannelijke seksualiteit.

In het tweede deel van *L'énigme de la femme* bekomentarieert Sarah Kofman Freuds onderzoek naar vrouwelijke seksualiteit, meer concreet naar zijn psychoanalytische schets van hoe het meisje vrouw wordt. Zij levert een gedegen en heldere uiteenzetting, die soms echter ietwat langdradig aandoet, hetgeen waarschijnlijk te wijten is aan de uitermate nauwkeurige analyses.

In *Die Weiblichkeit* stelt Freud, daarmee afwijkend van de algemeen verspreide opvatting dat er een tegenstelling tussen mannen en vrouwen bestaat – wat volgens hem op een gewoonte berust die zich als noodzaak geponeerd heeft –, de oorspronkelijke biseksualiteit van menselijke wezens. Het hier gehanteerde symmetrische schema voor beide seksen wordt later verbroken ten voordele van een meer geaksentueerde oorspronkelijke biseksualiteit bij vrouwen dan bij mannen (waardoor zich het overwinnen der vrouwelijkheid bij mannen, niet stelt). Uiteindelijk komt de principiële bevestiging van biseksualiteit dus feitelijk neer op een overheersing van het mannelijke voor beide seksen. Luce Irigaray zou zeggen dat de oude droom van het denken van een werkelijke symmetrie nooit gerealiseerd werd, wat voor haar aanleiding vormt om de structuren van wetenschappelijke vertogen door te lichten. De hiërarchie ten voordele van het

mannelijke, dat wil zeggen ten gunste van de eerste term, korreleert voor haar met de inherente machtsverhouding in de voorgewende symmetrie.

Om het raadsel van het vrouw-worden van het kleine meisje dat eerst een jongetje was, op te lossen poogt Freud originele psychoanalytische bepalingen van de woorden 'mannelijk' en 'vrouwelijk' uit te werken. Op dit punt voert Sarah Kofman een expliciete polemiek met Luce Irigaray. Sarah Kofman benadrukt Freuds doorbreken van konventionele schema's, met name de niet langer exclusieve en essentiële assimilatie van activiteit aan mannelijkheid en passiviteit aan vrouwelijkheid. Luce Irigaray stelt echter dat Freud met betrekking tot deze begripsbepalingen, de meest traditioneel 'metafysische' indelingen herhaalt. Men kan bij de lektuur van Freuds teksten vooral aandacht schenken aan het vernieuwende karakter van zijn analyses (Sarah Kofmans positie): er zijn slechts graduele verschillen tussen kind en volwassene, tussen primitieve en beschaafde, tussen gezonde en 'zieke'. Men kan anderzijds zoals het geval bij Luce Irigaray, het 'metafysische' karakter van zijn teksten beklemtonen. Freuds geschriften zijn en blijven *heteroogeen*.

Vrouw-worden betekent voor het meisje in de puberteit, twee (supplementaire) taken vervullen: zij moet de overgang realiseren van de overheersende klitorale zone naar de vagina en moet van liefdesobject veranderen. De eerste overgang wordt verklaard via het verbod tot masturberen. De tweede verandering kent twee facetten: de oorspronkelijke moederliefde slaat om in haat en wordt tot liefde voor de vader. Het meisje zou de moeder verantwoordelijk achten voor het ontbreken van een penis en haar hierom haten, en zou de liefde van de vader proberen te winnen om de begeerde penis te verkrijgen. Dit gaat Sarah Kofman te ver: de perceptie van de penis kan volgens haar slechts de

aanleiding zijn om een reeds van tevoren bestaand frustratiegevoel met een welbepaald object te verbinden, terwijl Freud penisnijd ziet als een primair en essentieel 'biologisch feit'. Ook maakt Freud het meisje tot gevangene van het gezichtspunt van de jongen, dat tot universele wet verheven wordt: haar kastratiecomplex impliceert immers de erkenning en waardering van de maatstaf penis.

Freud tracht zijn *idée-fixe* penisnijd te bekrachtigen en rechtvaardigt in naam ervan alle mannelijke vooroordelen die hij op deze wijze voor wetenschappelijk wil laten doorgaan: de kulturele en intellectuele inferioriteit van vrouwen en haar 'gebrekkige' sublimering worden als natuurlijke en onuitwisbare trekken gesteld. De enige manier om Freuds steeds uitdrukkelijker poneren van het uiteindelijke seksueel verschil en zijn steeds hardnekkiger vasthouden aan de oorspronkelijke identiteit der seksen te rijmen, is een beroep doen op een zekere 'biologische bestemming'. Hierdoor immobiliseert hij de vrouw, maakt hij haar de gevangene van een eeuwig vrouwelijke, wat in schrille tegenstelling staat met de volgehouden flexibiliteit van de altijd jonge man. Om greep te krijgen op het enigmatische van de vrouw, wordt zij in Freuds psychoanalyse, terdoodveroordeeld en 'gekadaveriseerd'³.

Noten

1. Luce Irigaray, *Speculum, De l'autre femme*. Parijs (Minuit) 1974.
2. Roland Jaccard, *Hystérique ou criminelle?* in: *Le Monde*, 28 november 1980, p. 23.
3. Sarah Kofman: *L'énigme de la femme. La Femme dans les textes de Freud*. Paris (Galilée) 1980, p. 269.

Chris Iles

Women's oppression today
Problems in marxist-feminist analysis.
 Michèle Barrett
 Londen (Verso) 1980, 279 blz., f 20,—

Dit boek is een wat mij betreft redelijk geslaagde, in ieder geval indrukwekkende poging wat orde te scheppen in de immense massa theoretische verhandelingen en onderzoeksverslagen die de vrouwenbeweging momenteel overstroomt. De bedoeling van het boek is te komen tot een formulering van het object van het marxisties-feminisme. Barrett konstateert dat er wel veel gesproken wordt over marxisties-feministische analyse van vrouwenonderdrukking, maar dat in feite er (nog?) geen sprake is van een konseptueel kader dat de voorwaarden voor zo'n analyse formuleert. Ze legt de kern van het probleem in het ontbreken van een relatie tussen de theoretische objecten van marxisme en feminisme. Het marxisme, als theorie van toe-eigenings- en uitbuittingsrelaties, kan 'seks-blind' genoemd worden, houdt zich dus niet bezig met het geslacht van de uitbuiters en uitgebuiten. Het feminisme daarentegen houdt zich expliciet bezig met juist de relaties tussen de geslachten. Barrett benadrukt dat het feminisme moet vasthouden aan de specificiteit van deze relaties; dat het niet zo mag zijn, dat zij verklaard worden uit klassentegenstellingen.

Maar als je een analyse wilt maken van de relaties tussen de geslachten en de onderdrukking van vrouwen in het hedendaagse kapitalisme, zul je je bezig moeten houden met de relaties tussen vrouwenonderdrukking en kapitalisme, stelt Barrett. Een marxisties-feministische benadering moet daarom proberen beide structuren van onderdrukking te onderzoeken in hun historische artikulatie.

Het object van het marxisties-feminisme kan dan in algemene termen als volgt omschreven worden: 'het onderzoeken van de werkzaamheid van de relaties tussen de geslachten waar zij onderscheiden zijn van of verbonden zijn met het produktie- en reproductieproces, zoals dat door het histories materialisme onderzocht wordt' (p. 9).

Uit dit citaat moge blijken dat het geen eenvoudig boek is. Om er alles uit te halen wat er in zit, is een redelijke voorkennis van de belangrijkste discussies onontbeerlijk. Toch is het boek niet uitsluitend bedoeld als een theoretische interventie. Juist omdat Barrett probeert de meest relevante theoretische en empirische bijdragen aan de discussie 'te plaatsen' binnen het door haar geformuleerde kader, kan het boek gebruikt worden om snel een redelijk overzicht te krijgen over de discussies. Belangrijk daarbij vind ik vooral dat ze steeds onderzoekt welke theoretische problematieken ten grondslag liggen aan een bijdrage. Bovendien geeft ze vanuit haar materialistische visie aan hoe bepaalde, steeds terugkerende theoretische problemen veroorzaakt worden door de filosofische of politieke vooronderstellingen die, al dan niet bewust, aan die bijdragen ten grondslag liggen.

Omdat het boek zo'n omvangrijk gebied bestrijkt is het misschien wel onvermijdelijk dat de beoordeling van de problematieken soms wat al te snel gaat. Dat heeft echter wel tot gevolg dat de kritieken in die gevallen onvoldoende gefundeerd en geargumenteed zijn. Mogelijk wordt dat ook veroorzaakt door een erg groot vertrouwen in onderzoeksgegevens, die soms te direct ingezet worden om lakunes of problemen in de theoretische aanzetten 'aan te tonen'. Misschien is dit ook wel een gevolg van het in de engelse wetenschappelijke traditie heersende empirisme.

Mij stoorde vooral het te eenvoudig

afwijzen van de mogelijkheden van Althussers bijdrage aan de discussie over de betekenis van ideologische processen, met name in het onderwijsstelsel. Barrett vraagt zich af of een 'althusseriaanse benadering van de reproductie van het kapitalisme een analyse tot stand kan brengen van de splitsing tussen de geslachten in het kapitalisme'. Het is teleurstellend, dat een benadering die zich materialisties noemt het onderscheid tussen het filosofische kader van het althusseriaanse denken en het 'wetenschappelijk onderzoek' in deze traditie niet expliciteert. Hier is het zojuist genoemde vertrouwen in onderzoeksgegevens en zelfs in het 'gezonde verstand' heel duidelijk. Het probleem dat ze aan de orde stelt is, of het mogelijk is een analogie te trekken tussen reproductie van de relaties van dominantie en onderschikking die tussen kapitalisten en arbeiders bestaan en reproductie van dezelfde relaties tussen mannen en vrouwen. Deze reproductie vindt dan vooral plaats in het onderwijssysteem. Barrett stelt (p. 139) dat je niet kunt zeggen dat mannen in een relatie van volledige dominantie over vrouwen gereproduceerd worden, wat in het geval van kapitalisten en arbeiders wel zo zou zijn. Ze haalt daarbij het voorbeeld aan van een meisje dat een hoge kwalifikatie bereikt op een uitstekende school. Dit meisje zou niet opgeleid worden voor een positie in de arbeidsdeling die ondergeschikt zou zijn aan die van een arbeidersjongen die van school is gegaan zonder formele kwalifikaties. Ze konstateert weliswaar dat de vraagstelling van dominantie/onderschikking een mogelijkheid biedt tot nader onderzoek van de relaties tussen klassen en seksen (p. 117), maar gaat eraan voorbij dat Althusser in eerste instantie een theoreties-filosofies probleem aan de orde stelt, dat niet 'opgelost' kan worden met een verwijzing naar zo'n voorbeeld. Centraal in dit theoreties-filosofies probleem staat de vraag naar de positie van klassen- en

seksenstrijd binnen een theoreties kader.

Althusser biedt juist via deze notie van strijd als drijvende kracht in ieder maatschappelijk proces, in iedere maatschappelijke relatie, een mogelijkheid een verbinding tot stand te brengen tussen de verschillende vormen van strijd, van maatschappelijke ontwikkeling. Door het bestuderen van de 'regionale geschiedenis' van bijvoorbeeld het onderwijssysteem, en van de werkzaamheid van klassenstrijd en seksenstrijd daarbinnen, wordt het misschien mogelijk het hierboven gegeven voorbeeld te begrijpen, en niet slechts als argument te gebruiken. Als, zoals Althusser zegt, alle maatschappelijke relaties het produkt zijn van strijd, kan de dominantie van een klasse of een sekse over de andere klasse of sekse nooit volledig zijn. Juist in het kader van Barretts betoog vraag ik me af of het zinvol is de vraag naar een mogelijke analogie tussen de reproductie van klassen- en seksenverschillen te stellen. Een grote kracht van het boek is juist dat er steeds op gewezen wordt dat seksenstrijd en klassenstrijd wel aan elkaar gerelateerd, maar niet aan elkaar gelijkgesteld of tot elkaar gereduceerd moeten worden. Niet alleen de verhoudingen tussen de seksen, maar ook de klassenverhoudingen zijn het produkt van strijd in histories en maatschappelijk specifieke omstandigheden.

Misschien heeft de ambitieuze opzet van het boek met het af en toe optreden van een te weinig doordachte kritiek te maken. In ieder geval is Barrett zich wel van de complexiteit van dergelijke problemen bewust. Zo stelt ze op p. 99: 'In het benadrukken van de rol van de ideologie binnen de produktieverhoudingen moet misschien, om misverstanden te vermijden, benadrukt worden dat de term 'produktieverhoudingen' niet alleen verwijst naar klassenverhoudingen. De verdeling in seksen, rassen, de definities van de verschillende vormen van arbeid (...) moeten erin begrepen worden.'

Een voorbeeld van een wel heel preciese, en daarom ook dodelijke kritiek is te vinden in hoofdstuk 3 — *Ideology and the cultural production of gender*. Barrett richt haar kritiek daar met name tegen het '*m/f*-denken' over representatie, dat geïnspireerd is door de vertoogtheorieën van de post-strukturalisten (bijv. Hindess en Hirst), die — althans op theoreties nivo — iedere relatie tussen de materiële werkelijkheid en de weergave daarvan in de taal ontkennen. Aanleiding tot haar kritiek is de ontwikkeling van ideologie-theorieën (overigens niet alleen bij de post-strukturalisten) die van het ene uiterste — ideologie als 'de uitwerking van economische tegenstellingen op geestelijk nivo' (p. 85) — naar het andere uiterste — ideologie als een volledig autonoom fenomeen — zijn doorgeschoten. Barrett verzet zich vooral tegen de politieke implicaties van dergelijke theorieën. De belangrijkste daarvan is, dat op basis van de zogenaamde 'dekonstruktie' van categorieën als vrouwelijkheid en mannelijkheid wordt gekonkludeerd, dat die categorieën geen voorafgegeven inhoud zouden hebben; dat zij iedere keer dat zij gebruikt worden een 'nieuwe' inhoud krijgen, en dat dientengevolge het gebruik zelf van die categorieën het verschil tussen de seksen produceert. Als we op zouden houden in termen van verschil te denken verdwijnt dat verschil vanzelf, zou je — als je 'kwaad wil' — kunnen denken. Barrett wordt dan ook terecht boos over de stukken in *m/f*, die alsmaar willen bewijzen dat de leuzen en strijdvormen van de vrouwenbeweging mank gaan aan epistemologische fouten, zonder ooit in ogenschouw te willen nemen dat die leuzen ontstaan zijn en een functie hebben in specifieke historische situaties. Zij vindt dat juist onderzocht moet worden hoe die leuzen) zijn ontstaan en funktioneren. Ideologie kan niet losgemaakt worden van zijn materiële bestaansvoorwaarden. De strijd

over de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid noemt ze van doorslaggevende betekenis, omdat het niet gaat om 'verschil' maar om onderdrukking, en omdat die strijd 'een zeer belangrijke rol kan spelen in onze bewustwording en in de transformatie van onze subjektiviteit' (p. 113).

In de konklusie van het boek probeert ze de in het voorgaande getrokken lijnen door te zetten naar vraagstukken van strategie en organisatie. Dit hoofdstuk vind ik wat te mager. In wezen komt ze niet verder dan de konstatering dat er een werkelijke inhoud moet worden gegeven aan de leuze: geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme. Het materiaal dat ze in het boek zelf aandraagt voor het onderzoek naar de relatie tussen beide, vergoedt het gemis van een wat meer uitgewerkt strategies concept echter meer dan ruimschoots.

Het leukste van het boek vond ik wel het verfrissende effekt van het ongegeneerd aanschoppen tegen de heilige huisjes van de nieuwste theoretiese stromingen. Dat doet ze zonder het kind met het badwater weg te gooien. De belangrijkste theoretiese inzichten van die stromingen weet ze heel precies te vinden, om ze daarna te beoordelen op hun betekenis voor de ontwikkeling van een marxisties-feministiese positie. Ik ben het eigenlijk dan ook best eens met de nogal weidse tekst op de achterflap van het boek: 'It will be a crucial reference in every discussion of the as yet uncertain common future of Marxism and feminism.'

Renée Römken

Violence against wives. A case against patriarchy.

R.E. Dobash en R. Dobash

New York (The Free Press) 1979, 339 pp.,
± f 45,—

De afgelopen jaren neemt het aantal artikelen en boeken over vrouwenmishandeling gestaag toe. De eerste meer wetenschappelijk getinte publikaties waren noodzakelijkerwijs gebaseerd op exploratieve studies waarin primair feitenkennis werd verzameld. Vanuit feministies-wetenschappelijk standpunt is echter voortdurend voor systematies onderzoek gepleit, waarbij vrouwenmishandeling in een breder theoreties perspectief van vrouwenonderdrukking en machtsuitoefening wordt geanalyseerd.

Het boek van Dobash en Dobash kan in dit opzicht een welkome aanwinst worden genoemd. De kern van het boek bestaat uit 109 diepte-interviews die in 1975 en 1976 zijn afgenomen. De steekproef was overwegend samengesteld uit schotse vrouwen die in een 'Blijf van m'n Lijf'-huis verbleven (93) of inmiddels naar huis waren teruggekeerd (16). Ook zijn de gegevens verwerkt van een onderzoek in politie- en justitiedossiers naar het vóórkomen daarin van vrouwenmishandeling in verhouding tot andere gewelddelikten. Verder is ook gebruik gemaakt van andere theoretiese en empiriese onderzoeken om hun betoog te onderbouwen. In de algehele opzet is bewust gekozen voor een eklektiese aanpak in het gebruik van data-bronnen om een zo breed mogelijke analyse te kunnen geven.

In het begin van het boek wordt een kritiese bespreking gegeven van de voornaamste onderzoekresultaten op het gebied van vrouwenmishandeling. Theoretiese en methodiese tekortkomingen worden blootgelegd, alsook het voorkomen van aperte

of meer verholde seksismen in theorie en onderzoek. Fel wordt uitgehaald naar het 'bijziende, inadekwate en abstrakt empiricisme' dat in de sociale wetenschappen met haar neo-positivistiese traditie overheerst. Daarentegen pleiten de auteurs voor een socio-historiese benadering vanuit een uitdrukkelijk geëngageerde opstelling. Het gebruik van het diepte-interview hangt uiteraard nauw samen met deze wetenschapstheoretiese stellingname. Het is, aldus Dobash en Dobash, een voorbeeld van een 'kontekst specifieke methode' waarbij mensen de gelegenheid krijgen haar ervaring weer te geven en er een betekenis aan te hechten in een kader van voor hen relevante omstandigheden. Aan de interviews lag geen duidelijke hypothese ten grondslag. Het voornaamste doel was 'het bereiken van begrip van geweld in de bredere kontekst van het huwelijk'. Wel waren de vragen toegespitst op de eerste, de ergste en de laatste mishandeling; daarbij werd doorgevraagd op diverse omstandigheden (tijdstip, plaats, aanwezigheid van derden), ernst van de verwonding, aanleiding, eigen reaktie en beleving, ervaring met hulpverlening.

Aan de presentatie van de gegevens uit de interviews gaat een historiese analyse vooraf. In twee goed gedokumenteerde hoofdstukken wordt de romeinse en joods-christelijke traditie belicht in het vanzelfsprekend gebruiken en legitimeren van geweld tegen vrouwen. Hierin komt uitsluitend geweld binnen het huwelijk aan de orde. Vervolgens wordt de opkomst van het patriarchale kerngezin geschetst in wisselwerking met een toenemende hiërarchiese structurering van het sociale en ekonomiese leven aan het einde van de Middeleeuwen. Aldus wordt onder meer duidelijk hoezeer de machts-verhoudingen in het gezin de basis en tegelijk de neerslag vormen van maatschappelijk gestructureerde machtsverhoudingen.

Na deze historische fundering komt de actuele problematiek van vrouwen-mishandeling aan de orde. Vanuit een procesmatige visie op geweld als een eskalatie van toenemende bezitsdrang en machtsvertoon van de echtgenoot, wordt allereerst het huwelijk als patriarchale autoriteitsstructuur in zijn belangrijkste facetten geanalyseerd. Anderzijds wordt aandacht geschonken aan de permanente socialisatie van de vrouw tot echtgenote; een proces waarin zij leert haar wensen en belangen ondergeschikt te maken aan die van man en kinderen.

Bij de bespreking van het gewelddadige gedrag wordt het samenspel van materiële, sociaal-emotionele en psychische factoren in de beleving van de vrouw indringend weergegeven aan de hand van interview-citaten. Hun onderzoek onderstreept eens te meer het belang van de geïnstitutionaliseerde arbeidsdeling en heteroseksualiteit als fundamentele machtsbronnen voor de man. Seksuele 'jaloezie' en 's mans verwachtingen omtrent huishoudelijk werk dat de vrouw niet of niet goed genoeg zou hebben gedaan, vormden de meest genoemde aanleidingen voor mishandelingen. Deze gegevens, alsook informatie over aard van de verwondingen, aanwezigheid van derden, hoeveelheid sociale contacten van vrouw en man en dergelijke kwantificeerbare informatie, zijn in overzichtelijke tabellen opgenomen (appendix B). Voor een behandeling van de achtergronden van geweld in het huwelijk wil ik vooral wijzen op hoofdstuk 7 – 'The violent marriage'. Daarin laten de auteurs zien hoe de hiërarchiese 'normale' huwelijksstructuur en de daarin verweven ideologie van elk huwelijk een mijnenveld maakt. Uit het onderzoek blijkt onder andere dat het merendeel der vrouwen haar echtgenoot – als kostwinner – de uiteindelijke beslissingsmacht toekent. Bij elke te nemen beslissing kan de man het gevoel hebben dat zijn

autoriteit in het geding is als de vrouw het niet met hem eens is, en dit als een 'provokatie' zien, die zijn uitbarsting vervolgens rechtvaardigt.

Door te laten zien hoe dicht het geweld bij de alledaagse machtsuitoefening ligt, wordt het ook begrijpelijk waarom het bij veel vrouwen zo lang duurt voordat zij haar mishandelingen als een *probleem* gaan zien. Om dan een onderscheid te maken tussen vrouwen die 'blijven' of 'weggaan' is een grove simplificatie. Aan het definitieve vertrek gaat bij de meeste vrouwen een complex patroon van weggaan, terugkomen en weer weggaan vooraf. De vrouwen noemen zelf het gebrek aan alternatieve huisvesting en aan een eigen inkomen de belangrijkste belemmeringen om weg te gaan. Sociaal-ekonomiese en psychische afhankelijkheid staan in dit opzicht in wisselwerking met elkaar. Als elk perspectief op verandering in die materiële afhankelijkheid ontbreekt en men tevens wordt gekonfronteerd met een ideologie die zo'n afhankelijkheidssituatie legitimeert, is het niet verwonderlijk dat elk gevoel van zelfwaardering op den duur dreigt te verdwijnen. Als het zover komt is verzet – op welke wijze dan ook – haast bij voorbaat uitgesloten. De vicieuze cirkel van depressies en gevoelens van absolute machteloosheid is rond.

Vrouwen die wel een appél doen op haar omgeving of op hulpverleningsinstanties blijken zelden te krijgen wat ze primair nodig hebben: aandacht voor haar ervaringen en onderdak. Gegevens over het falen van de juridiese, mediese en sociale hulpverlening zijn niet nieuw. In de slothoofdstukken laten de auteurs zien dat niet alleen de mishandelde vrouwen maar ook haar hulpverleners zijn behept met een uiterst traditionele gezins- en huwelijksideologie. Gegeven de toch al beperkte mogelijkheden die de bestaande hulpverlening heeft, blijkt de veelal goedbedoelde hulp strijdig met de belangen

van de vrouw te zijn als men tegelijk de belangen van het huwelijk of de kinderen veilig wil stellen. Besloten wordt met een schildering van de werkzaamheden van de britse opvangtehuizen die in hun hulpverlening de enige zijn die de gewenste hulp kunnen bieden en daarin ook de patriarchale orde fundamenteel aan de kaak stellen. Iets waar de auteurs in hun hele boek konsekvent voor pleiten.

In zijn geheel beschouwd is het boek van Dobashen Dobash zeker geslaagd te noemen. De auteurs voegen feitelijk gezien weinig nieuwe informatie toe aan hetgeen we al wisten. Het grote voordeel van deze studie is dat al die gegevens op grond van systematies empiries onderzoek zijn verzameld en geordend. Iets waar dringend behoefte aan was. De zeggingskracht van hun werk schuilt daarnaast in de manier waarop zij al die feiten over geweld in een breder kader van onderdrukking in het huwelijk hebben geplaatst. Ook hun analyse over het functioneren van de hulpverlening is heel scherp en goed onderbouwd. Vergeleken met de meeste hier ten lande verschenen publikaties over vrouwenmishandeling, die in het algemeen een ietwat fragmentarisch karakter hadden, wordt in dit boek een histories onderbouwd en samenhangend kader geschetst. De achterliggende faktor 'patriarchale machtsverhoudingen' wordt bij alle aspecten van het probleem naar voren gehaald, waardoor een geïntegreerd beeld kan ontstaan.

Na deze lovende woorden enkele kritische kanttekeningen bij de theoretische en methodische kanten van hun werk. In het belang dat de auteurs hechten aan het patriarchale karakter van de samenleving — als centrale faktor in hun analyse — schuilt toch ook een zekere eenzijdigheid. Inhoudelijk blijken begrippen als 'patriarchale autoriteitsstructuur' (het huwelijk) te staan

voor elke vorm van overheersing en onderdrukking.

In hun theoretische uitwerking miste ik aandacht voor de geslachtsspecifieke arbeidsverdeling als fundament voor onderdrukking. Het feit of mishandelde vrouwen al dan niet buitenshuis werken wordt ook in de praktijk nauwelijks als een relevante faktor beschouwd. Het is opvallend dat er ook geen gegevens zijn over het al of niet buitenshuis werken van de ondervraagde vrouwen. Ik ben het met de auteurs eens dat het patriarchaat als maatschappelijke structuur en de daarin verweven ideologie de kern moet zijn van een theoretische analyse over vrouwenonderdrukking, in dit geval mishandeling. De wisselwerking tussen sociaal-ekonomische en ideologische faktoren mag echter niet uit het oog worden verloren.

Wat de theoretische uitwerking betreft biedt hun werk voldoende stof om dieper op door te gaan. Dit geldt ook voor de informatie die uit de diepte-interviews is gekomen. De presentatie door middel van citaten geeft een indringend beeld, dat een overwegend beschrijvend karakter heeft. Dit houdt zeker verband met het feit dat het primaire doel van de studie een beschrijving was. Desondanks had ik vaker de indruk dat de auteurs kansen hadden laten liggen. Vooral over de dieperliggende ambivalenties en tegenstrijdigheden die (mishandelde) vrouwen ervaren als het op verzet aankomt, is de informatie wat schraal. In het algemeen komt de psychische neerslag van al die gewelddadige ervaringen niet erg diepgaand ter sprake. Wellicht kleurde hier de sociologenbril de door hen waargenomen werkelijkheid.

Tot slot een methodische kanttekening. De steekproef bestond vrijwel geheel uit vrouwen uit de arbeidersklasse die naar een opvangtehuis waren gegaan. De auteurs stellen dat deze vrouwen 'qua profiel' overeenkomen

met vrouwen die andere oplossingen zoeken. Het is natuurlijk voorbarig om dat zonder meer te stellen. Dat geldt ook voor de opvatting dat het 'niet nodig' is de echtgenoten te interviewen omdat toch blijkt dat de vrouwen zich de gevoelens van hun man bij een mishandeling 'heel nauwkeurig' kunnen herinneren. Iets meer bescheidenheid ware gepast geweest. Het getuigt van meer speurzin de reëel aanwezige beperkingen onder ogen te zien en op grond daarvan verder onderzoek te bepleiten. Het is ook wat naïef in één onderzoek volledig te willen zijn, gezien het feit dat er nog zo weinig onderzocht is op dit gebied. Ondanks deze kritiese kanttekeningen blijft onverminderd staan dat hun studie een heel waardevolle aanwinst is. Ze bieden een samenhangend, met empiries materiaal onderbouwd betoog, dat inzicht biedt in de belangrijkste facetten van vrouwenmishandeling. Een gedegen werk dat mede door de uitgebreide bibliografie, aanknopingspunten biedt om verder te gaan.

Trudy Wassink en Nelly van der Geest

Vrouwenemancipatie in het hoger beroepsonderwijs

HBO-journaal, jrg. 3, december 1980, 28 pp.

'Als je in de begroting zoekt of er geld is uitgetrokken om extra dingen te doen voor vrouwen in het onderwijs, zodat ze zich beroepsmatiger oriënteren, of voor extra begeleiding van meisjes op scholen en ontwikkeling van nieuw materiaal, dan vind je daar niets van terug', zegt Paula Wassen in een interview in dit themanummer van het HBO-journaal.

Uit het redactioneel blijkt, dat de deelname van vrouwen aan het hoger beroepsonderwijs nog steeds veel geringer is dan die van mannen. Bovendien treffen we

vrouwen in grote getale aan bij de traditioneel voor vrouwen bestemde opleidingen. Verder zijn vrouwelijke docenten veruit in de minderheid, terwijl vrouwelijke directeuren sporadies voorkomen. De redactionele konklusie luidt dan ook: 'Emancipatie van vrouwen staat nog in de kinderschoenen.' Een goede reden om een themanummer aan vrouwenemancipatie te wijden.

Het maandelijks verschijnend *HBO-journaal* is een informatie- en opinieblad van het adviesorgaan voor het hoger beroepsonderwijs: de HBO-raad. Dit journaal wordt gratis over de ruim 400 HBO-instellingen verspreid. Gezien het onderwerp werd dit nummer ook toegestuurd aan HAVO-, MAVO- en MBO-scholen.

Het nummer bevat twee algemene artikelen. Het eerste, 'De geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland', eindigt met een aantal konkrete getallen over de geringe deelname van meisjes aan onderwijs en met de moeilijkheden die meisjes ondervinden tijdens haar schoolloopbaan. Het is geschreven door Jutha Konst en Ineke Hendriks. Beiden zijn onlangs aangesteld bij de pas ingestelde commissie-vrouwenemancipatie van de HBO-raad. Ter gelegenheid van het verschijnen van dit themanummer hebben zij de geheel uit mannen bestaande redactie versterkt.

In het tweede artikel 'Over de opvoeding van meisjes en wat eraan te doen valt' haalt Pieter Leenheer af en toe agressief uit naar bepaalde feministiese stromingen. Wel wijst hij op een aantal ons inziens cruciale knelpunten. Hij signaleert hoe weinig aandacht er besteed wordt aan de emancipatie van vrouwen op opleidingen voor leerkrachten. Op deze scholen wordt vaak weinig tegenwicht geboden aan de veelal traditionele opvoeding die de (vrouwelijke) studenten van huis uit meekrijgen. Tevens stelt hij, dat het serieus nemen van vrouwen-

emancipatie ook ingrijpende veranderingen in de huidige – weinig florissante – arbeidsmarkt met zich mee zal moeten brengen. Zolang deze niet hebben plaatsgevonden, kan dat voor veel vrouwen, volgens Leenheer, tot frustraties leiden. Tenslotte wijst hij op het belang van het op elkaar afstemmen van leerstof en werkwijze en vrouwen, zonder dat vrouwenemancipatie tot een exclusieve vrouwenzaak gemaakt wordt.

Na deze algemene inleidingen waren we erg benieuwd naar het artikel over hetgeen er in concreto op de HBO-scholen gebeurt. De redactie van het *HBO-journaal* heeft dit nagevraagd bij studenten, docenten en direkties door middel van de volgende vragen: 'Ondersteunt uw instituut activiteiten ter bevordering van vrouwenemancipatie, b.v. speciale maatregelen voor studenten en docenten en activiteiten in het leerplan?'; 'Wat zijn volgens u obstakels voor vrouwen in het HBO?' De instituten die reageerden zijn volgens ons in twee categorieën te verdelen. Op de traditioneel aan mannen toegeschreven opleidingen (hoger technies, ekonomies administratief, nauties, agraries en laboratorium-onderwijs) wordt uitgegaan van gelijke mogelijkheden en gelijke kansen voor jongens en meisjes. Als meisjes willen, moeten ze maar komen is de stelling. Speciale maatregelen beperken zich tot de wervingsvoorlichting en de damestoiletten. Van extra activiteiten in het leerplan is geen sprake. Gekonstateerde obstakels liggen vóór de toelating (het ontbreken van het vereiste vakkenpakket, de mentaliteit van meisjes) en ná de opleiding (de geringe mogelijkheden voor beroepsuitoefening).

Bij de traditioneel aan vrouwen toegeschreven opleidingen liggen de zaken anders: in de sociaal-pedagogiese sektor vinden de meeste activiteiten met betrekking tot vrouwenemancipatie plaats. In het artikel 'Vrouwengroepen banen zich een weg door

Eindhovense akademie' van Annemieke Voets wordt dit nog eens extra belicht. Bij het huishoud- en nijverheidsonderwijs en de opleidingen voor de gezondheidszorg maakt men zich zorgen over de geringe deelname van mannen. Positieve diskriminatie voor mannen wordt bepleit. Wij vragen ons af in hoeverre hier betrokkenheid met vrouwen in het spel is en in hoeverre statusverhoging van het beroep. Bij de traditioneel aan mannen toegeschreven scholen treffen we dergelijke maatregelen niet aan: er is daar geen positieve diskriminatie voor vrouwen. Over het geheel genomen betekent dit voor meisjes een verslechtering: haar kansen op het toch al zo geringe aantal studieplaatsen nemen op deze wijze af. Ons inziens zijn de meeste richtlijnen met betrekking tot het evenwichtig aanstellen van mannen en vrouwen in hun effectiviteit beperkt. Zij geven als doel gelijkheid van kansen aan, maar het effect is nauwelijks te meten als we niet ook de resultaten bekijken.¹

Een aparte vermelding verdienen de opleidingen voor kleuterleidsters en pedagogiese akademies: 75 tot 100% vrouwelijke studenten en een overwegend aantal mannelijke docenten. Er bestaan nauwelijks speciale activiteiten voor vrouwen. Wel wordt hier en daar in de lessen wat aandacht besteed aan emancipatie. Teneinde de obstakels die de emancipatie belemmeren, op te ruimen zou het zwaartepunt ons inziens juist in onderwijs en opvoeding moeten liggen. Uiterekend de scholen die opleiden voor beroepen in deze sektor, blijken zelf een obstakel te zijn. Hetzelfde geldt op dit moment voor de opleidingen voor leraren in het voortgezet onderwijs. Ook hier is slechts een geringe belangstelling voor vrouwenemancipatie en soms zelfs een duidelijke weerstand. Dit blijkt o.a. uit het artikel 'Je moet op je hoede zijn anders sta je zo weer in de keuken' van Frank Munnichs. In dit artikel worden de

moeilijkheden van vrouwelijke docenten binnen de Gelderse Leergangen beschreven.

Uit dit themanummer blijkt, dat bij de uitvoering die veel HBO-instellingen aan vrouwenemancipatie geven, de nadruk ligt op de poging evenveel jongens als meisjes binnen de scholen te krijgen. Zelden worden er konsekwenties uit het streven naar vrouwenemancipatie getrokken. Noch bij het formuleren van onderwijsinhoud en -methoden, noch naar beleidsmaatregelen ten gunste van vrouwen. Evenmin wordt er aandacht besteed aan de bijdrage die het HBO-onderwijs zou moeten leveren aan de doorbreking van de traditionele mannenrol.

Dit *HBO-journaal* pretendeert ons een totaal overzicht te geven vanuit verschillende invalshoeken. Wat dat betreft is de redactie redelijk geslaagd. Het is jammer dat er niet dieper ingegaan kon worden op de gesignaleerde problemen. Hierdoor ontkwamen we met moeite aan de neiging het treurige beeld dat het HBO vertoont, te wijten aan de brenger van het slechte nieuws: het *HBO-journaal*. Het is te hopen dat de commissie-emancipatie verandering weet te brengen in hetgeen Paula Wassen konstateert. Het wordt tijd dat er op het zo uiteenlopende terrein van het HBO-onderwijs spijkers met koppen worden geslagen. De kinderschoenen moeten worden omgeruild voor meisjesschoenen.

Noten

1. Rosabeth Moss Kanter, *Men and Women of the corporation*. New York 1977, p. 244.

Eeuwke Sijes

Moeders op Schoot

Hannet de Jong, Jeanne Luyten en
Ien van Nieuwenhuijzen
Amersfoort (De Horstink) 1980, 159 pp.
f 15,—

In de rij boeken die de laatste tijd over moederschap verschijnen, neemt *Moeders op Schoot* een aparte plaats in. Het is een boek dat louter op de dagelijkse praktijk van het moederschap gebaseerd is. Van de drie schrijfsters zijn er twee moeder en één niet-moeder. Ze zijn begonnen als een werkgroepje van een grotere fem-soc-groep, genaamd fem-kind. Deze naam geeft al aan dat ze naast de moeders de kinderen heel belangrijk vinden en deze komen in het boek zelf ook aan het woord. De vrouwen willen weten hoe het doorwerkt naar de relatie met de kinderen als een vrouw feministe wordt, met andere woorden: wat kun je verstaan onder feministies opvoeden?

In het boek komen alleen vrouwen aan het woord die zich feministe noemen, omdat de schrijfsters uit willen gaan van hun eigen positie en niet over andere vrouwen willen schrijven. Deze keuze maken ze, omdat ze niet voor andere vrouwen het moeder-zijn in willen vullen. Ze kiezen er voor hun eigen ervaringen te onderzoeken en willen die delen met andere vrouwen.

De inhoud van het boek bestaat uit interviews en verhalen, die voor zichzelf moeten spreken. De ideeën over het feministies moederschap worden niet geëxpliciteerd en de hoofdstukken staan enigszins los van elkaar.

De eerste twee interviews zijn met vrouwen buiten de groep en daarin wordt duidelijk dat het verbinden van feminisme en moederschap in de praktijk niet zo eenvoudig is. Vrouwen zijn opgescheept met een aantal normen en waarden over hoe een 'goede'

moeder behoort te zijn, die niet zo gemakkelijk zijn los te laten als je feministe wordt. Om dat probleem uit te zoeken gaan de schrijfsters terug naar hun eigen opvoeding. Het schrijven over hun eigen moeder, met wie ze als vrouw solidair willen zijn, kost de nodige moeite door de tegenstrijdige gevoelens van teleurstelling en liefde voor haar.

In de volgende hoofdstukken wordt het moeder-zijn verder uitgewerkt door uit te zoeken hoe de relatie met hun eigen kinderen in elkaar zit. Daarbij zijn het de tegenstrijdige gevoelens over het moeder-zijn als ervaring en het moeder-zijn als instituut, die de dagelijkse praktijk van het opvoeden er niet eenvoudiger op maakt. De twee moeders ontleden aan de hand van concrete voorbeelden hoe ze als moeder zijn en komen tot besluiten om het anders te doen. De niet-moeder schrijft over haar situatie en die van andere vrouwen die geen biologiese moeder zijn, maar wel taken en verantwoordelijkheden voor het opvoeden van kinderen op zich genomen hebben. Het is de vraag of dat een mogelijkheid oplevert om op een andere manier moeder te zijn en met kinderen te leven. Moeder-zijn wordt hiermee losgekoppeld van het biologiese moederschap. Uit de interviews blijkt dat dat allemaal nog niet zo eenvoudig is en voor de vrouwen zelf de nodige schuldgevoelens, moeilijkheden en minderwaardigheidsgevoelens oplevert, maar ook leuke en goede dingen met zich mee brengt.

Tot slot worden een aantal van de kinderen geïnterviewd, waardoor de verhalen van de vrouwen meer diepte krijgen: je ziet een soort spiegelbeeld verschijnen maar dan in een spiegel met een eigen mening.

Het leuke van het boek is dat er heel concrete ervaringen beschreven worden en dat er geprobeerd wordt te raken aan de emotionele kant van het moederschap, waarbij het moederschap niet rooskleurig

wordt voorgesteld maar ook de leuke dingen van het opvoeden niet worden vergeten.

De relatie tussen opvoeden en feminisme wordt geïmpliciteerd, maar het blijft een eerste aanzet. De schrijfsters zouden zelf graag zien dat anderen er een vervolg op schrijven.

Will van de Ven

A women's mind is longer than a kitchen spoon.

Report on women in Sri Lanka.

Els Postel/Joke Schrijvers (red.)

Leiden (Instituut voor Culturele Antropologie en Sociologie der Niet-Westerse Volken)

1980, 146 pp., f 7,50.

Dit rapport is een neerslag van het in 1978 door sociale wetenschapsters van de Universiteit van Leiden in opdracht van de nederlandse regering verrichte veldwerk in Sri Lanka. Het onderzoeksteam was gemengd: ten dele nederlandse, ten dele sri lankees. Aangezien het doel van het onderzoek het formuleren van beleidsadviezen was, is het materiaal voor dit beknopte verslag vanuit dit oogpunt verzameld.

Uit de inleiding blijkt, dat onder de vrouwen van Sri Lanka een dringende behoefte bestaat aan een eigen vast inkomen. Vrouwen worden in hun toegang tot essentiële bronnen (zoals inkomen en politieke macht) belemmerd. Belangrijke kulturele beperkingen zijn: het gebrek aan bewegingsvrijheid voor vrouwen, het benadrukken van het moederschap als de enige aanvaardbare rol, het beperkte aantal activiteiten dat geschikt bevonden wordt voor vrouwen, het geringe waarderen van deze activiteiten en van het vrouwelijk geslacht zowel door mannen als door vrouwen.

Belangrijke structurele beperkingen zijn de algemene werkeloosheid, de snel toenemende inflatie, de importliberalisering en de ontoegankelijkheid van buitenlandse markten, het gebrek aan medezeggenschap bij besluitvorming en het tekort aan relevante informatie die vrouwen in staat zou stellen verbetering te brengen in haar eigen situatie.

Na deze inleiding wordt het bestaan van vrouwen in Sri Lanka vanuit diverse invalshoeken belicht: werk, onderwijs, fysieke konditie, organisatie en politieke participatie. Dit gedeelte wordt afgerond met een weergave van de verschillende stadia in een vrouwenleven (levenscyclus).

Vervolgens komen de 'praktijkervaringen' aan de orde. Verbetering in de positie van met name de armste vrouwen is een doel in elk der geïnitieerde projecten: het opzetten van een kollektieve vrouwenboerderij, het stimuleren van inkomstengenererende activiteiten in een kokosvezelproducerend dorp, het opzetten van een multifunctioneel vrouwencentrum. Van elk project afzonderlijk worden achtergronden, doelstellingen, organisatie, begeleiding en voortgang belicht. Ook wordt geëvalueerd welke invloed een indrukwekkend en kostbaar ontwikkelingsproject van de regering van Sri Lanka heeft op het leven van vrouwen.

Op basis van haar bevindingen doen de onderzoeksters tenslotte gefundeerde aanbevelingen voor geplande veranderingen. Met betrekking tot het ontwikkelingsbeleid wordt gekonkludeerd, dat de kansen op sukses vergroot worden, indien men voor vrouwen afzonderlijk projecten opzet; deze activiteiten op lokaal nivo zijn vatbaar voor herhaling en dienen bij voorkeur in nationale vrouwenprogramma's vertaald te worden. Tevens wordt het belang onderstreept van onderzoek naar de feitelijke kondities waaronder vrouwen leven en werken, naar de gevolgen van actie en mobilisering van

vrouwen en een follow-up van ontwikkelingsactiviteiten. De beleidsadviezen worden uitgesplitst naar de diverse relevante nivo's: van internationaal tot lokaal nivo. Tenslotte worden richtlijnen geboden teneinde gestalte te geven aan eerder gedane aanbevelingen.

Al met al een consciëntieuze, heldere weergave van mogelijkheden en beperkingen bij het verrichten van 'action-research'. Voor eenieder die geïnteresseerd is in en betrokken bij de situatie van vrouwen in derde-wereldlanden biedt dit rapport waardevolle suggesties. Binnen het bestek van dit verslag kon jammer genoeg niet ten volle recht gedaan worden aan de specifieke situatie in de onderzochte dorpen. Aan elk der dorpen en de aldaar opgezette projecten zal een afzonderlijke publikatie gewijd worden.

Barbara van Koppen

De onzichtbare strijd van vrouwen in

Nicaragua

Werkgroep Vrouwen en Derde Wereld,
Postbus 576, Wageningen.

1e druk 1980, 147 blz., f 10,—

Informatie over het aandeel van vrouwen in socialistiese revoluties in Derde-Wereldlanden is schaars; aan analyses van haar strijd ontbreekt het prakties helemaal. Als een van de eerste pogingen om dit gat te dichten met betrekking tot Nicaragua heeft de Werkgroep Vrouwen en Derde Wereld uit Wageningen een boekje geschreven, getiteld *De onzichtbare strijd van vrouwen in Nicaragua*. Het weinige materiaal dat ter beschikking was, bestond voornamelijk uit: publikaties van de AMNLAE, de nicaraguaanse vrouwen-organisatie, en het FSLN, de overkoepelende bevrijdingsorganisatie, publikaties van de westeuropese solidariteitsbeweging met Nicaragua, artikelen in nederlandse kranten

en tijdschriften en verder persoonlijke kontakten.

Puttend uit deze bronnen geven zij een globale beschrijving van het leven van vrouwen in Nicaragua ten tijde van Somoza en vervolgens een helder en informatief overzicht van de geschiedenis van de volksstrijd die leidde tot de omverwerping van de diktatuur in juli 1979. Het aandeel van vrouwen in deze strijd wordt expliciet beschreven. Daarna volgt dan een overzicht van de algemene economische en politieke situatie anno 1980. De organisatievormen krijgen steeds veel aandacht.

Bij de beoordeling van de beschreven ontwikkelingen staat voor de Werkgroep centraal hoe algemeen het 'algemeen belang', voornamelijk gericht op de produktiesfeer, lijkt en welke aandacht specifieke vrouwenbelangen krijgen. Ze gaat thema's na als toegang tot de produktiemiddelen, arbeidsindeling tussen seksen en betaling van arbeid, toegang van vrouwen tot leidinggevende posities en de gewapende strijdkracht, kollektivisering van huishoudelijk werk en kinderverzorging, de ideologie van het machismo, seksueel geweld, prostitutie, zelfbeschikking over voortplanting. De schrijfsters zijn voorzichtig met het trekken van konklusies op grond van dit materiaal omdat het hen nog zo weinig inzicht geeft in de strijd en situatie van vrouwen aan de basis. Wel konkludeert de Werkgroep teleurgesteld, dat de top van de AMNLAE en de nieuwe regering de radikalisering onder vrouwen en de doorbreking van de traditionele arbeidsdeling tijdens de revolutie in het nieuwe Nicaragua eerder lijkt terug te schroeven dan te stimuleren.

Als een rode draad loopt door het boekje hoe de schrijfsters zich bij deze beschrijving en beoordeling bepaald niet willen opstellen als academische critici aan de andere (superieure!) kant van de oceaan, waar vrouwen, zichzelf, geen problemen kennen of

hun eigen positie buiten schot houden. (En zij gaan hiermee een discussie aan die ik in menige studie van westerse vrouwen over vrouwen in de Derde Wereld nogal mis.) Ze geven dit streven vorm door levendig en uitgebreid de groepsdiskussies en gedachtenontwikkelingen weer te geven over de relatie tussen enerzijds hun eigen femsoc-strijd in Nederland en het al dan niet elitaire daarvan, en anderzijds de vragen waarmee ze naar Nicaragua kijken, de inspiratie, teleurstelling, hoop. Waar mogelijk trekken ze parallellen met de situatie hier, bijvoorbeeld ten aanzien van machismo en de ideologie van kostwinner en huisvrouw, ideale-vrouwbeelden. En verder keert de vraag herhaaldelijk terug: 'Zou de beste solidariteit met de vrouwen daar niet bestaan in het bestrijden van hetzelfde kapitalistische systeem van uitbuiting en onderdrukking hier?'

Kortom: er wordt heel veel opgerakeld in dit boekje. Dat het toch goed te volgen is, is mede te danken aan de heldere en levendige schrijfstijl en de vele tekeningetjes, waarvan ik sommige inderdaad heel raak vind. Maar het blijft bij beschrijven en veel vragen opperen. De Werkgroep heeft zich weinig bekommerd om het zoeken naar verklaringen, behalve af en toe in de trant van: 'Een gevolg van de dubbele belasting van vrouwen is dat zij veel minder tijd hebben dan mannen om politiek actief te zijn. Vaak mogen ze van hun man het huis niet uit om te vergaderen. Daarom is het moeilijk om haar eigen eisen te laten doorklinken in het FSLN, de massa-organisaties én de vrouwenorganisaties om op die manier veranderingen in haar situatie te kunnen bevechten.' (p. 132) Het beperkte materiaal en het onderwerp, namelijk zeer recente geschiedenis, zullen hun hierbij parten gespeeld hebben. Maar als we hier in het westen konkreter iets willen leren van de strijd van vrouwen in Nicaragua en onze

solidariteit willen tonen door strijd hier, zullen nog vele vragen beantwoord moeten worden die in dit boekje slechts geponeerd worden.

Het boekje is te bestellen door storting van f 10,- + f 4,- porto op gironummer 4338138 t.n.v. Werkgroep Vrouwen en Derde Wereld, Postbus 576, Wageningen. Het is ook verkrijgbaar in de linkse en feministiese boekhandels.

Nieuw

Lily E. van Rijswijk-Clerkx
*Moeders, kinderen en
kinderopvang*

Veranderingen in de
kinderopvang in Nederland
vanaf de 16e eeuw tot nu

504 blz. (geïllustreerd) f 37,50

SUN

Herdruckt

W.H. Posthumus-van der Goot
Van moeder op dochter
428 blz. f 29,-

Evelyn Sullerot
*Geschiedenis en sociologie van
de vrouwenarbeid*
400 blz. f 29,-

Verkrijgbaar bij de boekhandel
of rechtstreeks te bestellen bij:
Socialistische Uitgeverij Nijmegen.
Bijleveldsingel 9, (080) 221700.

boeken

Verslagen van bijeenkomsten

Wientje Meeuwesen / Ank Roos

*'Kwaliteit van het wetenschappelijk
onderwijs' – een kongres krities bekeken*

De lichtstad Eindhoven bood 17 en 18 december 1980 onderdak aan het vierde nationale kongres 'Onderzoek van Wetenschappelijk Onderwijs', onder auspiciën van de Contactgroep Research Wetenschappelijk Onderwijs (CRWO) en de Academische Raad. Het overkoepelend thema was: *Kwaliteitsverbetering van het hoger onderwijs*. Er namen ongeveer 700 mensen aan deel, afkomstig uit verschillende wetenschappelijke instellingen, zoals onderwijskundigen, onderzoekers van hoger onderwijs, beleidsmakers en docenten.

De drie aandachtsvelden van het kongres waren:

1. het onderwijsbeleid,
2. de professionalisering van docenten,
3. het onderzoek en de ontwikkeling van onderwijs.

Er waren uiteenlopende werkvormen, zoals een paneldiskussie, een dertigtal diskussie-bijeenkomsten, werkgroepen en een grote informatie-markt.

*Bijdragen vanuit de Landelijke Werkgroep
Projektonderwijs*

Wij namen deel aan het kongres vanuit de Landelijke Werkgroep Projektonderwijs. Het sekretariaat van deze Werkgroep wordt verzorgd door de Stichting Interuniversitair

Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO) te Amsterdam, die al vele jaren de ontwikkeling van projektonderwijs ondersteunt (bijvoorbeeld door dokumentatie, organisatie van seminars, kongressen, theorievorming).

We hadden op ons genomen om ten behoeve van de informatiemarkt van dit kongres materiaal te verzamelen over projekten die in het kader van vrouwenstudies werden of worden uitgevoerd. Dit heeft geleid tot de samenstelling van een map met overzichten van de verschillende vrouwenprojekten, of gedeelten daarvan, uit Utrecht, Nijmegen, Leiden, Groningen, en Amsterdam aan de hand van een in de werkgroep ontwikkelde fasering van projekten. Het gaat hier dan vooral om de onderwijskundige aspekten van deze projekten. Wij zien dit kongresverslag dan ook mede als een soort verantwoording naar vrouwengroepen die ons hun materiaal voor dit kongres ter beschikking hebben gesteld.

Wij vinden projektonderwijs een belangrijk middel voor democraties en emancipatories opgezet onderwijs. De verschillende kenmerken van projektonderwijs, zoals bijvoorbeeld de relatie van theorie en praktijk (veldgerichtheid), samenwerking op basis van gelijkwaardigheid, gedeelde verantwoordelijkheid, aansluiten bij de belangstellingswereld van studenten (intrinsieke motivatie), doorbreken van de vakkensplitsing, staan bij vrouwenstudies hoog in het vaandel geschreven.

De specifieke doelen waarop vrouwenstudies zich richten, leiden tot een eigen invulling van projektonderwijs, zowel inhoudelijk als onderwijs-methodies. Wat betreft dit laatste aspekt is ons bij onze materiaalverzameling opgevallen, dat er nog nauwelijks op een systematische wijze onderwijskundig materiaal met betrekking tot vrouwenstudies is vastgelegd.¹

De betekenis van het onderwijskongres voor vrouwenstudies

Onze interesse bij het kongres ging uit naar de konsekwenties van het aldaar gepresenteerde voor vrouwenstudies. Van belang zijn bijvoorbeeld de gevolgen voor vrouwenstudies van de wijze waarop kwaliteit van onderwijs gedefinieerd werd: onderwijs-vernieuwing in de kontekst van kultuur-vernieuwing, samenwerking- en dialoog-bevorderend, óf in de kontekst van individualisering en vertechnologisering (dus kostenbesparend). Ook de aanzetten voor de invulling van de tweefasen-struktuur zijn van belang voor vrouwenstudies.

Hieronder zullen we enkele onderdelen of benaderingen van het kongres schetsen, welke we vanuit het gezichtspunt van vrouwenstudies onbruikbaar of nadelig vonden en welke waardevol bleken.

In de bijeenkomst over *didaktiese werkvormen* bleek men met de plaats en de konsekwenties van de eigen inbreng van studenten in het gepresenteerde 'systematische overlegplan' niet goed raad te weten. Het ging dan ook om een puur theoreties model, zonder aandacht voor een emancipatoriese en demokratiese konkretisering ervan. Zo'n aanpak maakt de kans op een specifieke invulling van inhoud en werkvorm ten behoeve van vrouwenstudies ons inziens minimaal.

In de inleiding over *zelfstudie-onderwijs* beschouwden we het als een nadeel voor vrouwenstudies, dat het principe van zelfstudie in wezen gereduceerd werd tot het individueel verwerken van door anderen dan de studenten bepaalde studiestof. Hierdoor is de kans kleiner dat er aangesloten kan worden bij eigen ervaringen van vrouwen. We kregen sterk de indruk dat bij zelfstudie het 'leren' voornamelijk wordt gezien als een louter kognitieve bezigheid: de student(e) is slechts informatieverwerker. Over het belang

van sociaal-emotionele factoren bij het leerproces werd met geen woord gerept.

Ook bij het onderwerp *het stimuleren van creativiteit in het hoger onderwijs* ontbrak de aansluiting bij de motivatie van de studenten. Aan zo'n minimumvoorwaarde voor vrouwenstudies werd dus al weer niet voldaan. Door creativiteit niet inhoudelijk in te vullen en te specificeren naar een eigen inbreng van mannen of vrouwen, worden studenten gedwongen zich in het dominante patroon in te passen, hetgeen een rem op hun creativiteitsontwikkeling kan zijn.

Bij het onderwerp *studiemislukking en studievertraging* werd de specifieke problematiek van vrouwen wel onderkend maar afgedaan, omdat het hier om een primair politiek beleid zou gaan (en geen onderwijskundig beleid) en daarmee dus op de lange baan geschoven. Bovendien worden vrouwen toch weer op haar traditionele rol aangesproken: zij zorgen voor het gezin, en dus moeten er voor hén bijzondere regelingen worden getroffen, waarbij de mannelijke carrière-lijnen kunnen blijven bestaan.²

Perspektieven

Bij de inleiding over *De onderwijskundige scholing van universitaire docenten* (van Ackers) zagen wij in principe mogelijkheden voor ondersteuning van vrouwenstudies. Hij wees onder ander op de noodzaak om het onderwijs uit zijn achtergestelde positie ten opzichte van onderzoek te halen (met de consequenties hiervan op het vlak van het personeelsbeleid). Ook gaf hij zeer terecht de wenselijkheid aan van een integratie van de onderwijskundige ontwikkeling met de ontwikkeling van een specifieke vak-didaktiek.

Bij De Miranda zagen we nog de meest duidelijke aansluiting bij vrouwenstudies, gezien zijn inhoudelijk-onderwijskundig doordachte en op innovatie en cultuur-vernieuwing gerichte benadering. Hij gaf in

zijn inleiding over *Demokratisering en kwaliteitsverbetering* aan, dat verbetering van kwaliteit om een kritiese bezinning op opvattingen van onderwijs vraagt. Het gezichtspunt van democratisering voert dan tot de opvatting van studenten als (jonge) volwassen medeburgers, die in staat zijn om zelf te oordelen en te handelen. Hij pleitte daarbij voor een samenwerkingsmodel van onderwijzen, waarbij studenten mede-subjekt zijn van onderwijs, als alternatief voor het verouderde overdrachts- en vormingsmodel.

Konklusies

Het was ons inziens al met al een matig kongres omdat het eindhovense licht voornamelijk het licht van de technologie en de geldkraan bleek te zijn: kwaliteitsverbetering van het onderwijs in de kontekst van het goedkoper en efficiënter maken van het onderwijs, zonder de onderwijsconceptie waar men vanuit gaat, zonder de functie van het onderwijs voor de maatschappij en de plaats van de studenten daarbij duidelijk aan de orde te stellen.

Toch hebben we veel van dit, overigens goed georganiseerde, kongres geleerd: vaak hoe het namelijk niet moet! En verder zijn wij in onze overtuiging gesterkt dat het belangrijk is dat vrouwen bij dit soort gelegenheden meer van hun werk en inzichten laten zien en horen, zodat het begrip 'vrouwenstudies' — in dit geval de onderwijskundige kant ervan — voor iedereen een duidelijker vorm en inhoud kan krijgen. Wanneer vrouwenstudies kans zou krijgen om zich te ontworstelen aan de greep van de prioriteit voor onderzoek die de universiteiten domineert, en zich meer bezig kan gaan houden met de ontwikkeling van de onderwijskundige kant ervan, dan zijn er ook stimulansen te verwachten voor de vernieuwing van het hoger onderwijs vanuit deze hoek.

Noten

1. Wij zijn nog naar manieren aan het zoeken om een systematies verslag te maken van het verzamelde materiaal.
2. Zie ook het kongresnummer van het tijdschrift *Onderzoek en Onderwijs*, jrg. 9, 1980, nr. 4, pp. 15-16.

Marlies Vulto

Landelijk Overleg Vrouwenstudies
Delft, 22 januari 1981

Op 22 januari vond in Delft de vierde bijeenkomst plaats van het Landelijk Overleg Vrouwenstudies. Op deze vergadering is besloten de naam SLOV (Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies) aan te nemen, die ik in dit stuk dan verder zal gebruiken.

Eerst een stukje geschiedenis omtrent het ontstaan van de SLOV. In september 1979 vond de eerste bijeenkomst plaats, omdat er behoefte bestond aan een kontaktorgaan: een platform en doorgeefluik van ideeën en politieke steun. De achtergronden van het ontstaan van het SLOV zijn uitgewerkt in het verslag van de tweede bijeenkomst, geschreven door Annemiek Hoogenboom en verschenen in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 2, 1980. De eerste bijeenkomst stond in het teken van de taken die de eventuele SLOV zou moeten krijgen. Tijdens de tweede bijeenkomst werd definitief besloten dat er een SLOV zou komen. Daar werd een werkgroep gevormd die een aantal mogelijke modellen zou uitwerken die het meest aansloten bij de doelstellingen van vrouwenstudies en bij datgene wat we met de organisatie wilden bereiken. Zij ontwierp drie alternatieve modellen. De volgende bijeenkomst, in september 1980, stond dan ook in het kader van de keuze voor een van die modellen. Voor één model werd gekozen, maar er bleef de mogelijkheid

amendementen en wijzigingen op dit model in te dienen. Deze amendementen en wijzigingen zijn uitgewerkt en waren onderwerp van stemming tijdens de vierde bijeenkomst, waarvan dit stuk een verslag is.

Zo'n kleine honderd vrouwen waren 22 januari bijeen in het gebouw van de Technische Hogeschool te Delft. De opkomst viel naar mijn mening nogal tegen; misschien was het feit dat de bijeenkomst op een doordeweekse dag werd gehouden hier mede oorzaak van. Een inleiding van een van de leden van de werkgroep die de amendementen had uitgewerkt ging vooraf aan de stemming. De inleidster vertelde dat de amendementen zoveel mogelijk intact waren gehouden. Een gevolg hiervan was dat er hier en daar inkonsistenties en dubbelzinnigheden optraden; de werkgroep nam dit voor lief. Enkele aanwezigen niet, waardoor er veel gevraagd, opgemerkt en verduidelijkt moest worden voor én na de stemming. Uiteindelijk diende iedereen haar stembiljet in. Tijdens de discussie in themagroepen die hierna volgde, werden door enkele vrouwen de stemmen geteld.

In subgroepen werd er gediscussieerd over de volgende onderwerpen: vrouwen en beleid (m.n. emancipatiebeleid aan de universiteit); vrouwen en organisatievormen (m.n. vrouwenoverleggen); de relatie vrouwenstudies/wetenschap/samenleving (politiek); vrouw en arbeid (m.n. de plaats van de vrouw op de arbeidsmarkt); feministiese hulpverlening; en vrouwen in de bèta-wetenschappen. Deze thema's waren gekozen om de SLOV daadwerkelijk vorm te geven door middel van het uitwisselen van ervaringen rond de thema's en hierover door te praten. De discussies in de themagroepen zijn allemaal genotuleerd en te zijner tijd bij de SLOV verkrijgbaar.

Voor dat ik overga tot het beschrijven van de structuur van de SLOV zoals deze uit het gekozen model en de amendementen en

wijzigingen volgt, zal ik eerst enige begrippen verduidelijken. Het *landelijk vrouwenoverleg* is de (vaste) groep vrouwen die eens in de twee maanden bijeenkomt. De *algemene landelijke vergadering* bestaat uit alle vrouwen die bezig zijn met vrouwenstudies en zich betrokken voelen bij het landelijk overleg vrouwenstudies. De *Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies* is de term waarmee dit geheel wordt aangeduidt.

De uitslag van de stemming leverde het volgende beeld van het SLOV op. Er zullen betaalde medewerksters komen. Dit betekent dat er een stichting moet worden gevormd. Het wordt echter een 'lege' stichting. In de praktijk wordt er gewerkt volgens de hierna beschreven structuur. De betaalde medewerksters zijn: één of meerdere vrouwen uit het landelijk vrouwenoverleg en één administratieve kracht. Deze laatste tikt de nieuwsbrief uit en verzendt de post. Ze heeft een doorverwijfsfunctie: ze moet doorverwijzen naar die vrouwen die de informatie op dat moment hebben. Er is een mogelijkheid stagiaires als tijdelijke arbeidskrachten aan te nemen.

Het *landelijk vrouwenoverleg* vergadert tweemaandelijks, met in noodgevallen een extra bijeenkomst. Aan de vergaderingen van het landelijk vrouwenoverleg kan elke geïnteresseerde vrouw deelnemen. Het bestaat uit een vaste groep vrouwen, eventueel met vaste vervangsters. De zittingsduur is minimaal één en maximaal twee jaar. Het overleg bestaat uit: iedere vrouw die met vrouwenstudies bezig is, liefst minstens één vrouw per taakgroep en liefst tenminste één georganiseerde vrouw per instelling, vrouwen van de voorlopige begeleidingsgroep emancipatie onderzoek (VBEO), vrouwen zonder achterban, vrouwen van het HBO, en iemand van de LOG-vrouwen. Het landelijk vrouwenoverleg heeft beslissingsbevoegdheid over zaken die spelen op landelijk nivo, maar alleen bij

beslissingen die op een zodanig korte termijn genomen moeten worden dat het niet mogelijk is een algemene landelijke vergadering uit te roepen, en met verantwoordingsplicht achteraf aan de algemene landelijke vergadering. De vergaderingen worden in steeds wisselende plaatsen gehouden. Binnen het landelijk vrouwenoverleg bestaat er een persoonlijke aanspreekbaarheid met betrekking tot taken en verantwoordelijkheid.

De *algemene landelijke vergadering* komt minimaal éénmaal per jaar bij elkaar. Bij heel belangrijke ontwikkelingen worden er ad hoc vergaderingen uitgeroepen. Het landelijk vrouwenoverleg en de taakgroepen leggen verantwoording af aan de algemene landelijke vergadering. De vergaderingen worden in steeds wisselende steden gehouden. Zij worden uitgeroepen door het landelijk vrouwenoverleg, maar kunnen ook op plaatselijk initiatief worden uitgeroepen.

De *funkties* van de SLOV zijn de volgende: ervaringen en informatie uitwisselen; de situatie per instelling doorpraten; het beleid per instelling doorpraten en daarmee als ondersteuning voor de plaatselijke vrouwengroepen functioneren; vrouwen in de landelijke kommissies steunen; kwesties die boven het plaatselijk belang uitgaan bespreken en hiervoor zonodig een landelijke vergadering uitroepen; het beleid van het ministerie signaleren en bekomentariëren en hierop anticiperen; de VBEO, de EK, en het SISWO in de gaten houden; landelijke ontwikkelingen die relevant zijn voor vrouwenstudies signaleren en bekomentariëren; adviseren op het gebied van vrouwenstudies; initiëren van onderzoek, en tenslotte coördinatie van de taakgroepen. Hiervoor heb ik het al een aantal malen over *taakgroepen* gehad. Het landelijk vrouwenoverleg kan voor bepaalde taken (tijdelijke) taakgroepen instellen. Je kunt ook denken aan steungroepen. Al deze

taakgroepen kunnen zelf geen beslissing nemen.

De taken van de SLOV zal ik hieronder bespreken.

— Ten eerste: het bijhouden van een sekretariaat. Dit is een vaste plaats waar het adressenbestand is, wat op vaste tijden geopend is en als functie heeft: verspreiding van informatie, opzetten van een archief voor informatie met betrekking tot beleidszaken, verspreiding van verslagen en onderhouden van contacten met het IAV en het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*. Dit sekretariaat wordt in het toekomstige IAV-gebouw gehuisvest. Het adressenbestand wordt ingedeeld naar stad en studierichting. Er komt een lijst van vaste contactvrouwen die wordt gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*.

— Een volgende taak van de SLOV is het voorbereiden van algemene landelijke vergaderingen.

— De derde taak bestaat uit het ondersteunen en initiëren van de zomeruniversiteit.

— De vierde taak is het uitgeven van een nieuwsstencil. Dit is een infoblaadje over beleidszaken op universitair en regeringsniveau, o.a. de notulen van vergaderingen worden erin gepubliceerd. Agenda's, oproepen, belangrijke mededelingen en acties worden zoveel mogelijk gepubliceerd in de kroniek van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*. Het nieuwsstencil wordt gemaakt op basis van betaald werk.

— Een andere taak is het opstellen van een huishoudelijk reglement.

— Ook wordt er een beleidsplan ontwikkeld. Hierin wordt aan de verschillende taken en functies van de SLOV invulling gegeven. Het eerste beleidsplan zal voor een belangrijk deel bestaan uit het verslag van de activiteiten van taakgroepen en het landelijk vrouwenoverleg. Het beleidsplan moet door de algemene landelijke vergadering worden

goedgekeurd. Het landelijk vrouwenoverleg moet handelen op basis van het beleidsplan.

— De zevende taak is het schrijven van een nota over de huidige stand van zaken met betrekking tot vrouwenstudies-informatieplaatsen, knelpunten en wenselijke structuur voor onderwijs en onderzoek op intra- en inter-(sub)fakultair niveau.

— Een andere taak is het nagaan van de mogelijkheden voor WUB-werkgroepen en -werkgemeenschappen.

— Een volgende taak is het evalueren van de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies 1981 met het oog op de organisatie van verdere landelijke inhoudelijke bijeenkomsten en mogelijkheden van samenwerking.

— De laatste taak tenslotte, zal bestaan uit het organiseren van inhoudelijke discussies in de vorm van het organiseren van themadagen.

Het was een goed idee van de organisatoren van de dag om deze af te sluiten met een gezamenlijke maaltijd.

Gegevens over de auteurs

Mieke Aerts (1952), wetenschappelijk medewerkster afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Sociale Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

Margret Brüggmann (1948), wetenschappelijk medewerkster bij de afdeling Vrouwenstudies van de FSW, Universiteit van Amsterdam.

Jeanne de Bruijn (1953), wetenschappelijk medewerkster voor Vrouwenstudies aan het Sociologies Instituut van de Rijks Universiteit te Groningen.

Anneke Coutinho-Wiggelendam (1947) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, is werkzaam als lerares maatschappijleer aan een school voor voorbereidend hoger beroepsonderwijs.

Marijke Geurten (1948), afgestudeerd in de kultuurpsychologie en als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de vakgroep Sociale Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden en het Hoogveld-Instituut in Nijmegen.

Annemiek Hoogenboom (1952), afgestudeerd in de politikologie en als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Pedagogies Didakties Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Riet Paasman (1950) studeert nederlands en is kandidaatsassistente bij de vakgroep Moderne Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam.

Annelies Pleiter (1951), wetenschappelijk medewerkster opvoedkunde bij de vakgroep Sociale Pedagogiek van de Universiteit van Amsterdam.

Frédérique Thomassen (1951) studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunst en is nu free-lance grafies ontwerpster en illustratrice.

Anneke Zijp (1948), wetenschappelijk medewerkster opvoedkunde bij de vakgroep Sociale Pedagogiek van de Universiteit van Amsterdam.